

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝΑ

**ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ
ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ**

*Η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και η αδυναμία συμμετοχής στα
κοινωνικά δικαιώματα υπό συνθήκες κρίσης*

**ΑΘΗΝΑ 2012
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΠΟΣ**

Αφιερωμένο στη μητέρα μου και
σε όλους τους ασυνείδητα
αποκλεισμένους του πλανήτη

Ευχαριστίες

Το βιβλίο αυτό αποτελεί προϊόν δεκαεπτά ετών διδασκαλίας των υποχρεωτικών μαθημάτων της κοινωνικής ένταξης και του κοινωνικού αποκλεισμού καθώς και της κοινωνιολογίας της κοινωνικής μεταβολής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής Του Παντείου Πανεπιστημίου. Οφείλει κατά συνέπεια πολλά στους εκάστοτε φοιτητές του Τμήματος που με τη διαρκή και ζωντανή παρουσία τους βοήθησαν στην επεξεργασία και τον εμπλουτισμό των απόψεων που εκφράζονται στο παρόν κείμενο. Τους ευχαριστώ ολόψυχα, δίχως αυτούς δεν θα υπήρχε το βιβλίο.

Θερμές ευχαριστίες θέλω να εκφράσω επίσης στους συναδέλφους του Τμήματος μου για το θετικό και εγκάρδιο περιβάλλον μέσα στο οποίο κοινωνικοποιήθηκα όλα αυτά τα χρόνια, έτσι ώστε απρόσκοπα επιτέλεσα το καθήκον μου χωρίς προβλήματα σχεσιακού χαρακτήρα.

Τέλος, θέλω να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον Τόπο και ιδιαίτερα στη Σεβαστή Μπούμπαλου που σε απαγορευτικούς για εκδόσεις καιρούς ανέλαβε το ρίσκο να εκδώσει τη δουλειά μου. Την ευχαριστώ ολόψυχα. Εύχομαι οι καιροί που θα ακολουθήσουν να δώσουν διέξοδα στις αγωνίες μας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σύσταση ενός επιστημονικού αντικειμένου

Η Κοινωνιολογία του αποκλεισμού ως κριτική των κοινωνικών συστημάτων

Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Ενσωμάτωση: το εγγενές χαρακτηριστικό δίπολο των σύγχρονων κοινωνιών

Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως φαινόμενο του εθνικού κράτους

Ο κοινωνικός δεσμός και οι κοινωνικές σχέσεις

Η πολιτική κατασκευή των ευπαθών ομάδων

Η κοινωνική κατασκευή των αποκλεισμένων ταυτοτήτων

Η μεθοδολογία προσέγγισης των αποκλεισμένων ομάδων: μία δύσκολη υπόθεση

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΓΕΝΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΠΟΥ ΓΕΝΝΗΣΑΝ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Εισαγωγή: η θεωρητική κατασκευή της έννοιας του αποκλεισμού

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ΛΕΞΙΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Εμιλ Ντυρκαϊμ: η θεωρία της κοινωνικής ενσωμάτωσης και του κοινωνικού δεσμού

Μαξ Βέμπερ και Ferdinand Tönnies: η τυπολογία των κανόνων κοινωνικής συμβίωσης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΕΚΚΛΙΣΗΣ

Η Σχολή του Σικάγο

Η Θεωρία της κοινωνικής δομής (social structure) και η θεωρία του δομολειτουργισμού

Η Θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης (interactionnisme symbolique) και η θεωρία της παρέκκλισης

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού σήμερα: το πλαίσιο ερμηνείας του

Η βάση του Κοινωνικού αποκλεισμού: η έκφραση μιας ακραίας και συσσωρευμένης πολλαπλής κοινωνικής ανισότητας

Η παραγωγή και η αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων: Θεμέλιο του κοινωνικού αποκλεισμού

Οι Διαδικασίες κοινωνικού Αποκλεισμού: Δύο βασικές σύγχρονες προσεγγίσεις. Η κοινωνική προσέγγιση: Η χαλάρωση και η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού

Οι Διαδικασίες κοινωνικού Αποκλεισμού: Η θεσμική προσέγγιση: Η αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων

Η συμμετοχή στη νεωτερικότητα και στη μετα-νεωτερικότητα ως μηχανισμός ενσωμάτωσης των σύγχρονων κοινωνιών και σωρευτικής άρσης των τριών αξόνων: Η πολλαπλή και δύσκολη κοινωνική ενσωμάτωση των ομάδων

Ο βασικός μοχλός κινητικότητας της σύγχρονης μετανάστευσης

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ:

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ : Η ΔΙΑΡΡΗΞΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΔΕΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΔΕΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Εννοια και Τυπολογίες των κοινωνικών δεσμών

Ο ισχυρός ρόλος του οικογενειακού δεσμού και της συγγένειας - ο δεσμός του αίματος

Ο ρόλος της ελληνικού σχολείου - ο δεσμός της πνευματικής κοινωνικοποίησης

Η κοινωνικοποίηση μέσα από την εργασία, η συμμετοχή στα συνδικάτα και οι συνέπειες της ευθραυστοποίησής τους - ο οργανικός δεσμός

Ο ρόλος της γειτονιάς, της τοπικής κοινωνίας και των άτυπων φιλικών δικτύων. Η επιλογή σύντροφου – ο δεσμός των προσωπικών επιλογών

Η συμμετοχή στα κοινά, σε πολιτικά κόμματα, στα πολιτικά διακρίσματα - ο δεσμός της εθνικής και της πολιτικής ταυτότητας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Ο μύθος και η πραγματικότητα του θεσμού της ελληνικής οικογένειας

Οι αντιφατικές λειτουργίες της οικογένειας και του ισχυρού κοινωνικού έλεγχου

Χαρακτηριστικά και συνέπειες των διαδικασιών του αποκλεισμού σε εμπειρικό επίπεδο

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΟΙ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΕΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΩΣ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΜΕΙΟΝΕΚΤΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΟΡΓΑΝΙΚΟΥ ΔΕΣΜΟΥ

Οι όροι και οι συνθήκες της κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία

Σύγχρονες μορφές αποκλεισμού και κοινωνική συνοχή

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΑΓΑΘΑ: Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΑΣΠΙΔΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Εισαγωγή

Οι ατομικές ελευθερίες και τα αστικά δικαιώματα ως κατοχύρωση του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας

Τα πολιτικά δικαιώματα ως έκφραση της κατοχύρωσης των ατομικών ελευθεριών μέσα στο αντιπροσωπευτικό κοινοβουλευτικό σύστημα

Τα κοινωνικά δικαιώματα ως ηθικός και πολιτικός ρυθμιστής των δημοκρατικών κοινωνιών των κοινωνικών ανισοτήτων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΜΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ ΚΑΙ Η ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ ΣΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΑΓΑΘΑ

Εισαγωγή

Η μη συμμετοχή στους εθνικούς κοινωνικοποιητικούς θεσμούς ως παράγοντας αποκλεισμού

Η αδυναμία πρόσβασης στα κοινωνικά αγαθά και τα δικαιώματα ως παράγοντας αποκλεισμού

Η απειλή κατά της κοινωνικής αλληλεγγύης

Δημόσια και Ιδιωτική Αλληλεγγύη

Η απώλεια της ιδιότητας του πολίτη

Η σωρευτική λειτουργία διάρρηξης του κοινωνικού δεσμού, μη συμμετοχής στους θεσμούς και αδυναμίας άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΩΣ ΑΙΤΙΑ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΡΡΗΞΗΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΔΕΣΜΟΥ

Εισαγωγή

Τα βασικά κοινωνικά δικαιώματα και η συρρίκνωσή τους

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Ενας όρος με έντονα πολιτικό περιεχόμενο

Η πολιτική διαδρομή και οι σύγχρονες τυπολογίες πολιτικών καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΛΕΣ ΕΥΡΩΠΑΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Οι ευρύτερες πολιτικές απασχόλησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης με στόχο την ενσωμάτωση των μελών μιας κοινωνίας

Η νέα στρατηγική για την Απασχόληση

Ευρωπαϊκές καλές πρακτικές για τις ευπαθείς κοινωνικά ομάδες

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΟΙ ΕΘΝΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΤΩΝ ΕΥΠΑΘΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΟΜΑΔΩΝ

Εισαγωγή

Το πλαίσιο της οικονομίας και της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα σήμερα

Νέες πρωτοβουλίες πολιτικής

Πλήρης Απασχόληση – Ευέλικτη απασχόληση

Κοινωνική συνοχή και ενσωμάτωση

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΟΥΣ

Οι κυριότερες δομές κοινωνικής πολιτικής

*Η σχέση των δομών και των πολιτικών καταπολέμησης του αποκλεισμού
με τις ευπαθείς ομάδες: από το στιγματισμό στη νομιμοποίηση και
αντίστροφα*

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΣΗΜΕΡΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σύσταση ενός επιστημονικού αντικειμένου

Ο Γιώργος είναι 48 ετών, γεννημένος και μεγαλωμένος στην Αθήνα, παντρεμένος με δύο παιδιά και εργαζόμενος εδώ και είκοσι χρόνια σε μία μικρομεσαία επιχείρηση που ήταν κερδοφόρα τα τελευταία είκοσι χρόνια. Κάτω όμως από την πίεση της πρόσφατης οικονομικής κρίσης βρίσκεται μεταξύ των απολυμένων μετά από είκοσι ετών εργασιακής εμπειρίας και μπαίνει σε καθεστώς ανεργίας. Τρία χρόνια αργότερα, η οικογένεια αδυνατεί να πληρώσει το ενοίκιο με αποτέλεσμα να υποστεί μία έξωση. Η σύζυγος του Γιώργου του ζητά διαζύγιο «γιατί δεν μπορεί να αντέξει άλλο αυτήν την κατάσταση» και γιατί τον θεωρεί υπεύθυνο. Ο Γιώργος βρίσκεται χωρίς δουλειά και εισοδήματα, χωρίς οικογένεια και χωρίς εστία, η σύζυγος μαζί με τα παιδιά «βολεύονται» σε κάποιους συγγενείς. Μέσα στους επόμενους έξι μήνες, αυξάνει την κατανάλωση αλκοόλ και επιδεινώνεται ταχύτατα η κατάσταση της υγείας του με αποτέλεσμα να υποστεί έμφραγμα σε ηλικία 49 ετών. Η κατάσταση του Γιώργου είναι πολύ σοβαρή όχι μόνο γιατί κινδυνεύει η ίδια του η ζωή, αλλά γιατί και να επιβιώσει έχει περιέλθει «από το πουθενά» σε μία πολύ δύσκολη κοινωνικά κατάσταση σε λίγες πιθανότητες να γίνει αναστρέψιμη.

Η Μαίρη είναι μία άγαμη μητέρα 28 ετών που εργάζεται σ' ένα κομμωτήριο στην Ξάνθη και μεγαλώνει ένα κοριτσάκι 3 ετών. Όταν το κομμωτήριο πέφτει έξω, η Μαίρη μένει χωρίς δουλειά και εισοδήματα αφού όλοι οι πόροι της προέρχονταν από την προσωπική της εργασία. Περνάει πολύ δύσκολες στιγμές, τόσο κοινωνικά όσο και οικονομικά, γιατί η «αποδοχή» που φαίνεται ότι είχε από την τοπική κοινωνία για την ύπαρξη παιδιού γεννημένου εκτός γάμου, καταρρέει μπροστά στον κίνδυνο της ανεργίας και της έλλειψης πόρων διαβίωσης. Η αρνητική αντιμετώπιση λειτουργεί σωρευτικά και την απομονώνει σταδιακά από τον κοινωνικό της περίγυρο με αποτέλεσμα η Μαίρη να περιέλθει σε απόγνωση, να πέσει σε κατάθλιψη και η κατάστασή της να γίνει μη αναστρέψιμη.

Ο Νίκος είναι γόνος καλής οικογένειας από το Κολωνάκι. Είναι 23 ετών και εργάζεται ως προγραμματιστής σε μία μεγάλη επιχείρηση. Όμως πλήττεται από τον

ιό HIV. Στο άκουσμα της πληροφορίας, η επιχείρηση απολύει το Νίκο, αλλά και η οικογένειά του όχι μόνο δεν του συμπαραστέκεται αλλά τον απομακρύνει από την οικογενειακή οικεία ως αυτόν που «ντρόπιασε» την οικογένεια. Ο Νίκος βρίσκεται με επιβαρυνμένη υγεία, εκτός οικογένειας και εργασίας και καλείται να επιβιώσει μόνος του χωρίς να μπορεί να ζητήσει από κάπου ουσιαστική βοήθεια. Η παρατεταμένη παραμονή σε αυτήν την άνευ προηγουμένου κατάσταση για τον Νίκο όχι μόνο τον ευθραυστοποιεί ακόμη περισσότερο αλλά επιπλέον τον απομονώνει από τον κοινωνικό περίγυρο με ορατό αδιέξοδο στην ίδια του την καθημερινότητα και τη διαβίωση.

Ο κύριος Αντώνης είναι ένας ηλικιωμένος 81 ετών, ζει σ' ένα ορεινό και απομονωμένο χωριό της Νάξου σ' ένα σπίτι ένα χιλιόμετρο έξω από το χωριό και η κατοικία του είναι παλιά, μισοκατεστραμμένη και χωρίς τις στοιχειώδεις συνθήκες υγιεινής. Η σύνταξή του δεν φτάνει ούτε για τις απολύτως απαραίτητες ανάγκες του και τα παιδιά του έχουν μεταναστεύσει στην Αμερική όπου ζουν εκεί εδώ και δεκαετίες. Η κύριος Αντώνης ζει ουσιαστικά από την φιλανθρωπία και την ελεημοσύνη κάποιων κατοίκων του χωριού που του πηγαίνουν σε καθημερινή βάση φαγητό και τον φέρνουν σ' επαφή με το γιατρό όταν αυτό είναι εφικτό. Αυτός ο ηλικιωμένος ζει απομονωμένος, χωρίς δικαιώματα και με ελάχιστους πόρους διαβίωσης προσπαθεί να κρατηθεί στη ζωή. Ωστόσο βρίσκεται σε εξαιρετικά δύσκολη θέση κοινωνικά, οικονομικά, δεν απολαμβάνει των ελαχίστων κοινωνικών δικαιωμάτων και δεν συμμετέχει σε μία καθημερινή ζωή σαν αυτή των υπολοίπων κατοίκων του χωριού.

Σε τι διαφέρουν και τι κοινό στοιχείο χαρακτηρίζει τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν εδώ εισαγωγικά; Ένας μεσήλικας οικογενειάρχης που κατοικεί στον αστικό χώρο και πέφτει σε ανεργία, μία νέα άγαμη εργαζόμενη μητέρα της επαρχίας, ένας νέος απόγονος εύπορης οικογένειας σε μεγαλοαστική γειτονιά της Αθήνας αλλά και άρρωστος και ένα φτωχός ηλικιωμένος του αγροτικού χώρου που αγωνίζεται να επιβιώσει αντιπροσωπεύουν περιπτώσεις διαφορετικών κοινωνικών χαρακτηριστικών (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, οικονομικές απολαβές, περιβάλλον κοινωνικοποίησης) και διαφορετικών αιτιών πρόκλησης κοινωνικών προβλημάτων (ανεργία, έλλειψη πυρηνικής οικογένειας, κοινωνικό στίγμα και περιορισμένες δυνατότητας κοινωνικής συμμετοχής λόγω ηλικίας). Όμως η επιφανειακή διαφορετικότητα των συγκεκριμένων παραδειγμάτων και των αιτιών

που τους οδηγούν στην κοινωνική απομόνωση συγκλίνουν σ' ένα νοητό, συμβολικό και ταυτόχρονα πραγματικό χώρο κατασκευής μίας κοινής για όλους διαδικασίας: της διαδικασίας του κοινωνικού αποκλεισμού.

Τα ερωτήματα

Η μελέτη αυτή γεννήθηκε για να απαντήσει σε ένα θεμελιώδες κοινωνιολογικό και κοινωνικό ερώτημα: ποια είναι η φύση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού στην σύγχρονη κοινωνία του 21^{ου} αιώνα; Ποια είναι η καταγωγή και το ιδεολογικό βάρος του αποκλεισμού; Το περιεχόμενο του αποκλεισμού, έτσι όπως καταγράφεται από την κοινωνιολογική θεωρία και την εμπειρική έρευνα στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, συμβαδίζει με τις προβαλλόμενες πολιτικές καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού και τις επιταγές της κοινωνικής ενσωμάτωσης που προωθούνται τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο; Μήπως υπάρχει σαφής διάσταση ανάμεσα στον αποκλεισμό που καταγράφουν και «καταπολεμούν» αυτές οι πολιτικές με τον αποκλεισμό που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία και την καθημερινή πραγματικότητα; Ένα φαινόμενο με χαρακτήρα σύνθετο και συλλογικό όπως αυτό του κοινωνικού αποκλεισμού επηρεάζεται από την κατάσταση που εμφανίζει μία κοινωνία στο επίπεδο του κοινωνικού δεσμού, των κοινωνικών σχέσεων, της κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής, των όρων συγκρότησης της εθνικής κοινωνίας; Το κοινωνικό κράτος έτσι όπως χτίστηκε τον 20^ο αιώνα και πιο συγκεκριμένα, η κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιώματων πλήττει και πλήττεται από το φαινόμενο του αποκλεισμού; Και εν τέλει ο αποκλεισμός αποτελεί μία άριστη σύνθετη κοινωνική κατασκευή που υπακούει σε δικούς της αυτόνομους κανόνες ανάλογα με τη χρονική και την τοπική συγκυρία; Αναζητούμε δηλαδή, μέσα από τη συγκεκριμένη προσέγγιση, την πραγματική φύση μίας πολυζητημένης και καθ' όλα επίκαιρης λόγω οικονομικής κρίσης έννοιας, θέτοντας στον πυρήνα των υποθέσεών μας το ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός με τη σύγχρονη του μορφή δεν αποτελεί μία δεδομένη κατάσταση που σχετίζεται αποκλειστικά και μόνο με τα δομικά χαρακτηριστικά μίας κοινωνίας (χωρίς να αποκλείουμε ότι επηρεάζεται και ενισχύεται από αυτά), όπως ανεργία, φτώχεια, ισχυρές και οξυμένες κοινωνικές ανισότητες σε όλο το φάσμα των εθνικών θεσμών, αλλά αποτελεί μία διαρθρωτική

συστημική διαδικασία που γεννιέται και αναπτύσσεται στην καρδιά του κοινωνικού γίγνεσθαι και κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησης του ατόμου και σχετίζεται κυρίως με τα υπάρχοντα συστήματα που θεμελίωσαν τις σύγχρονες εθνικές κοινωνίες δυτικού τύπου.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός πριν από όλα αποτελεί ένα φαινόμενο αρχέγονο συνδεδεμένο άμεσα με την ύπαρξη όλων των κοινωνικών συστημάτων που απαντά με αρνητικό περιεχόμενο στο ερώτημα ποίος είμαι εγώ και ποίος ο άλλος, ποίος ανήκει σε μία κοινωνία, σε μία ομάδα, σε μία κοινότητα και ποίος δεν μπορεί να ανήκει σε αυτές, ποίος είναι δικός μας και ποίος είναι ξένος, που σταματάει το εμείς και που αρχίζουν οι άλλοι; Ο ετεροκαθορισμός δηλαδή η σχέση με τον άλλον¹, με τον διαφορετικό, με τον ξένο, με αυτόν που δεν θέλουμε, με αυτόν που φοβόμαστε, βρίσκεται στο επίκεντρο της φύσης του κοινωνικού αποκλεισμού. Η σχέση του ατόμου με την οικογένεια του και άρα με την οικογένεια γενικότερα, με τη γειτονιά του, με το σχολείο του και την εκπαίδευση γενικότερα, με την εργασία του και με την απασχόληση, με το στρατό, με την Εκκλησία που θεωρεί φορέα και εκφραστή της θρησκείας του, με την υγεία του, με το σώμα του, με το σύνολο των επίσημων εθνικών αλλά και υπερεθνικών θεσμών, με ολόκληρη την κοινωνία που αποτελεί ευρύτερα σημείο αναφοράς είναι σχέσεις καθοριστικές για το άτομο και για τη διαδικασία ένταξης και ενσωμάτωσής του στην κοινωνία. Είναι σχέσεις που προσδιορίζονται από τα χαρακτηριστικά στοιχεία των θεσμών οπωσδήποτε σ' ένα πρώτο επίπεδο, αλλά ταυτόχρονα αναπτύσσουν τη δική τους δυναμική αυτοδύναμα που τους επιτρέπει να διαμορφώνουν ένα μέρος της πραγματικότητας. Στο πλαίσιο μάλιστα μιας κοινωνιολογικής μελέτης αποκτούν ιδιαίτερη σημασία αφού υποκινούν και αντανακλούν ολόκληρο το συμβολικό και νοητό χώρο της κοινωνικής συμπεριφοράς του υποκειμένου που αναγνωρίζεται ως ενεργό και δρουν υποκείμενο.

Το αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι η σε βάθος κατανόηση των διαδικασιών αποκλεισμού ως μία ολοκληρωμένη και πλήρης κοινωνική κατασκευή μέσα από τη μελέτη της κατάστασης του κοινωνικού δεσμού στις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες και μέσα από την ερμηνεία και την απόλαυση των

¹ Η έκφραση «Η σχέση με τον άλλον» αποδίδεται ακριβώς σ' αυτό που πραγματεύεται στο πρόσφατο δοκίμιο της η Dominique Schnapper, 1998, *La relation à l' autre, Au coeur de la pensée sociologique*, nrf essais, éd. Gallimard.

κοινωνικών δικαιωμάτων στην πράξη. Η επιστημονική περιέργεια γεννήθηκε αρχικά μέσα από την εκπόνηση δύο ερευνητικών προγραμμάτων που πραγματοποιήθηκαν την τελευταία δεκαετία: το πρώτο με τίτλο «Διαδικασίες και Χαρακτηριστικά του Κοινωνικού Αποκλεισμού στο Νομό Κυκλάδων²» που πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ σε συνεργασία με τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση του Νοτίου Αιγαίου. Το δεύτερο με τίτλο «Η ανασφάλεια των νέων³», αποτελεί μέρος ευρύτερου προγράμματος που εκπονείται στη Γαλλία σε συνεργασία με το College de France και πραγματοποιήθηκε επίσης από το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ. Αργότερα μία σειρά άλλων ερευνητικών προγραμμάτων με αντικείμενο κυρίως τη μετανάστευση στην Ελλάδα και την ενσωμάτωση των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, με πιο πρόσφατη αναφορά το ερευνητικό πρόγραμμα για τον κοινωνικό αποκλεισμό στις πυρόπληκτες περιοχές της Ηλείας⁴, επενέφεραν ακόμη πιο ξεκάθαρα το ερώτημα για τους μηχανισμούς ενσωμάτωσης και αποκλεισμού της ελληνικής κοινωνίας και μάλιστα υπό συνθήκες βαθιάς οικονομικής ύφεσης και κοινωνικής κρίσης.

Στόχος της πρώτης έρευνας ήταν ο εντοπισμός και η αποτύπωση των κοινωνικών χαρακτηριστικών των ομάδων που αντιμετωπίζουν προβλήματα κοινωνικού αποκλεισμού στα νησιά των Κυκλάδων⁵. Με την έννοια αυτή, η ανασυγκρότηση των κοινωνικών υπηρεσιών των νησιών που αποτελούσε και την ευρύτερη αναφορά του προγράμματος περνά κατά πρώτο λόγο από την γνώση και της κατανόηση της φύσης και της σύνθεσης του πληθυσμού σε αυτά τα νησιά. Στόχος της δεύτερης έρευνας ήταν η κατανόηση του βιώματος της ανασφάλειας στους νέους στο πλαίσιο πάντα της ελληνικής κοινωνίας, βιώματος που ξεπερνά κατά πολύ το βίωμα της ανεργίας και της παραβατικής συμπεριφοράς. Και εδώ, η κατασκευή του κοινωνικού δεσμού και η πρόσβαση στην αγορά εργασίας μέσα από

² Παπαδοπούλου Δ., (επιμ.), 2001, *Από την Κοινωνική Ευπάθεια στον Κοινωνικό Αποκλεισμό: Διαδικασίες και Χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού στο Νομό Κυκλάδων*, έκθεση, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

³ Παπαδοπούλου Δ., Τσιώλης Γ., 2002, «Η ανασφάλεια των νέων στην Ελλάδα, Απασχόληση και επαγγέλματα στην περίοδο 1993-1997», *Τετράδια του ΙΝΕ*, Αθήνα, διπλό τεύχος 22-23, Αύγουστος 2002.

⁴ Richardson C., Παπαδοπούλου Δ., Θεωδωρουλάκης Μ., και αλ., 2011-2013, *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού στις πυρόπληκτες περιοχές της Ηλείας*, Πρόγραμμα “Συνεργασία”, Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση Δ. Πελοποννήσου, ΕΣΠΑ και ΕΕ, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

⁵ Παπαδοπούλου Δ., (επ.) 2003, *Από την Κοινωνική Ευπάθεια στον Κοινωνικό Αποκλεισμό: Ειδικά χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού στο Νομό Κυκλάδων*, ΙΝΕ, -ΓΣΕΕ - Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κυκλάδων, Αθήνα, σειρά Μελέτες, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.

το δικαίωμα στην εργασία, τοποθετούνται στο επίκεντρο του βιώματος της ανασφάλειας.

Όμως στη συγκεκριμένη μελέτη θα χρησιμοποιήσουμε τα διαθέσιμα θεωρητικά και εμπειρικά δεδομένα για να έχουμε μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα σε σχέση με τον αποκλεισμό. Γι αυτό και αυτό που ονομάζουμε κοινωνική κατασκευή θα αποτυπωθεί μέσα από τις διαφορετικές πτυχές αυτής της κατασκευής: την εννοιολογική δηλαδή όπως αυτή έχει οριστεί μέσα από τον επιστημονικό κόσμο και αναδεικνύοντας την ιδεολογική καταγωγή του αποκλεισμού, την φύση της διάρρηξης του κοινωνικού δεσμού, ουσιαστικό χαρακτηριστικό του βιώματος του αποκλεισμού, την αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων και τη συμμετοχή στα θεμελιώδη κοινωνικά αγαθά, σηματοδοτώντας την κατάρρευση του κοινωνικού κράτους, και τέλος, την πολιτική κατασκευή δηλαδή την κατασκευή του αποκλεισμού μέσα από τις πολιτικές αντιμετώπισης και καταπολέμησης του φαινομένου σε Ευρωπαϊκή Ένωση και σε Ελλάδα, στο εθνικό και στο τοπικό επίπεδο. Αυτές οι πολιτικές αντιμετώπισης του αποκλεισμού συνολικά δυστυχώς έδειξαν τα όρια τους μέσα από την πολύ περιορισμένη αποτελεσματικότητά τους, γεγονός που θα πρέπει να μας κάνει να προβληματιστούμε έντονα πάνω στη φύση, την οργάνωση και τη λειτουργία αυτών των πολιτικών.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι ο νεογνός όρος του κοινωνικού αποκλεισμού εισήχθη στην ελληνική πραγματικότητα περί τις αρχές της δεκαετίας το '90 μέσα από συγκεκριμένες πολιτικές διαδικασίες της Ευρωπαϊκής ενοποίησης (Πράσινη και Λευκή Βίβλος) και άρα δεν ήταν ένας ουδέτερος για τα ελληνικά δεδομένα όρος: η Ευρώπη και η Ένωση είχαν αποφασίσει να αντιμετωπίσουν ένα μεγάλο μέρος των έντονων παραδοσιακών αλλά και σύγχρονων φαινομένων κοινωνικής παθολογίας με έναν σχετικά νέο στη χρήση σου όρο, τον όρο του κοινωνικού αποκλεισμού. Η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και η βίαιη ένταξη στην περίοδο της αποβιομηχάνισης, η πτώση των ρυθμών ανάπτυξης μετά από τη λεγόμενη «δοξασμένη τριακονταετία» για τη δύση είχαν ως αποτέλεσμα τη ραγδαία αύξηση της ανεργίας σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Κοινότητας⁶. Η

⁶ Castel R., 2009, *La montée des incertitudes. Travail, Protections, Statut de l'individu*, La couleur des idées, Paris, ed. Seuil, του ιδίου, 1999, *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*, Folio essais, Paris, Gallimard, (1er ed. 1995 Fayard), Paugam S., 2000, *Le*

παρατεταμένη κρίση του κράτους-Πρόνοιας και των ασφαλιστικών συστημάτων και η απορρύθμιση των κοινωνικών υπηρεσιών δημιούργησαν ένα εκρηκτικό κλίμα αλλαγών και μεταρρυθμίσεων σε ολόκληρο τον παραδοσιακό δυτικό κόσμο κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας του εικοστού αιώνα με πρωτοπόρα στη συζήτηση αυτή τη Γαλλία που είχε μεγάλη παράδοση στις κοινωνικές παροχές και στην προάσπιση του κοινωνικού κράτους. Τόσο η ομογενοποίηση των ευρωπαϊκών πολιτικών όσο και ανάπτυξη των πολιτικών της παγκοσμιοποίησης δεν επέτρεψαν από νωρίς να φανούν οι εθνικές ιδιαιτερότητες ως προς τη φύση, το περιεχόμενο και τη διαχείριση των ιδιαίτερων προβλημάτων της κοινωνικής παθολογίας της εκάστοτε κοινωνίας με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα θολό και σκοτεινό τοπίο γύρω από το περιεχόμενο του συγκεκριμένου όρου. Πολύ πριν καταγραφεί η πραγματική φύση του αποκλεισμού στις εκάστοτε χώρες της γηραιάς ηπείρου, η Ευρωπαϊκή Ένωση είχε σχηματιστεί τον αποκλεισμό χρηματοδοτώντας με υπέρογκα χρηματικά ποσά δράσεις για την καταπολέμησή του⁷. Γι αυτό ο κοινωνικός αποκλεισμός από πολύ νωρίς συνδέθηκε και στην Ελλάδα, με κυρίαρχο πρωταγωνιστή την πολιτική τάξη και αργότερα την επιστήμη, με τα γνωστά φαινόμενα της φτώχειας, της ανεργίας και της παραδοσιακής περιθωριοποίησης λόγω των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων που εμφάνιζαν κάποιες κοινωνικές ομάδες όπως οι τσιγγάνοι, οι οικονομικοί μετανάστες, κλπ.

salarié de la précarité. Les nouvelles formes de l'intégration professionnelle, Paris, PUF, Abécassis F., Roche P., 2001, *Précarisation du travail et lien social. Des homes en trop?*, Logiques sociales, Paris, L'Harmattan.

⁷ Pantazis Ch, Gordon D., Levitas R., (eds), 2006, *Poverty and Social Exclusion in Britain. The millennium survey*, University of Bristol, The Policy Press, Room Gr., (ed), 1995, *Beyond the Threshold, The measurement and analysis of social exclusion*, University of Bristol, The Policy Press.

Όμως τα αποτελέσματα των επιτόπιων ερευνών έφεραν στην επιφάνεια όλο και καινούργια, πρωτότυπα και ασυνήθιστα στοιχεία για το περιεχόμενο και τη φύση του κοινωνικού αποκλεισμού σε κάθε ευρωπαϊκή κοινωνία. Ενδεικτικό παράδειγμα για τον απρόβλεπτο χαρακτήρα του αποκλεισμού αποτέλεσε στη Γαλλία η εφαρμογή του νόμου για το ελάχιστο εισόδημα ένταξης (Revenu Minimum d'Insertion, κοινώς R.M.I.)⁸, όπου τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά οι αρχές έπεσαν πολύ έξω στις προβλέψεις τους σε σχέση με τους πληθυσμούς που χρήζουν προστασίας και μπορούν να πάρουν το συγκεκριμένο βοήθημα.

Στην Ελλάδα το φαινόμενο της παρέκκλισης από τις επιταγές της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήταν ακόμη μεγαλύτερη. Οι επιτόπιες έρευνες στην ενμέρει εγκυχρονισμένη και με έντονα παραδοσιακά στοιχεία κοινωνία των Κυκλάδων έφεραν στην επιφάνεια δύο πολύ σημαντικά προβλήματα: το πρώτο έχει να κάνει με το πραγματικό γεγονός ότι οι λεγόμενες κοινωνικά ευπαθείς ομάδες δεν είναι κατ' ανάγκη και οι κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες και σαφώς διαφέρουν απ' αυτές που η Ευρωπαϊκή Ένωση προβάλλει ως τέτοιες με υψηλό βαθμό επικινδυνότητας αποκλεισμού, και το δεύτερο ότι, μέχρι πριν από δύο χρόνια, στην κοινωνία των Κυκλάδων ως κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες εμφανίζονται ακραία αλλά ξεκάθαρα οι παραδοσιακές κοινωνικές ομάδες των ηλικιωμένων και των ατόμων με ειδικές ανάγκες. Αυτή η παραδοχή ως αποτέλεσμα άλλαξε τα δεδομένα: ούτε οι άνεργοι, ούτε οι μετανάστες παράγουν κοινωνικό αποκλεισμό και άρα δεν «απειλούν» την εθνική κοινωνία και τον εθνικό θεσμό όσο οι «παραδοσιακές ελληνικές κατηγορίες» των ηλικιωμένων και των ατόμων με ειδικές ανάγκες άρρηκτα συνδεδεμένων με το θεσμό της ελληνικής οικογένειας, της κοινότητας και της εύρυθμης λειτουργίας των. Τόσο σε επίπεδο αποτύπωσης του προβλήματος, όσο και σε επίπεδο κοινωνικών αναπαραστάσεων και αντιλήψεων, ο κοινωνικά αποκλεισμένος στις Κυκλάδες ήταν ο ηλικιωμένος που είχε υποστεί διάρρηξη κοινωνικού δεσμού (ανεξάρτητα από τα οικονομικά προβλήματα που ενδεχομένως αντιμετώπιζε) και το άτομο με ειδικές ανάγκες που είχε κοινωνικοποιηθεί ημιτελώς ή είχε αποκοινωνικοποιηθεί επιβιώνοντας απλώς στο εσωτερικό της οικογένειας⁹. Με άλλα λόγια, ο κοινωνικός αποκλεισμός στο πλαίσιο πάντα μιας μικροκοινωνίας συνδέεται πάντα και άμεσα με την απορρύθμιση των οικογενειακών και άτυπων

⁸ Βλέπε παρακάτω αναλυτικά Μέρος τρίτο και Μέρος τέταρτο.

⁹ Βλέπε αποτελέσματα της παραπάνω έρευνας, Παπαδοπούλου Δ., (επιμ), 2003, ο. αν., καθώς επίσης και Μέρος τρίτο: Η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού.

κοινωνικών δικτύων και άρα με την απορρύθμιση του κοινωνικού δεσμού ενός δεδομένου κοινωνικού συστήματος.

Αναζητούμε, μέσα από την συγκεκριμένη προσέγγιση, την πραγματική φύση της κοινωνικής παθολογίας και του κοινωνικού αποκλεισμού, στη δυναμική τους όμως διάσταση, δηλαδή ως παράγοντες κοινωνικής μεταβολής και εξέλιξης στο πλαίσιο ενός μετασχηματιζόμενου κοινωνικού συστήματος. Θέτοντας στον πυρήνα των υποθέσεών μας το ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός με τη σύγχρονη του μορφή δεν αποτελεί μία αυστηρά προσδιορισμένη κατάσταση, αλλά μία δομική διαδικασία που γεννιέται και αναπτύσσεται στην καρδιά του κοινωνικού συστήματος και των επιμέρους υποσυστημάτων¹⁰, εμφανίζεται σε επίπεδο ατομικό κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησης του ατόμου και σχετίζεται κυρίως σε επίπεδο συλλογικό με τα συστήματα κοινωνικών αξιών και τα πολύπλοκα συστήματα των κοινωνικών σχέσεων μιας εθνικής και τοπικής κοινωνίας.

Ο αποκλεισμός πριν από όλα σχετίστηκε ως φαινόμενο με τη φτώχεια¹¹ και μάλιστα με την επονομαζόμενη «νέα φτώχεια» αφού οι πρώτοι «κοινωνικά αποκλεισμένοι» ήταν οι «νέοι φτωχοί» των πόλεων, καρποί των διαρθρωτικών αλλαγών της οικονομίας και της αποβιομηχάνισης στη δεκαετία του '80. Όμως στην πραγματικότητα, η έννοια του αποκλεισμού έρχονταν να καλύψει ένα βαθύτερο διαχρονικό ερώτημα, αυτό της ετερογένειας των σύγχρονων κοινωνιών μας, της αναδόμησης των κανόνων σύστασης μιας κοινωνίας, της κρίσης του κοινωνικού κράτους και της αποδόμησης των εργασιακών σχέσεων και της μισθωτής εργασίας, της αναδιάρθρωσης του κοινωνικού δεσμού που συνδέει τα μέλη μιας κοινωνίας μεταξύ τους και τους δημιουργεί το συναίσθημα ότι ζουν και υπηρετούν τις ίδιες λίγο πολύ αξίες και αρχές. Η έννοια του αποκλεισμού έθετε ένα ερώτημα πολύ πιο βαθύ και σοβαρό για την κοινωνία και τις αρχές της: πολύ πέρα από το ποιος διαχειρίζεται και αναπαράγει ένα μεγάλο οικονομικό κεφάλαιο, στον αποκλεισμό η ίδια η κοινωνία καταλύεται, δεν υπάρχει ως σύστημα και άρα τα μέλη της μένουν ξεκρέμαστα να συμμετέχουν σε άνομους και χαώδης κοινωνικούς κανόνες. Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτέλεσε βαρύ πλήγμα στον κοινωνικό

¹⁰ Βλ. Jean-Daniel Reynaud, 1989, *Les règles du jeu, L'action collective et la régulation sociale*, Paris, 1ère édition. Armand Colin.

δεσμό, αφού τον καταργεί, αλλά ταυτοχρόνως υπάρχει και τρέφεται από την κατάργησή του. Μπροστά σε αυτό το δύσκολο κοινωνικά περιβάλλον, τα κέντρα εξουσίας, οι πόλοι λήψης αποφάσεων και οι κυρίαρχοι μηχανισμοί εφηύραν μία έννοια ομπρέλα που να τους επιτρέπει να επιβάλλουν κάποιες διαδικασίες ενσωμάτωσης και συμμετοχής στην κοινωνία και να απαγορεύσουν κάποιες άλλες «ανάρμοστες», «δαιμονικές», «καταστροφικές», που τις ονόμασαν «διαδικασίες αποκλεισμού».

Οι κοινωνίες μας λοιπόν έγιναν σύνθετες και ετερογενείς, πολυπολιτισμικές και ανισοκατενεμημένες κοινωνικά, αλλά ταυτοχρόνως δεν βρήκαν ακόμη τον τρόπο να κρατηθούν δεμένες και συγκροτημένες. Η σχέση με τον άλλον, με το διαφορετικό, με το ανεπιθύμητο, βρίσκεται στο επίκεντρο της φύσης του κοινωνικού αποκλεισμού. Η μη αποδοχή του «άλλου», του οποιουδήποτε «άλλου» οδηγεί σε κοινωνικό αποκλεισμό. Η θεσμοθέτηση δε αυτής της άρνησης θεσμοποιεί τον κοινωνικό αποκλεισμό. Θεσμοί όπως η εκπαίδευση, η οικογένεια, η απασχόληση, η εκκλησία και ο στρατός αποτελούν τους βασικούς πυρήνες πρόκλησης κοινωνικού αποκλεισμού. Είναι οι θεσμοί στους οποίους επιφύλασσε το εθνικό κράτος προνομιακό ρόλο για την κοινωνικοποίηση των μελών του, άρα την ενσωμάτωσή τους και για τη συγκρότηση των κοινωνιών του. Είναι αυτοί οι ίδιοι θεσμοί που όταν δυσλειτουργούν διαρρηγνύουν ολόκληρο το κοινωνικό οικοδόμημα, αφού μάλιστα δεν έχουν μέχρι σήμερα αντικατασταθεί από άλλες ισχυρές μορφές κοινωνικής συμμετοχής.

Με άλλα λόγια, εξετάζοντας και αποτυπώνοντας από πολύ κοντά δύο αναλυτικά¹² ανεξάρτητα κατ'αρχήν κοινωνικά φαινόμενα, αυτό του κοινωνικού δεσμού, στυλοβάτη της κοινωνικής συνοχής των σύγχρονων κοινωνιών και αυτό του κοινωνικού αποκλεισμού (συνυπολογίζοντας στην έννοια του και την απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μαζί του),

¹¹ Rémond R., Vovelle M., (eds), 1991, *Démocratie et Pauvreté. Du quatrième ordre au quart monde*, Acts du colloque international, Paris, ed. Quart Monde Albin Michel, Gordon D., Townsend P., (eds), 2002, *World Poverty*, Bristol, The Policy Press.

¹² Ο προσδιορισμός «αναλυτικά» αποτελεί μία αναγκαία αναφορά στις κοινωνικές επιστήμες και δη στην κοινωνιολογία, ακριβώς επειδή αναφέρεται στην αντιπαράθεση μεταξύ κοινωνικής κατασκευής «συνολικά βιωμένης» από τα υποκείμενα και επιστημονικής κατασκευής δομημένης πάνω σε προδιατυπωμένες αρχές και μεθόδους. Ο όρος εκφράζει ακριβώς την επιστημονική καταγραφή που κατηγοριοποιεί για να αναλύσει και να ερμηνεύσει τα κοινωνικά φαινόμενα χωρίς κατ'ανάγκη να σημαίνει αυτό ότι στην κοινωνική πραγματικότητα τα φαινόμενα εμφανίζονται κατηγοριοποιημένα, διαφορετικά ή διχασμένα. Συνήθως, θα δούμε παρακάτω και στην ανάλυσή μας ότι αυτή η αντιπαράθεση είναι τεχνητή και κατασκευασμένη ενώ στην πράξη λειτουργούν συμβολικά και πραγματικά ως μονάδα. (βλ. αμέσως παρακάτω για το ρόλο της Κοινωνιολογικής επιστήμης).

φαινομένου πολυμορφικού, πολυδιάστατου και πολυεπίπεδου, βλέπουμε πώς αυτά λειτουργούν στη διαντίδρασή τους και ποιές συνέπειες προκαλούν στο σύνολο μίας κοινωνίας. Η μελέτη ενέχει τη μακροσκοπική και μικροσκοπική προσέγγιση των δύο φαινομένων ελάχιστα γνωστών και μελετημένων από την ελληνική κοινωνική επιστήμη, κυρίως την εμπειρική, σε κάθε περίπτωση στη διαπλοκή τους, και οπωσδήποτε δύο φαινομένων που βρίσκονται σε ραγδαία εξέλιξη τα τελευταία δυο χρόνια και άρα συνεισφέρουν τα μέγιστα στην πορεία προς το κατώφλι της κοινωνικής μεταβολής των δομών της ελληνικής κοινωνίας.

Η Κοινωνιολογία του αποκλεισμού ως κριτική των κοινωνικών συστημάτων

Η Κοινωνιολογία είναι η επιστήμη που ιστορικά ανέλαβε το βάρος της παρατήρησης και της ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων. Ως επιστήμη καλείται να δώσει στέραιες και ξεκάθαρες απαντήσεις για φαινόμενα «άγνωστα» ή πολύ «γνωστά» και δεδομένα στο μέσο πολίτη, «αόρατα» με γυμνό μη επιστημονικό οφθαλμό και το δυσκολότερο, για φαινόμενα «κοινωνικά προσδιορισμένα» από το σύνολο των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Το τρίτο χαρακτηριστικό της Κοινωνιολογίας την κάνει επιφανειακά προσιτή σε όλους. «Όλοι έχουν το δικαίωμα και μπορούν να μιλούν για τα κοινωνικά δρώμενα και άρα η επιστήμη ης κοινωνίας δεν είναι επιστήμη, δεν κυοφορεί ιδιαίτερη γνώση» αποτελεί ένα πάγιο επιχείρημα της κοινής γνώμης διαχρονικά.

Μια τέτοια διαπίστωση ίσως να ακούγονταν άτοπη για το γιατρό, το μηχανικό ή το δικηγόρο, αφού και οι μεν και οι δε νομιμοποιούνται για την κατοχή μιας γνώσης «άγνωστης και απρόσιτης» στο μέσο πολίτη. Ενώ αντίθετα, ο κοινωνιολόγος στα μάτια όλων δεν κατέχει «κάποια ιδιαίτερη γνώση», αφού όλοι «γνωρίζουν» την κοινωνία που ζουν, «έχουν άποψη» για αυτήν, και άρα ο λόγος του και η γνώμη του αποτελούν περισσότερο προϊόντα «πολυτέλειας» και «διανόησης» παρά προϊόντα μίας καθαρής κοινωνικής ανάγκης που καλύπτουν ένα κενό γνώσης.

Ο Anthony Giddens στο βιβλίο του «Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία» αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «η Κοινωνιολογία είναι ένα αντικείμενο με περιέργως συγκεχυμένη φήμη. Από τη μία πλευρά πολλοί άνθρωποι τη συνδέουν με την υποδαύλιση επανάστασης, θεωρώντας την ένα κίνητρο για εξέγερση. Αν και μπορεί να έχουν μόνο μία αόριστη ιδέα για το ποια θέματα μελετώνται στην κοινωνιολογία, κατά κάποιο τρόπο σχετίζουν την κοινωνιολογία με την ανατροπή με τα ηχηρά αιτήματα των ατημέλητων μαχητικών φοιτητών. Από την άλλη πλευρά, εντελώς διαφορετική άποψη για το θέμα – ίσως πιο συνηθισμένη από την πρώτη – έχουν συχνά οι άνθρωποι που ήρθαν σε άμεση επαφή με την κοινωνιολογία στο σχολείο και το Πανεπιστήμιο. Αυτό στην πραγματικότητα αποτελεί ένα μάλλον ανιαρό και διδακτικό εγχείρημα, το οποίο αντί να ωθεί τους φοιτητές στα οδοφράγματα είναι πιο πιθανό να τους κάνει να βαρεθούν θανάσιμα τις κοινοτοπίες του. Η κοινωνιολογία, μ' αυτή την αμφίεση, έχει την όψη επιστήμης, που όμως αποδεικνύεται ότι δεν είναι τόσο διαφωτιστική όσο οι φυσικές επιστήμες, το μοντέλο των οποίων χρησιμοποιούν όσοι την ασκούν»¹³.

Το έρωτημα που εύλογα τίθεται από τις παραπάνω σκέψεις είναι ποιος είναι ο αληθινός ρόλος της κοινωνιολογίας στο πλαίσιο μίας κοινωνίας που διανύει σαφώς τα πρώτα της βήματα στη συνειδητοποίηση του εαυτού της; Γνωρίζει ο μέσος Έλληνας πολίτης την κοινωνία του, τη γειτονία του, την οικογένεια του; Γνωρίζει αν, π.χ. υπάρχει κοινωνικός αποκλεισμός στην χώρα του, στην πόλη του και αν υπάρχει με ποιες μορφές εμφανίζεται; Δεκάδες ερωτήματα θα αναζητήσουν μία απάντηση στα δελτία των ειδήσεων, στις άτυπες κατ'ιδίαν συζητήσεις ή στο πλαίσιο ενός δημόσιου διάλογου που σαφώς ρυθμίζουν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και διαμορφώνουν μία κοινή γνώμη. Για τα θέματα της επικαιρότητας, η αντίστοιχη αρμοδιότητα θα περνούσε στον πολιτικό λόγο που ακολουθώντας έναν αντίστοιχο κύκλο θα διαμόρφωνε ένα μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος.

Για όλες αυτές τις προσεγγίσεις που αναφέραμε απαιτούνται αναγκαία δύο εργαλεία: το πρώτο είναι η διαμόρφωση μίας επιστημονικής συνείδησης και άρα ενός βλέμματος αποστασιοποιημένου και απαλλαγμένου από τη βαριά κοινωνική προκατάληψη και ηθική και τις έντονες αναπαραστάσεις και αποφορτισμένου από

¹³ Βλ. Giddens Anthony, 1993, *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, επιμέλεια, πρόλογος Θωμάς Κονιαβίτης, Αθήνα, εκδ. Οδυσσέας, σελ.27.

το συγκυριακό κοινωνικό συναίσθημα · το δεύτερο εργαλείο είναι η γνώση και χρήση μιας μεθοδολογίας που αποτελεί δικλείδα ασφαλείας και μέσο για την κατοχή μιας γνώσης της πραγματικότητας που πολλές φορές αποδεικνύεται τελείως διαφορετική από τη λεγόμενη «κοινή γνώση». Ο Emile Durkheim¹⁴ όταν παρουσίασε τα αποτελέσματα των ερευνών του για το φαινόμενο της «αυτοκτονίας» στις αρχές του προηγούμενου αιώνα, ολόκληρη η τότε γαλλική κοινωνία ξεσηκώθηκε, με πρωτοστάτη την ιατρική τάξη, γιατί καταργούσε το μονοπώλιο της κυρίαρχης ιατρικής επιστήμης να αποφαινεται στα ζητήματα της ανθρώπινης ζωής. Επιπλέον, με τη μελέτη του αποδείκνυε ότι τα βιοπαθολογικά φαινόμενα έχουν τις αιτίες τους στη λειτουργία της ίδιας της κοινωνίας και ότι το παθολογικό προϊόν είναι πριν απ'όλα ένα κοινωνικό προϊόν. Με άλλα λόγια, κατέδειξε για πρώτη φορά ότι η ίδια η κοινωνία παράγει αυτόχειρες και άρα η ευθύνη βαρύνει κατ'αρχήν τα κοινωνικά συστήματα και όχι τα άτομα που συμμετέχουν σ'αυτά. Η αυτοκτονία λοιπόν στις κοινωνικές αντιλήψεις από φαινόμενο προσωπικό έγινε φαινόμενο κοινωνικό.

Στο ίδιο κλίμα, ο σύγχρονος γάλλος κοινωνιολόγος Jean-Daniel Reynaud διακρίνοντας κυρίως την πολυπλοκότητα και την συνθετότητα των σύγχρονων κοινωνικών συστημάτων αναγνωρίζοντας όχι έναν αλλά πολλούς και αντικρουόμενους πυρήνες κοινωνικών συστημάτων στους κόλπους της ίδιας κοινωνίας, αντιμετωπίζει την ανομία όχι ως κοινωνική παθολογία, αφού δεν αποτελεί το αντίθετο του “φυσιολογικού” αλλά ως την αποδυνάμωση των κοινωνικών κανόνων που χαρακτηρίζει ένα μέρος κάθε υγιούς κοινωνικού συστήματος¹⁵.

Αυτός ο δύσκολος ρόλος της Κοινωνιολογίας, να έχει δηλαδή ως αντικείμενο την παρατήρηση και μελέτη της ίδιας της οργανωμένης ανθρώπινης ζωής στην καθημερινότητά της, την οδηγεί στην ανάληψη ενός πιο σύνθετου και πολύπλοκου ρόλου, αυτόν της άσκησης κριτικής στις κοινωνίες μας, στον τρόπο που τις βιώνουμε και στην αξιολόγηση των οργανωμένων κοινωνικών μας συστημάτων. Η Dominique Schnapper στο πρόσφατο δοκίμιο κοινωνιολογικής ανάλυσης για τη «σχέση με τον άλλο»¹⁶ αναφέρει ότι «κάθε αληθινή κοινωνιολογική σκέψη είναι από τη φύση της κριτική στο μέτρο που αντικειμενοποιεί και σχετικοποιεί την

¹⁴ Βλ. Emile Durkheim, 1990, *Le suicide*, (1930) Paris, 5ème éd. PUF.

¹⁵ βλ. Jean-Daniel Reynaud, 1989, *Les règles du jeu*, ο.αν., σελ. 237.

¹⁶ Βλ. Dominique Schnapper, 1998, ο. αν. σελ. 19-24.

κοινωνική τάξη. Από την ίδια της την καταγωγή μάλιστα την αμφισβητεί. Ο Weber, ο Durkheim και ο Mauss, ζώντας στην εποχή των εθνικισμών, ήταν όλοι τους ένθερμοι πατριώτες · αλλά παρ'όλα αυτά κατόρθωσαν να σχετικοποιήσουν το προσωπικό τους συναίσθημα και να ιστοριοποιήσουν την ύπαρξη των εθνών και το νόημα της εθνικής συμμετοχής. Δεν υπέκυψαν σε ακραίες μορφές εθνικισμού, όπως έκαναν οι ιστορικοί ρεμπουμπλικάνοι της Γαλλίας ή οι εθνικιστές ιστορικοί όπως ο Treitschke της Γερμανίας»¹⁷. Η ιδιότητα του κοινωνιολόγου δομεί διαφορετικούς ανθρώπινους χαρακτήρες και δημιουργεί ένα οιονεί σωσίβιο που δεν επιτρέπει το απόλυτο βύθισμα στα κοινωνικά δρώμενα.

Ο Giddens εντάσσει την κοινωνιολογία στο πλαίσιο των αλλαγών που δημιούργησαν το σύγχρονο κόσμο. Θεωρεί ότι αποτελεί την επιστήμη μελέτης των μαζικών κοινωνικών μεταβολών σχηματισμών που πραγματοποιήθηκαν τους δύο τελευταίους αιώνες μετά την γαλλική επανάσταση. Άρα, η κοινωνιολογική επιστήμη είναι άμεσα συνυφασμένη τόσο με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών πολιτικο-οικονομικών συστημάτων όσο και με τις πολιτικές δημοκρατικές δομές και αξίες των δυτικών κοινωνιών. Συνδέθηκε άρρηκτα με την εύρυθμη λειτουργία και οργάνωση αυτών των δομών και με την προστασία και την αποκατάσταση των δημοκρατικών αξιών. Για την επίτευξη αυτών των στόχων υιοθέτησε ένα ρόλο «κριτή», αξιολογητή κατά κάποιο τρόπο των κοινωνικών συστημάτων που στηρίζουν τις κοινωνίες μας.

Στο ρόλο της αυτό η κοινωνιολογία απάντησε πολύ καλά τα τελευταία χρόνια χάνοντας όμως κατά ένα μέρος τον αρχικό της στόχο που ήταν η παρατήρηση και η γνώση των κοινωνιών μας. Πέρασαμε στην αξιολόγηση χωρίς να εμβαθύνουμε στην παρατήρηση μίας κοινωνίας ή μήπως αυτή η τακτική είναι απλά αποτέλεσμα της ανάπτυξης των κοινωνικών επιστημών; Η Schnapper χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της κοινωνιολογίας των διεθνικών σχέσεων και του ρατσισμού γράφει ότι ακόμη και εάν το πέρασμα από την κριτική στη φιλοφρόνηση από τη μία πλευρά και στην καταγγελία από την άλλη, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί, αποτελεί ένα μόνιμο ρίσκο. Οι σύγχρονοι κοινωνιολόγοι έχουν την τάση να

¹⁷ Βλ. Dominique Schnapper, 1998, ο. αν. , σελ. 21. “ Toute véritable réflexion sociologique est, par essence, critique dans la mesure ou elle objectivise et relativise l'ordre social. Par son projet même elle le remet en question. Weber, Durkheim et Mauss, vivant à l'âge des nationalismes, étaient tous des patriotes convaincus · ils ont pourtant su, on le verra, relativiser leur engagement personnel et historiciser l'existence des nations et le sens de l'appartenance nationale. Ils n'ont pas succombé aux formes excessives des nationalismes, comme ont pu le faire à la même époque les “historiens républicains” en France ou les historiens nationalistes du style de Treitschke en Allemagne”.

αφιερώνουν περισσότερο την προσπάθεια τους στην καταγγελία της απουσίας των προαναγγελλόμενων αξιών και την καταπάτησή τους από το να αναλύουν σε βάθος τα πραγματικά αποτελέσματα της αρχής της δημοκρατικότητας¹⁸.

Οι αμερικάνοι κοινωνιολόγοι Peter Berger και Thomas Luckmann στο γνωστό και πολύ πρωτότυπο έργο τους με τίτλο «Η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας»¹⁹ προσπαθούν να αναδείξουν όλους εκείνους τους μηχανισμούς που κατασκευάζουν τη «γνώση» μας για την κοινωνική πραγματικότητα. «Η κοινωνική πραγματικότητα είναι κατασκευασμένη» υποστηρίζουν και αναλυτικά μπορεί να διακριθεί σε δύο διαφοροποιημένες πραγματικότητες: υπάρχει η κοινωνία ως αντικειμενική πραγματικότητα και η κοινωνία ως υποκειμενική πραγματικότητα. Στην κοινωνία ως αντικειμενική πραγματικότητα αναγνωρίζουν ως κύριους άξονες τη θεσμοποίηση και τη νομιμοποίηση, ενώ στην κοινωνία ως υποκειμενική πραγματικότητα αναγνωρίζουν τη διαδικασία εσωτερίκευσης της πραγματικότητας, την εσωτερίκευση των κοινωνικών δομών και την κατασκευή των ταυτοτήτων. Η γνώση για τους δυο συγγραφείς δεν είναι ποτέ σταθερή, δεδομένη και ασφαλής, γιατί εκφράζει στην πραγματικότητα έναν συσχετισμό δυνάμεων. Η πραγματικότητα στην ουσία δεν είναι τίποτα παραπάνω από την καθαρή έκφραση αυτού του συσχετισμού.

Η κοινωνική παθολογία και παθογένεια αποτελεί κυρίαρχο κομμάτι της κοινωνιολογικής κριτικής αφού ενσαρκώνει το πλέον ευάλωτο και εύθραυστο τμήμα της κοινωνικής ρύθμισης (*régulation sociale*). Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί αναμφισβήτητα ένα ισχυρό παράδειγμα «ανομίας» ή «κοινωνικής «παθολογίας» στην σύγχρονή τους μορφή. Η κοινωνιολογία του αποκλεισμού είναι ο χώρος εκείνος της κοινωνιολογικής σκέψης και πρακτικής που μελετά τα φαινόμενα της κοινωνικής «παθολογίας» εν κινήσει που οδηγούν σε διαδικασίες κοινωνικής απομόνωσης και ρήξης των κοινωνικών δεσμών. Η κοινωνιολογία του αποκλεισμού²⁰ αποτελεί ένα μεταμοντέρνο χώρο κοινωνιολογικής έκφρασης που

¹⁸ Βλ. Schnapper, 1998, σελ. 21 : Même si le passage de la critique à la complaisance, d'un côté, et à la dénonciation, d'un autre, est difficile à préciser, c'est un risque constant. Les sociologues modernes ont tendance à consacrer leurs efforts à dénoncer les manquements aux valeurs proclamées plus qu'à analyser les effets bien réels du principe de citoyenneté.

¹⁹ Βλ. Peter Berger και Thomas Luckmann, 1989, *La construction sociale de la réalité*, γαλλική μετάφραση από το αμερικάνικο κείμενο, Paris, éd. Meridiens Klincksieck.

²⁰ Για την Κοινωνιολογία του αποκλεισμού βλέπε τα πρόσφατα συγγράμματα των Cédric Frétiigné, 1999, *Sociologie de l'exclusion*, Logiques sociales, Paris, L'Harmattan, Alban Goguel d'Allondans, 2003, *L'exclusion sociale, Les métamorphoses d'un concept (1960-2000)*, Economie et Innovation,

προωθεί τη μελέτη γνωστών και αγαπημένων φαινομένων της κοινωνιολογίας που τα εξετάζει όμως στην διαπλοκή τους και την αλληλεξάρτησή τους με αποτέλεσμα να δίνουν ένα νέο προϊόν το οποίο αποτελεί αντικείμενο αυτού του χώρου. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι δεν εισάγει μία νέα επιστημονική κατηγορία, όπως π.χ. είναι η κοινωνιολογία, η οικονομία, κλπ., αλλά εισάγει νέα ερευνητική κατηγορία, νέα πεδία έρευνας που εμπλουτίζουν με τη σειρά τους τη θεωρητική κοινωνιολογική σκέψη. Εγκαινιάζει με άλλα λόγια έναν νέο τρόπο προσέγγισης, ανάλυσης και ερμηνείας παραδοσιακών και νέων κοινωνικών φαινομένων.

Ο μαθητευόμενος κοινωνιολόγος αλλά και ο ερευνητής του αποκλεισμού έρχονται πλέον σήμερα αντιμέτωποι με την κυρίαρχη προβληματική του αποκλεισμού αφού έχει επικρατήσει απόλυτα στο δημόσιο και πολιτικό διάλογο την τελευταία δεκαετία σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες. Μέσα από τους παραδοσιακούς όρους της φτώχειας και των γκέτο, ή ακόμη καλύτερα της παρατήρησης της όξυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων γενικότερα, οδηγηθήκαμε σήμερα στην κατασκευή της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού που πάσχει από ορισμό περιεχομένου²¹. Ο κοινωνικός αποκλεισμός έτσι αναγκαστικά ορίστηκε μέσα από τις κοινωνικές του χρήσεις. Το περιεχόμενό του αποτέλεσε αντικείμενο ερμηνείας ad hoc ανάλογα με τις ανάγκες της κάθε έρευνας και ανάλογα με τα ευρήματά της. Υπερκάλυψε τον χώρο της εγκληματικότητας και παραβατικότητας, της ανεργίας, της φτώχειας, της διάρρηξης της οικογένειας και του κοινωνικού δεσμού, της κάθε μορφής απόκλισης, της έλλειψης στέγης, της χρήσης ουσιών, τον αναλφαβητισμό, την σχολική αποτυχία και διαρροή, την ψυχική και χρόνια ασθένεια, το κοινωνικό στίγμα σε κάθε του μορφή, τα κοινωνικά προβλήματα όλων των ευπαθών ομάδων, τις ιδιαιτερότητες των φυλακισμένων και αποφυλακισμένων, των κατοίκων ορεινών και απομακρυσμένων περιοχών, κλπ. Τράβηξε όμως επάνω του όλες τις βαριές κοινωνικές προκαταλήψεις των σύγχρονων κοινωνιών μας και πολλές φορές ταυτίστηκε στις αναλύσεις «πρώτου βαθμού» με την κοινωνική ευπάθεια και την κοινωνική επικινδυνότητα. Έτσι, οι μετανάστες, οι τσιγγάνοι, οι νέοι άνεργοι ή παραβάτες, οι γυναίκες, οι άγαμες μητέρες, οι συνταξιούχοι, τα άτομα με ειδικές ικανότητες, και τόσες άλλες ομάδες κατασκευάστηκαν και βαπτίστηκαν ως

Paris, L'Harmattan, Martine Xiberras, 2000, *Les théories de l'exclusion*, Paris, Armand Colin, Jean Maisondieu, 1997, *La fabrique des exclus*, Paris, Bayard Editions.

²¹ Βλ. Μέρος δεύτερο, Γενεολογία του κοινωνικού αποκλεισμού.

κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες, ενώ αποτελούσαν μόνο ευπαθείς κοινωνικά ομάδες. Σπάνια η αναλυτική προσέγγιση του κοινωνιολόγου ήταν «δεύτερου βαθμού», δηλαδή στην ερμηνεία του φαινομένου του αποκλεισμού λάμβανε υπόψη την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας, γεγονός που τον βοήθησε να αποστασιοποιηθεί από τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και προκαταλήψεις. Στην προσπάθεια μας να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο θα προσπαθήσουμε να ακολουθήσουμε καθ'όλη τη διάρκεια των αναλύσεων μας αυτή τη λογική του «δεύτερου βαθμού» με στόχο την αποσύνθεση και την ανασύνθεση του φαινομένου.

Στη συνέχεια θα προσεγγίσουμε εισαγωγικά το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού που βρίσκεται στην καρδιά αυτών των παρατηρήσεων.

Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Ενσωμάτωση: το εγγενές χαρακτηριστικό δίπολο των σύγχρονων κοινωνιών

Η εξέλιξη των κοινωνικών φαινομένων και των κοινωνικών δομών γενικότερα τα τελευταία χρόνια έχει αλλάξει και τις μορφές της κοινωνικής παθολογίας. Το φαινόμενο του αποκλεισμού εμφανίζει νέες για τον κοινωνικό παρατηρητή και αναλυτή μορφές που πολλές φορές δεν παρουσιάζουν ξεκάθαρα χαρακτηριστικά και για το λόγο αυτό πολλές φορές μη αναγνώσιμα. Η ένταση των φαινομένων του κοινωνικού αποκλεισμού κατά τα τελευταία χρόνια σε όλες τις χώρες της Ε.Ε. δεν θα μπορούσε να αφήσει αδιάφορους τους πολιτικούς θεσμούς. Τα υψηλά επίπεδα ανεργίας, η φτώχεια και η αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων από μεγάλα τμήματα του εργατικού δυναμικού, συνιστούν ένα πλέγμα σχέσεων το οποίο επιδεινώνει τη θέση των εργαζομένων και εντείνει τις κοινωνικές ανισότητες. Πολλές φορές ο κοινωνικός αποκλεισμός καταδικάζεται με ιδεολογικούς και πολιτικούς αφορισμούς, που όμως δεν αρκούν για την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων που απορρέουν από αυτόν. Η επιστημονική έρευνα είναι αυτή που αποκαλύπτει τις αιτίες και τους παράγοντες

που επιδρούν στην έξαρση ή την εξάλειψη ενός κοινωνικού προβλήματος και συνεπώς αποτελούν προϋπόθεση για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή πολιτικών αντιμετώπισής του. Η συνεργασία με τους κρατικούς και δημόσιους φορείς αποτέλεσε το έναυσμα για την πραγματοποίηση ερευνών πεδίου σε βάθος με θέμα τον κοινωνικό αποκλεισμό, των οποίων τα αποτελέσματα και τα επιστημονικά ευρήματα έχουν γενικότερη αξία και αποτελούν πολύτιμα υλικά για τον σχεδιασμό παρεμβάσεων αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού και σε άλλες περιοχές. Επιπλέον, αποκάλυψε τα θετικά αποτελέσματα της συνεργασίας των Επιστημονικών Φορέων, των Συνδικάτων και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στο σχεδιασμό παρεμβάσεων για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ενα δεύτερο χαρακτηριστικό στοιχείο ετεροκαθορισμού που το συντάμε και στον αποκλεισμό είναι η προσφορά και η ανάγκη κοινωνικής βοήθειας προς αυτήν την ομάδα²². Με άλλα λόγια το άτομο στην αντίληψη του κοινωνικού συνόλου χάνει την αυτονομία του και την ικανότητα να τα βγάζει πέρα μόνο του, και κατά συνέπεια χρήζει βοήθειας από το Κράτος και τις κοινωνικές υπηρεσίες. Αυτή η βοήθεια μπορεί να πάρει διαφορετικές μορφές ανάλογα από τον φορέα που την οργανώνει και την προσφέρει. Έτσι στην Γαλλία υπεύθυνες γι αυτό είναι οι κεντρικές υπηρεσίες του Κράτους και οι κοινωνικές υπηρεσίες των Δήμων με ένα εκτεταμένο δίκτυο συλλόγων και εθελοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων που ενεργοποιούνται στο χώρο, στα σκανδιναβικά κράτη το Κράτος απαντάει με ένα πλούσιο και πολύ εκλεπτυσμένο δίκτυο παροχών, στις Ηνωμένες Πολιτείες το βάρος πέφτει στις εθελοντικές οργανώσεις και τη φιλανθρωπία, ενώ στις μεσογειακές χώρες του ευρωπαϊκού νότου η αδυναμία του Κράτους να εξασφαλίσει ένα συστηματικό δίκτυο παροχών κινητοποιεί ακόμη την οικογένεια και την τοπική κοινωνία. Η τελευταία περίπτωση παρουσιάζει το προνόμιο της έλλειψης στιγματισμού, όμως αυξάνει την εξάρτηση του ατόμου από την οικογένεια, επιβαρύνει τις κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις και κρατάει ισχυρό τον κοινωνικό έλεγχο και άρα και την συλλογική κοινωνική ενοχή.

²² Βλέπε Paugam S. και Duvoux N., 2008, *La régulation des pauvres, Du RMI au RSA*, Paris, PUF, collection Essais Debats.

Η εφαρμογή των περιοριστικών πολιτικών²³ κατά τις τελευταίες δεκαετίες, οδήγησε σε έξαρση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων καθώς και στην έντονη παρουσία φαινομένων τέτοιου είδους. Η διατήρηση και η αναπαραγωγή της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στις οικονομικά και κοινωνικά προηγμένες κοινωνίες έρχεται σε αντίθεση με την επιδίωξη της αειφόρου ανάπτυξης και τους εκσυγχρονισμού των εθνικών κρατών και την αρχή της ισότητας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του πολίτη.

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού εμφανίστηκε από τη δεκαετία του 1960 αλλά γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά την τελευταία εικοσαετία. Ως όρος, χρησιμοποιείται πολλές φορές για την περιγραφή ετερόκλητων φαινομένων, όπως είναι η σχολική αποτυχία, η αδυναμία άσκησης πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, η απουσία πρόσβασης στις τεχνολογίες πληροφορικής, η ανεργία και η φτώχεια. Κοινό στοιχείο για την ένταξη των προαναφερόμενων καταστάσεων στην έννοια του αποκλεισμού αποτελεί η σχέση τους με τα θεσμοθετημένα κοινωνικά συστήματα. Ο αποκλεισμός αναφέρεται στην απουσία κοινά αναγνωρισμένων και θεσμοθετημένων δικαιωμάτων και ως εκ τούτου επικεντρώνεται στις διαδικασίες μετάβασης από μία κοινωνική κατάσταση σε κάποια άλλη και την ώθηση του ατόμου προς τις παρυφές του συστήματος. Την ίδια στιγμή σηματοδοτεί τα ακριβή όρια του συστήματος. Συγκροτείται ως αντίθεση στην ενσωμάτωση του ατόμου στο κοινωνικό σύστημα και συνιστά ένα πολυδιάστατο κοινωνικό φαινόμενο. Στην πραγματικότητα ενσωμάτωση και αποκλεισμός αποτελούν ένα όλον, ένα ολοκληρωμένο σύστημα που το ένα προσδιορίζει το άλλο. Δεν υπάρχει αποκλεισμός χωρίς ενσωμάτωση αλλά ούτε ενσωμάτωση χωρίς την ύπαρξη έστω και ενός αποκλεισμένου.

Με αυτή την έννοια δεν αναφέρεται ούτε ταυτίζεται με τη φτώχεια και τις επιπτώσεις της στο υποκείμενο. Η έννοια της φτώχειας αναφέρεται στην υλική θέση του ατόμου στη οικονομική ιεραρχία και αποδίδει πρωταρχική σημασία στις οικονομικές συνθήκες διαβίωσης, συνιστώντας ένα σύνολο μετρήσιμων οικονομικών δεδομένων. Αντίθετα, ο κοινωνικός αποκλεισμός αναγνωρίζει ένα σύνολο επιδράσεων και παραγόντων (κοινωνικών–οικονομικών–πολιτικών) οι

²³ Από το 1986 όταν η γαλλίδα Anne-Marie Guillemard που εξετάζει τις κοινωνικές πολιτικές για τα γηρατεία ανακαλύπτει τη βίαιη και κατασταλτική συρρίκνωση των πολιτικών υπέρ του γήρατος και μιλάει για την πτώση του κοινωνικού, βλέπε Guillemard A.-M., 1986, *Le déclin du social. Formation et crise des politiques de la vieillesse*, Paris, PUF. Οπως επίσης και το περίφημο έργο του Pierre Rosanvallon, 1981, *La crise de l'Etat-Providence*, Paris, ed. Le Seuil.

οποίοι επιδρούν πολυσύνθετα στην κοινωνική θέση του ατόμου και τη σχέση του με το θεσμοθετημένο σύστημα. Έτσι η έννοια του αποκλεισμού, υποκατέστησε ως ένα βαθμό την έννοια της φτώχειας σαν εργαλείο ανάλυσης των κοινωνικών ανισοτήτων, καθώς συλλαμβάνει την κοινωνική πραγματικότητα ως ένα πολυδιάστατο πεδίο, όπου δεν είναι μονοσήμαντη η επίδραση οικονομικών αιτιών στην κοινωνική θέση του ατόμου.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως σύνθετο πολιτικό και κοινωνικό φαινόμενο αποτελεί μία συνολική αδυναμία συμμετοχής στις διαφορετικές εκφάνσεις της σύγχρονης καθημερινότητας. Είναι μάταιο να αναζητούμε έναν ορισμό, προσαρμοσμένο σε κάθε κοινωνία και σε κάθε εποχή και έξω από τις συνθήκες κατάσκευής του. Είναι προτιμότερο, να προσαρμοζόμαστε στα δεδομένα που αναζητούμε για τις ανάγκες της έρευνας μας και να τον χρησιμοποιούμε ως εργαλείο ανάλυσης και όχι ως γνωστικό αντικείμενο. Αλλωστε στην πράξη, φαίνεται πως όλοι οι ερευνητές αυτό κάνουμε. Αλλιώς, κινδυνεύουμε να προκαταβάλουμε τα αποτελέσματα μας και να κατασκευάζουμε «αποκλεισμούς» εκεί που δεν υφίστανται. Το βασικό ερώτημα που προκύπτει είναι, ποιές μορφές αποκλεισμού κατασκευάζουν οι κοινωνίες μας, με ποια μεθοδολογικά εργαλεία αποκαλύπτονται και πως θα βοηθήσουμε αποτελεσματικά τις κατασκευασμένες «κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες».

Είναι σαφές ότι δεν υπάρχει κοινωνικός αποκλεισμός ως κατάσταση παρά μόνο στο θάνατο. Υπάρχουν καταστάσεις «φτώχειας», «μετανάστευσης», «έλλειψης στέγης», «ψυχικής και σωματικής ασθένειας», «σχολικής αποτυχίας» όχι όμως κοινωνικού αποκλεισμού. Θα λέγαμε, ότι, επιτέλους, ενδιαφερόμαστε, με αφορμή την κατονομασία ενός φαινομένου, για τη διαδικασία που οδηγεί σ' όλες αυτές τις καταστάσεις. Ο αποκλεισμός αποτελεί μία διαδικασία, παρατηρούμενη και μεταβαλλόμενη κατά περίπτωση. Οι συλλογικές διαδικασίες αποκλεισμού παράγονται κυρίως μέσα από τα κοινά αίτια που τις προκαλούν, αλλά τις περισσότερες φορές στην πράξη, ως προς την ίδια τη διαδικασία του αποκλεισμού διακρίνουμε πολλές και αντιφατικές αντιδράσεις απέναντι στην απειλή για ατομικό αποκλεισμό. Γι αυτό, θα πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί όταν χαρακτηρίζουμε ομαδικές καταστάσεις ως αποκλεισμό, όπως συνήθως γίνεται στην πράξη.

Οι διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού σαφώς διακρίνονται από αυτό που ονομάζουμε κοινωνική ευπάθεια. Η επιστημονική κατασκευή με βάση αυτό που ονομάζουμε επίσημα κοινωνική ευπάθεια αναφέρεται σε εκείνες τις πληθυσμιακές κατηγορίες οι οποίες «απειλούνται» ή «κινδυνεύουν» από το βίωμα του αποκλεισμού. Αυτές οι ομάδες συνήθως καταγράφονται επίσημα από τους κρατικούς φορείς ή από την Ευρωπαϊκή Ένωση, έχουν έναν ενδεικτικό χαρακτήρα, και εκφράζουν κατά κανόνα τους χώρους στους όποιους εμφανίζεται ευάλωτη μία κοινωνία. Εκτός από τον όρο «κοινωνικές ευπαθείς ομάδες» χρησιμοποιούνται και άλλοι οικείοι όροι όπως «ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες», «ομάδες υψηλού κινδύνου», κλπ. Συνήθως, σε επίπεδο λόγου συγχέουμε τις «ευπαθείς ομάδες» με τις «κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες». Για το λόγο αυτό μιλούμε εύκολα για «κοινωνικά αποκλεισμένους μετανάστες», για «αποκλεισμένες άγαμες μητέρες», «για αποκλεισμένους τσιγγάνους», για «αποκλεισμένους αποφυλακισμένους», εννοώντας στην ουσία τους μετανάστες που κινδυνεύουν από κοινωνικό αποκλεισμό, την άγαμη μητέρα που περιθωριοποιείται, τους αγράμματους τσιγγάνους ή τον αποφυλακισμένο χωρίς απασχόληση, κλπ.

Η ανάλυση των φαινομένων²⁴ της ανεργίας, των εκπαιδευτικών ανισοτήτων, της φτώχειας και των ανισοτήτων στο χώρο της υγείας, έδειξαν ότι τα τέσσερα αυτά φαινόμενα, αφενός αυξάνονται ανησυχητικά σε ολόκληρο τον πλανήτη, (εντύπωση προκαλεί η απότομη αύξηση του φαινομένου της απόλυτης φτώχειας τα τρία τελευταία χρόνια) αφετέρου, συνδέονται άμεσα με το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού. Μπορεί να τον προκαλούν ως ένα βαθμό, αλλά σίγουρα συμβάλλουν με τον α ή β τρόπο στην εξέλιξη και στην όξυνση του φαινομένου. Ιδιαίτερα για τις εκπαιδευτικές ανισότητες, ο ρόλος τους στις διαδικασίες αποκλεισμού αποδεικνύεται πολύ σημαντικός, γιατί επεμβαίνουν κατά τη διάρκεια της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης και αποτελούν την αφετηρία των αρνητικών βιωμάτων. Η ανεργία και η φτώχεια είναι δυο φαινόμενα συγγενή που εμφανίζονται με εξαιρετικά υψηλούς δείκτες τα τελευταία πέντε χρόνια σε όλες τις δυτικές

²⁴ Βλ. Συλλογικούς τόμους με παραδείγματα αναλύσεων ομάδων στόχου και αποκλεισμού στα αντίστοιχα πεδία, βλέπε στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.), 1998, *Κοινωνικός Αποκλεισμός. Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, Παπαδοπούλου Δ. (επιμ.), 2002, *Κοινωνικός Αποκλεισμός. Για τους ανθρώπους που παραμερίζουμε*, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα, εκδ. Αρμός και Οικονόμου Χ., Φερόνας Α., 2006, *Οι εκτός των τειχών. Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες*, Αθήνα, εκδ. Διόνικος. Επίσης Καραντζόγλου Ι., 2006, *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Εκτός,*

χώρες. Θα πρέπει μάλλον να διαχωρίσουμε μέσα σ' αυτήν την προβληματική την έννοια και τη λειτουργία της απόλυτης φτώχειας. Επειδή συνδέεται με κανόνες διαφορετικής φύσης απ' αυτούς της σχετικής φτώχειας, αλλά και της ανεργίας, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο αποκλεισμός παρουσιάζει ως διαδικασία μία αιτιώδη σχέση με τα δυο τελευταία, αλλά στην πράξη ταυτίζεται με το φαινόμενο της απόλυτης φτώχειας όταν πρόκειται για την περίπτωση των δυτικών κοινωνιών. Το ερώτημα που προκύπτει είναι πως οι σημαντικοί αυτοί θεσμοί – εκπαίδευση, απασχόληση, υγεία – θα ανακτήσουν τον κοινωνικοποιητικό τους ρόλο και λειτουργία έτσι ώστε να μην κατασκευάζουν διαδικασίες αποκλεισμού, αλλά διαδικασίες ομαλής ενσωμάτωσης, τουλάχιστον για την πλειοψηφία των πολιτών.

Στις «στεγαστικές ανισότητες»²⁵ και στα προβλήματα της κατοικίας το πρόβλημα του μεγέθους της κατοικίας δεν συνδέεται κατ' αρχήν άμεσα με τους παραπάνω παράγοντες και πολύ λιγότερο βέβαια με τον κοινωνικό αποκλεισμό αλλά με την κοινωνική στρωμάτωση και το ευρύτερο κοινωνικό status του υποκειμένου. Αντίθετα, το πρόβλημα της ποιότητας της κατοικίας μοιάζει, σύμφωνα με τις έρευνες, να συνδέεται άμεσα με το εισόδημα του ατόμου. Σε κάθε περίπτωση, η έλλειψη κατοικίας αυτή καθ' αυτή συνδέεται άμεσα με το πρόβλημα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Δυστυχώς, θα λέγαμε ότι τα στοιχεία που έχουμε πάνω στο θέμα των «άστεγων», θέμα που συνδέεται άμεσα κατά τη γνώμη μας με τον αποκλεισμό, είναι ανεπαρκή, διάσπαρτα και μη επιστημονικά για να μας δώσουν μία ασφαλή εικόνα σε σχέση με τη διάσταση που παρουσιάζει στην ελληνική κοινωνία το θέμα των άστεγων²⁶. Πολλές ΜΚΟ μιλούν για δεκαπλασιασμό των άστεγων τα τελευταία δυο χρόνια όμως είναι σημαντικό για το μέλλον να διαθέτουμε τα ακριβή στοιχεία αν θέλουμε κάποια στιγμή να παρέμβουμε με οργανωμένες πολιτικές. Το ερώτημα που προκύπτει είναι ποια μέτρα μπορούν και πρέπει να θεσπιστούν στο χώρο της κατοικίας και της στέγης,

εντός και υπό. Θεωρητικές, ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διαφορούμενης έννοιας, Αθήνα, εκδ. Σαββάλας.

²⁵ Βλ. Ενδεικτική είναι η πολύχρονη δουλειά της αείμνηστης Αναστασίας Κουβέλη πάνω στις στεγαστικές ανισότητες στην ελληνική κοινωνία που ανέδειξε τις τεράστιες αντιφάσεις στο χώρο της στέγασης, βλ. Κουβέλη Α., 1997, *Κοινωνικοοικονομικές ανισότητες στον τομέα της στέγασης. Μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας, Τυπολογία νοικοκυριών*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.

²⁶ Βλέπε, Παπαδοπούλου Δ., 2001, «Ο εννοιολογικός όρος του άστεγου στις σύγχρονες κοινωνίες», στο *Συνάντηση*, τ.8, Χειμώνας 2001, σσ.6-8 και την έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Δήμο Καλλιθέας με θέμα *Ανίχνευση και Καταγραφή των αναγκών των άστεγων του δήμου Καλλιθέας*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο και Δήμος Καλλιθέας, Αθήνα, 2001.

έτσι ώστε όλα τα υποκείμενα μίας κοινωνίας να εξασφαλίζουν το κοινωνικό δικαίωμα στη στέγη με ίσες δυνατότητες πρόσβασης, γεγονός που δεν φαίνεται καθόλου δεδομένο τα τελευταία χρόνια στις σύγχρονες κοινωνίες.

Τα αντικείμενα των Χρηστών Ουσιών, των φορέων του «AIDS», των Ιδιαίτερων μορφών σεξουαλικότητας, των ευπαθών Γυναικών, των Αποφυλακισμένων, και τέλος των Ηλικιωμένων αναφέρονται στις λεγόμενες «ειδικές πληθυσμιακές ομάδες». Οι ομάδες αυτές αποτελούν τις κύριες κατηγορίες των ευπαθών κοινωνικών ομάδων και για το λόγο αυτό είναι αυτές οι ομάδες που εμφανίζονται επίσημα ότι κινδυνεύουν να «γλιστρήσουν» σε διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού. Όπως εύκολα διαπιστώνει κανείς η φύση αυτών των ομάδων διαφέρει πολύ, αφού η γενεσιουργός αιτία που τις κατηγοριοποιεί είναι πολύ διαφορετική. Οι διαδικασίες όμως αποκλεισμού τους έχουν πολλά κοινά στοιχεία. Οι Χρήστες ναρκωτικών Ουσιών περιθωριοποιούνται λόγω χρήσης νόμιμων ή παράνομων ναρκωτικών ουσιών που τους εθίζουν οργανικά και κοινωνικά σε συμπεριφορές που αποκλίνουν από τα μεσαία και κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα. Οποσδήποτε οι συμπεριφορές αυτές συνδέονται με την απειλή του αγαθού της υγείας που αποτελεί βασικό κοινωνικό αγαθό. Την ίδια στιγμή ενδεχομένως υιοθετούν κάποιες «ανάρμοστες» συμπεριφορές κυρίως στο χώρο εργασίας που δεν γίνονται αποδεκτές από το μέσο πολίτη. Στην ίδια αλλά ακόμη πιο οξυμένη λογική εγγράφεται η ασθένεια του AIDS ως κοινωνική πριν απ' όλα ασθένεια που προσδίδει ένα ισχυρό κοινωνικό στίγμα στο άτομο του οποίου είναι φορέας της. Οι ιδιαίτερες μορφές σεξουαλικότητας αποτελούν ένα πανάρχαιο χαρακτηριστικό των κοινωνιών, αλλά ο σύγχρονος κόσμος κατασκεύασε μέσα από πολιτισμικές και πολιτιστικές αξίες μία απόκλιση και άρα μία ιδιαιτερότητα. Οι ευπαθείς γυναίκες, πληθυσμιακή κατηγορία που δεν αναγνωρίζονταν ως πολίτες μέχρι πολύ πρόσφατα, φέρνουν το βάρος ενός ιστορικού αποκλεισμού από πολλές και βασικές μορφές κοινωνικής συμμετοχής, όπως στην αγορά εργασίας, στην ψήφο, στη συμμετοχή στο δημόσιο βίο, κλπ. Σήμερα, οι νέες μορφές οικογένειας (μονογονεϊκές) νομιμοποιούνται ουσιαστικά μέσα από τον ισχυρό ρόλο των γυναικών. Όμως και πάλι τα φαινόμενα της κακοποίησης, της βίας, της ιδιαίτερα υψηλής ανεργίας αποδεικνύουν ότι το φύλο δεν είναι αθώος και ουδέτερος παράγοντας στην παραγωγή διαδικασιών αποκλεισμού. Η ομάδα των «αποφυλακισμένων» αντιμετωπίζει πολλαπλά προβλήματα στην επανένταξη της

στο κοινωνικό περιβάλλον. Συγκεντρώνει πρόβλημα στίγματος, διάρρηξης κοινωνικών σχέσεων και μακροχρόνιας ανεργίας που αυτές οι τρεις πτυχές στη διαπλοκή τους δημιουργούν μία βαριά συσσώρευση κοινωνικών μειονεκτημάτων που δύσκολα μπορεί να ανατραπεί χωρίς ουσιαστική και εξειδικευμένη βοήθεια. Τέλος, οι «ηλικιωμένοι» αποτελούν μία ομάδα που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής. Μεγάλες ομάδες ηλικιωμένων, ανθρώπων τρίτης ηλικίας έρχονται στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής γιατί είναι άτομα με χαμηλό εισόδημα, που κατοικούν σε απομακρυσμένες περιοχές που ζουν μόνοι τους, δεν έχουν τη δυνατότητα αυτοεξυπηρέτησης, δεν έχουν οικογένεια. Σ' αυτή την κατηγορία, και πάλι οι γυναίκες είναι τα μεγαλύτερα θύματα. Ιδιαίτερα στην ελληνική ύπαιθρο και στην επαρχία ο ηλικιωμένος άνθρωπος που δεν διαθέτει το προστατευτικό περίβλημα της οικογένειας και κάποιων έστω ελάχιστων οικονομικών πόρων είναι σοβαρά εκτεθειμένος σε κάθε μορφή αποκλεισμού. Και δυστυχώς όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια το πρόβλημα των ηλικιωμένων στην Ελλάδα είναι πολύ μεγαλύτερο απ'ότι πιστεύουμε.

Ιδιαιτερότητες στις διαδικασίες ένταξης, ενσωμάτωσης και αποκλεισμού αναδεικνύουν τα θέματα των Μεταναστών²⁷ και των Τσιγγάνων²⁸. Εδώ τα προβλήματα εντοπίζονται στο χώρο των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων και σαφώς λαμβάνουν μία προσθετική ιδιότητα σε σχέση με όλα τα υπόλοιπα προβλήματα ένταξης που αντιμετωπίζει ο μέσος πολίτης. Για τις ομάδες αυτές οι διαδικασίες

²⁷ βλ. Κόντης Α., (επιμ.), 2009, *Ζητήματα κοινωνικής ένταξης μεταναστών*, σειρά ειδικών μελετών της μετανάστευσης και διασποράς, Ν. 4, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, Μπάγκαβος Χ., Παπαδοπούλου Δ., (επιμ.), 2006, *Μετανάστευση και ένταξη των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία*, Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, Μουσίδης Α., Παπαδοπούλου Δ., (επιμ.), 2011, *Η Κοινωνική Ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα, Εργασία, Εκπαίδευση, Ταυτότητες*, Αθήνα, εκδ. Κριτική.

²⁸ βλ. Βασιλειάδου, Μ. 1995, "Στερεότυπα και Προκαταλήψεις – Απομόνωση των Ελλήνων ΡΟΜ", Αθήνα, Εφημερίδα *Καθημερινή*, Βεργίδης, Δ., 1995, "Νεορατσισμός και Σχολείο. Περίπτωση των Τσιγγανοπαίδων". Αθήνα, *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τεύχος 81, σελ. 51 – 62, Βλάχος, Γ., 1994, *Προκαταλήψεις και Στερεότυπα. Δημιουργία – Αντιμετώπιση*, Αθήνα, Γ.Γ.Λ.Ε., Γκότοβος, Α., 1996, *Ρατσισμός – Κοινωνικές – Ψυχολογικές και Παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και Πρακτικής*. Αθήνα: Γ.Γ.Λ.Ε., Γ.Γ.Λ.Ε., 1986, *Για την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών προβλημάτων των Τσιγγάνων*, Μελέτη. Αθήνα Γ.Γ.Λ.Ε, Γ.Γ.Λ.Ε. 1996, *Η Εκπαίδευση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα*. Αθήνα, Γ.Γ.Λ.Ε., Γεωργογιάννης, Π., 1997, *Θέματα Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα, Gutenberg, Γρηγοριάδη, Ε., 1997, "Τσιγγάνοι – Περιθωριοποίηση και Κοινωνικός Αποκλεισμός", *Περιοδικό Τσιγγάνικος Λόγος* τ. 3, Αθήνα: Ι.ΤΣ.Μ.Ε.Χ., Μαρκου, Γ., 1996, *Η πολυπολιτισμικότητα της Ελληνικής Κοινωνίας*. Αθήνα, Γ.Γ.Λ.Ε., Μαντζιώρη, Ε., 2000, "Αλληλοαποδοχή και Αλληλοαπόρριψη Τσιγγάνων και μη Τσιγγάνων", *Περιοδικό Τσιγγάνικος Λόγος*, τ. 5, Αθήνα, Ι.ΤΣ.Μ.Ε.Χ., Παυλή – Κορρέ, Μ., 1996, *Η εκπαίδευση των Τσιγγάνων στην Ελλάδα*. Αθήνα, Γ.Γ.Λ.Ε. και το πρόγραμμα Equal, 2006, *Μελέτη για την ανίχνευση των εκπαιδευτικών αναγκών των ευάλωτων πληθυσμιακών ομάδων των Ρομά*, αναπτυξιακή σύμπραξη, ΔΙ.ΚΑ.ΔΙ-POM, Αθήνα,

ένταξης και αποφυγής αποκλεισμού παίρνουν τη μορφή διαδικασιών ενσωμάτωσης με επιπλέον «βάρη» που καλείται να σηκώσει το άτομο. Με άλλα λόγια, οι ομάδες αυτές είναι ευπαθείς ή ευάλωτες, επειδή φέρνουν μαζί τους αξίες που πολλές φορές συγκρούονται με τις εθνικές αξίες ή αλλιώς με τις κυρίαρχες πολιτισμικές αξίες. Αυτό τις καθιστά αυτόματα ευάλωτες απέναντι σε μία κοινωνία η οποία είναι ήδη συγκροτημένη με βάση κάποιες άλλες αξίες, ιστορία, γλώσσα, κοινωνικές αναπραστάσεις και οι δε μετανάστες εισέρχονται σε αυτήν κατά τη διάρκεια της ζωής τους (στη φάση της πρωτογενούς ή της δευτερογενούς κοινωνικοποίησης). Οι δε τσιγγάνοι φέρνουν το στίγμα της αρνητικής ιδιαιτερότητας που συνδέεται με τα φαινόμενα της εγκληματικότητας, της μη γεωγραφικής σταθερότητας και της έλλειψης ιδιοκτησίας (κυρίαρχες αξίες των δυτικών πολιτισμών που προστατεύονται συνταγματικά). Τα αποτελέσματα λένε ότι και οι δυο ομάδες αποτελούν ξεκάθαρη απειλή για τις υπάρχουσες κοινωνίες και άρα για να γίνουν αποδεκτές θα πρέπει να ενσωματωθούν στις αξίες της κοινωνίας που ζουν. Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε ότι στην καλύτερη περίπτωση οι σύγχρονες πολιτικές ένταξης και ενσωμάτωσης προσανατολίζονται στο να γίνουν σεβαστές αυτές οι ιδιαιτερότητες και για το λόγο αυτό προτείνουν μέτρα χωρίς να παραβιάζουν τις βασικές πολιτισμικές αξίες μίας ομάδας (χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση του σεβασμού και της πρακτικής των διαφορετικών θρησκειών). Το ερώτημα που προκύπτει είναι ότι η υιοθέτηση αυτών των μέτρων αποτελεί επιταγή πλέον και για την ελληνική κοινωνία και για το λόγο αυτό θα πρέπει να βρεθούν τα μέσα και οι μηχανισμοί που θα επιτρέψουν την υιοθέτηση και την εφαρμογή αυτών των μέτρων.

Ολες αυτές οι ομάδες που μπορεί δυνητικά να αποτελέσουν διαφορετικά παραδείγματα διαδικασιών αποκλεισμού έλκουν πάνω τους μια έντονη δημόσια συζήτηση περί καταπολέμησης του αποκλεισμού και υιοθέτησης μέτρων κοινωνικής πολιτικής. Συνήθως η παρουσία τους καπηλεύεται από τα πολιτικά κόμματα γιατί γίνονται τα εύκολα θύματα προτεινόμενων πολιτικών που σπάνια όμως αγγίζουν ουσιαστικά αυτές τις ομάδες και ακόμη σπανιότερα αναστρέφουν τις διαδικασίες αποκλεισμού τους. Για το λόγο αυτό και η συντηρητική πλειοψηφία αυτών των πολιτικών έρχεται να διαχειριστεί το πρόβλημα και τα παράγωγά του

και όχι να το επιλύσει. Θα αναλύσουμε διεξοδικά τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της έννοιας του αποκλεισμού στα παρακάτω κεφάλαια.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως φαινόμενο του εθνικού κράτους

Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο με εθνικά χαρακτηριστικά. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη του συνδέεται άμεσα με την ύπαρξη και τους όρους συγκρότησης του εθνικού κράτους και κατά συνέπεια των εθνικών κοινωνιών. Το πολιτικό μοντέλο του εθνικού κράτους που πριμοδοτούσε κάποιες συγκεκριμένες συμπεριφορές και στάσεις ζωής, με τη βοήθεια των βασικών κοινωνικοποιητικών θεσμών πάνω στους οποίους είχε θεμελιωθεί, φαίνεται τώρα να αποσυντίθεται²⁹. Οι κρίσεις, οικονομικές, πολιτικές, και πάνω απ' όλα κοινωνικές διαδέχονται η μία την άλλη με μία πρωτοφανή ένταση και είναι σαφές ότι κανένας μηχανισμός δεν αποδεικνύεται πλέον αποτελεσματικός στο να τις κατευνάσει ή έστω να τις ελέγξει. Οι πολιτικές που ακολουθούνται αποδεικνύονται όλο και πιο αναποτελεσματικές όλο και περισσότερο ανεπαρκείς με ότι αυτό συνεπάγεται για τις κοινωνίες μας. Είναι προφανές από την παραπάνω ανάλυση ότι οι εθνικοί κοινωνικοποιητικοί θεσμοί όπως της εκπαίδευσης, της μισθωτής εργασίας, ακόμη και της οικογένειας έχουν εισέλθει σε μία νέα φάση που χαρακτηρίζεται από κάποια παγκόσμια λίγο πολύ δεδομένα και που αναζητούν σε εθνικό επίπεδο νέες μορφές ιδιαίτερης έκφρασης. Οι διαφορετικές μορφές ανισοτήτων που ενσάρκωναν τη λειτουργία των εθνικών αυτών θεσμών έρχονται

²⁹ Βλέπε, Dominique Schnapper, 2000, *Η Κοινότητα των Πολιτών. Δοκίμιο πάνω στην σύγχρονη ιδέα του έθνους*, Αθήνα, Gutenberg. Για τη γαλλική πρωτότυπη έκδοση, 1991, *La communauté des citoyens. Essais sur l'idée moderne de la nation*, Paris, Gallimard.

σήμερα να συσσωρευτούν και να δημιουργήσουν νέες και «ενισχυμένες» μορφές κοινωνικών ανισοτήτων. Αν η εκπαίδευση κάποτε απευθύνονταν σε ένα ευρύ και μαζικό μικροαστικό και μεσοαστικό κοινωνικό στρώμα εξασφαλίζοντας έτσι αν μη τι άλλο την πρόσβαση σε μία μισθωτή εργασία, και αν η πυρηνική οικογένεια προστάτευε μαζικά τα άτομα από την κοινωνική αποτυχία και την απομόνωση, σήμερα οι διαδικασίες αυτές μέσω των παραπάνω θεσμών αποδεικνύονται πολύ εύθραυστες και αμφίβολες, αφού ούτε η συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι δεδομένη, ούτε η μισθωτή εργασία εξασφαλισμένη ούτε η οικογένεια διατηρεί τον συμπαγή της χαρακτήρα για να προστατέψει. Αντίθετα, φαίνεται ότι το φαινόμενο της σχολικής διαρροής αυξάνει, ότι οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης έχουν επιβληθεί σε βάρος των εργαζομένων όπως έχει ήδη αναφερθεί και ότι τα διαζύγια αυξάνονται ενώ μειώνεται δραματικά ο αριθμός των γάμων και των γεννήσεων τουλάχιστον στην ελληνική κοινωνία³⁰.

Τόσο ο πολιτικός όρος του κοινωνικού αποκλεισμού, όσο και η εκδήλωση του φαινομένου, αποτελούν την έκφραση της αποσύνθεσης των εθνικών κοινωνικοποιητικών θεσμών και της ταυτόχρονης ανακατασκευής τους. Ποιες είναι λοιπόν αυτές οι νέες μορφές θεσμών και διαδικασιών που αντικαθιστούν τις παλιές και προσφέρουν νέες μορφές κοινωνικοποίησης στις κοινωνίες μας. Το ερώτημα αυτό όμως δεν μπορεί να απαντηθεί αν δεν προσεγγίσουμε τη φύση του κοινωνικού αποκλεισμού και της κοινωνικής ένσωμάτωσης μέσα από τη μελέτη της

³⁰ βλ. Παπαδοπούλου Δέσποινα, «Δημογραφικές μεταβολές και κοινωνική συνοχή» στο Μωυσίδης Α., Μπάγκαβος Χ. (επιμ.), 2004, *Το νέο δημογραφικό τοπίο του 21^{ου} αιώνα: επιπτώσεις, εξελίξεις και προοπτικές*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, όπου εμφανίζονται οι δείκτες που αφορούν τη γαμηλιότητα, τον αριθμό γεννήσεων και τα διαζύγια ως οι πλέον προβληματικοί. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι Στην Ελλάδα, το 1960 η γονιμότητα, δηλ. ο αριθμός γεννήσεων ανά χίλιες γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας, ήταν 2,28, το 1970 ήταν 2,39, το 1980 πέφτει στο 2,21, ενώ το 1990 στο 1,39, το 1996 είναι 1,30 και το 1998 παραμένει στο 1,30. Πτώση όμως δεν γνωρίζει μόνο η γονιμότητα, αλλά και η γαμηλιότητα. Ο αριθμός των γάμων που τελούνται έχει μειωθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια τόσο στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες όσο και στην Ελλάδα. Οι δείκτες δείχνουν μία σημαντική μείωση των γάμων όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα. Ενώ, το 1960 ανά 1000 κάτοικους τελέστηκαν στην Ελλάδα 7 γάμοι, το 1970 τελέστηκαν 7,7 γάμοι, το 1980 τελέστηκαν 6,5 γάμοι, το 1990 τελέστηκαν 5,8, το 1996 4,3 και το 1998 5,4. Και ενώ οι γάμοι μειώνονται, ο αριθμός των διαζυγίων αυξάνει. Για την Ελλάδα, τα καταγεγραμμένα διαζύγια το 1960 ήταν 2 463, ενώ το 1998 ήταν 9 500. Οι δε δείκτες όπως εμφανίζονται δείχνουν ότι το 1960 το ποσοστό των διαζυγίων αντιστοιχεί στο 0,3 ανά 1000 κάτοικους, το 1970 στο 0,4, το 1980 στο 0,7, το 1990 στο 0,6, το 1996 στο 0,9 και το 1998 παραμένει στο 0,9. Οι δείκτες αυτοί είναι ακόμη πιο ενδεικτικοί για τις άλλα κράτη-μέλη, αφού για τη Γαλλία π.χ. το 1960 ο αριθμός των διαζυγίων ήταν 30 200, ενώ το 1997 ήταν 115 600. Το πρόβλημα της χαλάρωσης και διάρρηξης του κοινωνικού δεσμού εκφράζει άμεσα την συνθετότητα των σύγχρονων κοινωνιών γιατί πρόκειται για τον κατεξοχήν χώρο έκφρασης της ατομικής ιδιαιτερότητας. Τα φαινόμενα πτώσης της γαμηλιότητας και της γονιμότητας και αύξησης των διαζυγίων αποδεικνύουν άμεσα, κατά τη γνώμη μας, τη χαλάρωση και εμπεριέχουν στοιχεία διάρρηξης του κοινωνικού δεσμού που υφίσταται και η ελληνική κοινωνία τα τελευταία χρόνια.

κατάστασης του κοινωνικού δεσμού που συνδέει τα μέλη μιας κοινωνίας. Δεν μπορεί να απαντηθεί αν δεν υπάρξει ξεκάθαρη εικόνα της πρόσβασης των πληθυσμών στα κοινωνικά αγαθά και δικαιώματα και στην κατάσταση που σήμερα βρίσκεται το κοινωνικό κράτος στις δυτικές κοινωνίες. Δεν μπορεί να απαντηθεί αν δεν ξεκαθαρίσει η κοινωνική πραγματικότητα των ευπαθών και αποκλεισμένων ομάδων δηλ. αν δεν υπάρξει έλεγχος του φαινομένου του αποκλεισμού.

Για το λόγο αυτό προστρέχουμε στην ανάλυση στάσεων και αξιακών συστημάτων χρησιμοποιώντας ως βάση πάντα την εθνική μονάδα και οντότητα η οποία βρίσκεται πάντα πίσω από τα συγκροτημένα κοινωνικά συστήματα. Στη μελέτη αυτή υποστηρίζουμε ότι οι παγκόσμιες κοινωνικές αξίες επηρεάζουν την κατασκευή αλλά και την διακίνηση κάποιων σοβαρών κοινωνικών φαινομένων όπως αυτό του κοινωνικού αποκλεισμού ως προς τις βασικές του προσδιοριστικές συνιστώσες, αλλά δεν επηρεάζουν τις ιδιαίτερες μορφές με τις οποίες τα φαινόμενα γίνεται αντιληπτό και εσωτερικεύεται από τα μέλη μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, μιας κοινότητας ή μιας εθνικής κοινωνίας. Στην τελευταία περίπτωση, οι εσωτερικές δομές που εκφράζουν και εκφράζονται ταυτόχρονα από την ιστορική της κληρονομιά προσδιορίζονται από ιδιαίτερα γεγονότα, σύμβολα και εθνικούς κώδικες συμπεριφοράς που η μη συμμετοχή σε αυτούς παράγει διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού.

Το παράδειγμα ενός ατόμου με ιδιαιτερότητες στη σεξουαλική του συμπεριφορά αποτελεί τυπικό παράδειγμα αυτού του στοιχείου. Το άτομο αυτό έχει δικαίωμα τέλεσης γάμου με ομόφυλό του στην Ολλανδία αλλά δεν του αναγνωρίζεται αυτό το δικαίωμα ούτε άτυπα σε πιο παραδοσιακές κοινωνίες όπως η ελληνική, η τουρκική, κλπ. Ας φανταστούμε έναν ομοφυλόφυλο να παντρεύεται τον εκλεκτό της καρδιάς του σε κάποιο ορεινό κρητικό χωριό. Όταν θίγονται εθνικές ή τοπικές αξίες, οι κοινωνίες τους ως «αντίποινα» παράγουν κοινωνικό αποκλεισμό. Μπορεί σε όλες τις κοινωνίες του κόσμου να ταυτίζεται με την περιθωριοποίηση, τη φτώχεια, την κοινωνική απομόνωση, αλλά τι νόημα έχει το να είσαι φτωχός στη Μαλαισία και τι νόημα προσλαμβάνει στην Ελβετία ή τη Γαλλία; Η ταυτότητα του άνεργου δεν έχει καθόλου την ίδια βαρύτητα στις κοινωνίες της Γερμανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Ελλάδας. Θα μπορούσε με ευκολία κανείς να υποψιαστεί ότι στα τέσσερα παραδείγματα, όπως παρουσιάζονται

υπάρχει μία διαβάθμιση έντασης και σημαντικότητας, ξεκινώντας από τη μεγαλύτερη ένταση που παρουσιάζει το φαινόμενο στη Γερμανία (ανεξάρτητα από τους εθνικούς δείκτες της ανεργίας) μέχρι τη μικρότερη που παρουσιάζει η ανεργία στην Ελλάδα (και πάλι ανεξάρτητα από τα ποσοστά ανεργίας). Όμως πόσο έχουν αλλάξει τα πράγματα κάτω από το βάρος της βιαίης διόγκωσης των δεικτών ανεργίας στις μεσογειακές χώρες! Πόσο διαφορετική είναι η εικόνα του άνεργου τη δεκαετία του '80 στην Ελλάδα και πόσο διαφορετική είναι σήμερα!

Ακόμη πιο ξεκάθαρη είναι η εικόνα όταν μιλάμε για το φαινόμενο της μετανάστευσης. Η εικόνα του ξένου μετανάστη ήταν ανύπαρκτη ή γραφική μέχρι πρόσφατα στην Ελλάδα αφού παρέπεμπε αποκλειστικά στη φιγούρα του Έλληνα ξενιτεμένου στη Γερμανία, στην Αυστραλία ή στην Αμερική. Χρειάστηκε μόνο μία δεκαετία ουσιαστικά για να αλλάξει καθοριστικά και να αποτελέσει ένα «μείζον εθνικό πρόβλημα» με αντιφατικές αντιδράσεις από την πλευρά του ελληνικού πληθυσμού. Στην απέναντι όχθη εμφανίζεται η αμερικάνικη κοινωνία η οποία έχει συσταθεί πάνω στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς³¹. Με άλλα λόγια, οι όροι συγκρότησης αυτής καθαυτής της αμερικανικής κοινωνίας στηρίζονται πάνω στο μεταναστευτικό φαινόμενο, γεγονός που επιτρέπει σήμερα τη συνύπαρξη και συγκατοίκηση δεκάδων διαφορετικών εθνοτήτων στο ίδιο έδαφος και φυσικά τη σύσταση ανισοτήτων βασισμένων στο εθνοτικό και φυλετικό κριτήριο. Η διαμάχη Βορείων – Νοτίων και η έντονη παρουσία πορτορικανών και μαύρων σηματοδοτεί τις κοινωνικές και φυλετικές διακρίσεις των Ηνωμένων-Πολιτειών. Αντίθετα, οι αφρικάνοι μετανάστες στην ελληνική κοινωνία ακόμη και στη γαλλική, αποτελούν μάλλον περισσότερο μία «εξωτική» παρουσία παρά μία πραγματική πολιτισμική απειλή όπως αποτελούν οι Αλβανοί για την Ελλάδα και οι Μαγκρεμπίνοι για τη Γαλλία. Όλες οι μελέτες δείχνουν ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός ως εθνικό φαινόμενο αγγίζει πολύ περισσότερο την πολιτισμική συγγένεια και εγγύτητα (ο γείτονάς μας, η γειτονική χώρα είναι η απειλή) παρά τα απομακρυσμένα από μία κοινωνία πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Οι ασιατικοί λαοί σε καμία δυτική χώρα δεν αποτελούν απειλή, ακόμη και με τη μαζική τους παρουσία για δύο βασικούς λόγους: πρώτον, γιατί οι συνθήκες μετανάστευσής τους ορίζονταν πολύ συχνά από διμερείς συμβάσεις μεταξύ της χώρας αποδοχής και της χώρας αποστολής και άρα

³¹ Η πλούσια βιβλιογραφία της Σχολής του Σικάγο (βλέπε Μέρος δεύτερο) και της κοινωνικής ενσωμάτωσης φώτισε καθοριστικά τους όρους συγκρότησης της αμερικάνικης κοινωνίας και τη συμβολή της μετανάστευσης σε αυτό.

τα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ευρώπη και την Αμερική ήταν σχετικά ελεγχόμενα και προσανατολισμένα προς το εμπόριο. Δεύτερον, γιατί οι ασιατικοί λαοί αποτελούσαν πάντα ένα μακρινό αλλά διαφορετικό πολιτισμό σε τίποτα ανταγωνιστικό σε σχέση με τα δυτικά πολιτισμικά πρότυπα. Για το λόγο αυτό και δεν παρήγαγαν κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες.

Εντελώς διαφορετική είναι η περίπτωση των μουσουλμανικών μεταναστεύσεων. Πολιτισμικά κοντά σε Ευρώπη και Αμερική, αποτέλεσαν κυρίως μετά το τέλος της αποικιοκρατίας το μεγάλο πονοκέφαλο των κυβερνήσεων των δυτικών χωρών. Εστίες εντάσεων και ανταγωνισμών, αλλά και της σύστασης των περισσότερων μικτών γάμων έθεσαν το βασικό κοινωνικό και πολιτικό στοίχημα της ενσωμάτωσης στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα. Οι δυτικές κοινωνίες, Βρετανία, Γαλλία και Γερμανία ουσιαστικά στήθηκαν από την αρχή και δοκιμάστηκαν πολιτικά μέσα από την παρουσία των μουσουλμανικών πληθυσμών. Επειδή οι ιστορικές συνθήκες ήταν ήδη βεβαρημένες με αυτούς τους πληθυσμούς, η παρουσία τους στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις βιώθηκε ως η «έσχατη απειλή».

Τα παραπάνω παραδείγματα αποδεικνύουν σε ένα πρώτο επίπεδο τη μοναδικότητα των όρων συγκρότησης των εθνικών κοινωνιών και άρα και των διαδικασιών του κοινωνικού αποκλεισμού. Είναι εμφανές ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός κατά αυτή την έννοια αποτελεί ένα ιστορικό προϊόν, ένα προϊόν άρρηκτα συνδεδεμένο με τα ιδιαίτερα στοιχεία ιστορικής κληρονομιάς και εθνικής συνείδησης. Στη συνέχεια θα προσεγγίσουμε το φαινόμενο από την πλευρά του κοινωνικού δεσμού και της κατασκευής κοινωνικών ταυτοτήτων.

Ο κοινωνικός δεσμός και οι κοινωνικές σχέσεις

Κάποιοι επιστήμονες υποστήριζαν ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί τη μετεξέλιξη της φτώχειας. Οπωσδήποτε υπάρχει άρρηκτη σχέση μεταξύ τους αλλά όχι αποκλειστική. Η φτώχεια αποτελούσε και αποτελεί σοβαρό και εκτεταμένο φαινόμενο των σύγχρονων κοινωνιών αλλά δεν πρέπει να συγχέεται στη σύλληψή

της με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Οι μελέτες για τη φτώχεια έχουν ένα ιστορικό βάθος περίπου μισού αιώνα και αποτελούν έναν προνομιακό χώρο των κοινωνικών επιστημών και δη της οικονομικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας. Ήταν λοιπόν αναμενόμενο όταν εμφανίστηκε ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός να ταυτιστεί εννοιολογικά με τον παραδοσιακό όρο της φτώχειας αφού μάλιστα τα φαινόμενα παρέπεμπαν το ένα στο άλλο στην πράξη. Το θέμα οξύνθηκε ιδιαίτερα όταν στις αρχές της δεκαετίας του '80 οι ανακοινώσεις πολιτικών μέτρων και ερευνητικών δράσεων από την Ευρωπαϊκή Ένωση παρουσίαζαν πακέτα προτάσεων που αναφέρονταν στη «φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό». Ήταν η στιγμή που ο κοινωνικός αποκλεισμός ταυτίζονταν με τη φτώχεια, αν μη τι άλλο ως ερευνητικό και επιστημονικό αντικείμενο και όλες οι έρευνες ήταν προσανατολισμένες προς αυτή την κατεύθυνση.

Τα αποτελέσματα όμως των πρώτων ερευνών πάνω στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό έφεραν στην επιφάνεια μια πληθώρα νέων φαινομένων και προβλημάτων. Η έλλειψη οικονομικών πόρων και η ένδεια γενικότερα δεν μπορούσαν να εξηγήσουν περιθωριακές στάσεις και συμπεριφορές όπως αυτές που προκαλούνται από τη διάρρηξη των κοινωνικών σχέσεων και δεσμών που αλλάζουν τους κανόνες της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης γενικότερα.

Σχεδόν ταυτόχρονα μία σειρά από νέες έρευνες στη Γαλλία και τη Βρετανία το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80 και αρχές του '90 έφεραν στο φως μία άλλη πτυχή της κοινωνικής παθολογίας που σχετίζονταν με τη λειτουργία του κράτους-πρόνοιας: ήταν η αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων όπως αυτά προσφέρονται σήμερα στο σύνολο των μελών μιας κοινωνίας, πολιτών ή μη πολιτών (μεταναστών). Η αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων γενικότερα (βλέπε δεύτερο κεφάλαιο: η έννοια και το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού) που διακρίνεται σαφώς από τα φαινόμενα της παραβατικότητας και της εγκληματικότητας, οδήγησε πολλούς επιστήμονες στην παρατήρηση ενός φαινομένου με νέες κοινωνικές συνέπειες: την πρόκληση διαδικασιών κοινωνικού αποκλεισμού μέσα από την απουσία συμμετοχής στο μοίρασμα του δημόσιου πλούτου και των κοινωνικών αγαθών³².

³² βλ. Τσιάκαλος Γ., 1998, στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.), ο.αν.

Τελείως διαφορετική είναι η λογική που χαρακτηρίζει τη λειτουργία του κοινωνικού δεσμού και η πρόκληση διαδικασιών αποκλεισμού μέσα από τη χαλάρωσή του ή τη διάρρηξή του. Για κοινωνικό δεσμό (lien social) μιλάμε τα τελευταία χρόνια παρατηρώντας ουσιαστικά σε μακροκοινωνιολογικό επίπεδο τις μεταμορφώσεις της οικογένειας, της ομάδας, της κοινότητας, της κοινωνίας.

Αλλά τι είναι ο κοινωνικός δεσμός, έννοια ελάχιστα χρησιμοποιημένη στην ελληνική κοινωνική επιστήμη;

Ο κοινωνικός δεσμός (lien social)³³ είναι το πλέγμα εκείνο των κοινωνικών σχέσεων που χαρακτηρίζεται από μονιμότητα και σταθερότητα και συνδέει τα μέλη μιας οργανωμένης κοινωνίας³⁴. Δεν υπάρχει οργανωμένη κοινωνία χωρίς κοινωνικούς δεσμούς. Διακρίνεται από τις απλές κοινωνικές σχέσεις που μπορεί να είναι πρόσκαιρες, γιατί χαρακτηρίζεται από μόνιμες και σταθερές σχέσεις³⁵ οι οποίες μάλιστα λειτουργούν ως πλέγμα, αλληλοσυνδέονται και παράγουν ένα τρίτο προϊόν που απέχει πολύ από το άθροισμα των επιμέρους κοινωνικών σχέσεων, σταθερών και πρόσκαιρων. Ο όρος ως προς το ουσιαστικό του περιεχόμενο πρωτοσυναντιέται και αναλύεται σε βάθος στο γνωστό θεωρητικό έργο του Tönnies, *Κοινότητα και Κοινωνία*³⁶ όπου ο διάσημος κοινωνιολόγος αναγνωρίζει δυο θεμελιώδεις τύπους κοινωνικών δεσμών, αυτόν που ονομάζει *Gemeinschaft* δηλαδή κοινοτικό δεσμό και είναι ο δεσμός που συνδέει τα μέλη μιας κοινότητας και αυτόν που ονομάζει *Gesellschaft* δηλαδή κοινωνιακό δεσμό και είναι ο δεσμός που συνδέει μηχανικά τα μέλη μιας κοινωνίας.

³³ Ο όρος κοινωνικός δεσμός όπως χρησιμοποιείται εδώ αποτελεί ακριβή μετάφραση του γαλλικού όρου lien social. Ο γαλλικός όρος είναι ευρύτατα χρησιμοποιημένος από την κοινωνιολογική επιστήμη και αποτελεί βασικό αναλυτικό άξονα για κάθε εξέλιξη και μεταβολή των σύγχρονων κοινωνιών. Ζητούμενο συνήθως είναι η φύση του κοινωνικού δεσμού που συνδέει τα μέλη μιας κοινωνίας και παρεμβαίνει αναπόφευκτα σε όλες τις μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς και δράσης καθώς επίσης στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του κράτους και των επίσημων θεσμών. Βλ. Μέρος τρίτο.

³⁴ Για τον κοινωνικό δεσμό αναλυτικά με εμπειρικές αναφορές, βλέπε Μέρος τρίτο.

³⁵ Τη διάκριση μεταξύ πρόσκαιρου και μόνιμου στις κοινωνικές σχέσεις τη βρίσκουμε για πρώτη φορά στο Τσαούσης Δ., *Η κοινωνία τους ανθρώπων, Εισαγωγή στην κοινωνιολογία*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg. Επίσης βλ. βιβλιογραφία πάνω στους δυο ιδεότυπους των δεσμών, τον κοινωνικό και τον κοινοτικό δεσμό, (*Gemeinschaft – Gesellschaft*), όπως Ταϊνίς Φ., 1975, *Κοινότητα και Κοινωνία*, Αθήνα, εκ. Αναγνωστίδη.

³⁶ Το έργο του Ferdinand Tönnies πρωτοδημοσιεύτηκε το 1887 στη Γερμανία σε ένα μικρό τόμο που διαβάστηκε από ένα πολύ μικρό κύκλο διανοούμενων της γερμανικής κοινωνίας. Η δεύτερη όμως έκδοση που έλαβε χώρα δεκαπέντε χρόνια αργότερα έκανε γνωστό το έργο του παγκοσμίως και υιοθετήθηκε από το σύνολο του χώρου των κοινωνικών επιστημών, βλ. Tönnies F., 1974, *Community and Association*, John Rex, University of Warwick.

Το έργο του Tonnies αποτελεί επανάσταση στο χώρο της κοινωνιολογίας ακριβώς επειδή κατασκεύασε ένα καινούργιο εργαλείο ανάλυσης. Οι αόρατοι νόμοι που καθοδηγούν τις ανθρώπινες συμπεριφορές άλλες φορές με εθνικούς, άλλες με κοινοτικούς ή άλλες με καθαρά θρησκευτικούς όρους, αναζητήθηκαν στα πλαίσια μιας δεδομένης και οριοθετημένης κοινωνίας, ερμηνεύτηκαν με τυπολογικούς όρους, δηλ. με όρους προτύπων και δημιούργησαν τομή στην ιστορία των κοινωνιών. Το καινοτόμο για την εποχή του έργο του Tonnies αναγνωρίζει δυο βασικούς τύπους κοινωνικού δεσμού: τον *Gemeinschaft* και τον *Gesellschaft*. Με τους δύο αυτούς τύπους δεσμού θα ασχοληθούμε διεξοδικά στο δεύτερο μέρος της παρούσας μελέτης.

Ο κοινωνικός δεσμός, από την άλλη μεριά, αποτελεί έναν πολυσυζητημένο και επίσης πολυεπίπεδο όρο που συναντάμε στην παραδοσιακή κοινωνική επιστήμη. Θεμελιώδεις χώροι της κοινωνιολογίας όπως η κοινωνιολογία της οικογένειας, των κοινωνικών σχέσεων, η κοινωνιολογία της παρέκκλισης, ένα μέρος της αστεακής κοινωνιολογίας, αποτελούν προνομιακά πεδία αποτύπωσης της κατάστασης των κοινωνικών δεσμών και σχέσεων με πολύ διαφορετικές χρήσεις, εκφάνσεις και διαστάσεις. Το μέρος του κοινωνικού δεσμού αποτελεί ένα σημαντικό μέρος μελέτης και ανάλυσης του εκάστοτε χώρου, ακόμη και εάν δεν εμφανίζεται ως τέτοιο λεκτικά. Συνήθως, οι όροι που χρησιμοποιούνται είναι «κοινωνικές σχέσεις» ή «άτυπα κοινωνικά δίκτυα», ή «άτυπες σχέσεις», χωρίς φυσικά οι συγκεκριμένοι όροι να ταυτίζονται με τον όρο του κοινωνικού δεσμού. Στο ίδιο ακριβώς πνεύμα εγγράφεται η πρώτη δουλειά του Ντυρκαϊμ για την μηχανική και την οργανική αλληλεγγύη στο Durkheim³⁷ μέσα από τα έργα του για την αυτοκτονία και την κοινωνική διάκριση της εργασίας.

Στο πνεύμα αυτό εγγράφεται το παράδειγμα του *Revenu Minimum d'Insertion* (RMI) δηλαδή του Εγγυημένου Εισοδήματος Ένταξης³⁸. Η ανάπτυξη του παραδείγματος του RMI αποτελεί ένα πολύ καλό παράδειγμα προσπάθειας αναδιατύπωσης και ανασύστασης του κοινωνικού δεσμού στη γαλλική κοινωνία. Ο νόμος θέσπισης του RMI, που στην ουσία ήταν μία προσπάθεια θεσμοθέτησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού έτσι ώστε να καταγραφεί με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια, δημιουργήθηκε ακριβώς επειδή η γαλλική κοινωνία

³⁷ βλ. Durkheim E., *La division du travail social*, Paris, éd. PUF και *Le suicide*, ο. αν.

στα τέλη της δεκαετίας του '90 εμφάνιζε ένα διαβρωμένο κοινωνικό ιστό και μία διάρρηξη του κοινωνικού της δεσμού χωρίς προηγούμενο. Οι δείκτες της ανεργίας³⁹ είχαν σπάσει κάθε προηγούμενο ρεκόρ, το ίδιο ίσχυε και για τους θεσμούς του γάμου και της αναπαραγωγής. Η σχετική φτώχεια έδειχνε να αυξάνει συνεχώς, το ίδιο και οι άστεγοι, με αποτέλεσμα να υπάρχει διάχυτο στη γαλλική κοινωνία ένα συναίσθημα ανασφάλειας και δυσαρέσκειας. Επίσης, είναι η περίοδος που η εθνική γαλλική ταυτότητα βρίσκεται σε κρίση, αναδιατυπώνεται και το γαλλικό δίκαιο της ιθαγένειας αμφισβητείται στις βασικές αρχές της και αναπροσδιορίζεται.

Η αρνητική συγκυρία αυτής της περιόδου αντιμετωπίστηκε με ένα ουσιαστικό μέτρο το νόμο της 1^{ης} Δεκεμβρίου του 1988⁴⁰. Το ελάχιστο εισόδημα ένταξης (RMI) δεν ήταν τίποτα παραπάνω από τη θέσπιση ενός ελάχιστου εισοδήματος που ανανεώνονταν με τη μορφή σύμβασης κάθε τρεις μήνες και υποχρέωνε τους λήπτες να κινητοποιηθούν για την εύρεση εργασίας στη διάρκεια του τριμήνου. Αποτελούσε όμως τη νόμιμη γέφυρα και πρόσφερε ένα νόμιμο και αναγνωρισμένο από τους θεσμούς και το Κράτος καθεστώς σε όλους τους λήπτες οι οποίοι αυτόματα γίνονταν χρήστες όλων των κοινωνικών δικαιωμάτων που στο μεταξύ είχαν στερηθεί λόγω του βιώματος των διαδικασιών αποκλεισμού. Την ίδια στιγμή ευαισθητοποιούσε την κοινή γνώμη απέναντι στην αντιμετώπιση του προβλήματος του κοινωνικού αποκλεισμού, αναπτέρωνε την κοινωνική συνοχή που βρίσκονταν υπό συνεχή απειλή και διάσπαση καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας και έπλεκε κάποιες καινούργιες αξίες γύρω από τον κοινωνικό δεσμό: χρειάστηκε πολύ κουράγιο για να δεχθεί επίσημα ένα πλούσιο και αναπτυγμένο κράτος ότι πάσχει επίσημα από φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό. Η αποδοχή αυτή άνοιξε νέους δρόμους και δημιούργησε νέα δεδομένα στις αντιλήψεις για τα φαινόμενα της κοινωνικής παθολογίας που μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν πηγές κοινωνικής ενοχής και αποστροφής.

Μια κύρια συνέπεια αυτής της θέσπισης ήταν η ανακάλυψη της ύπαρξης νέων πληθυσμών άγνωστων μέχρι εκείνη τη στιγμή από τις κοινωνικές υπηρεσίες. Οι πρώτες αξιολογήσεις της εφαρμογής του νέου νόμου έδειξαν ότι οι «φτωχοί» του

³⁸ Βλ. για το RMI, Papadopoulou D., 1994, *Politiques d'insertion professionnelle et intégration sociale. Les cas des immigrés et des enfants d'immigrés*, thèse du nouveau régime, Paris, EHESS και Paugam S., 1991, *La société française et ses pauvres*, Paris, PUF.

³⁹ Η ανεργία στη Γαλλία κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 εντοπίζονταν μεταξύ 15% και 18% και η ανεργία στους νέους στο 25%.

⁴⁰ βλ. loi du 1er decembre 1988 sur le RMI και το πολύ πλούσιο κείμενο των πρακτικών της ψήφισης του νόμου του RMI από τη γαλλική εθνοσυνέλευση.

RMI ήταν τουλάχιστον τριπλάσιοι στον αριθμό από αυτούς που είχαν υπολογίσει οι αρχές σχεδιάζοντας το νόμο, ακριβώς επειδή αυτοί οι υπολογισμοί έγιναν με βάση τον αριθμό των χρηστών των κοινωνικών υπηρεσιών. Η θέσπιση όμως ενός γενικού και καθολικού μέτρου έφερε πιο κοντά στις επίσημες αρχές εκείνους τους πληθυσμούς που μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχαν καμία επαφή με αυτές τις υπηρεσίες και το Κράτος. Επίσης, με τον τρόπο αυτό άρχισαν να αντιμετωπίζονται στο σύνολό τους τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετώπιζαν στην καθημερινή τους ζωή, όπως στέγη, εργασία, υγεία και υγιεινή, κλπ. Το Ελάχιστο Εισόδημα Ένταξης ή αλλιώς το RMI αποτέλεσε την αφορμή και ταυτοχρόνως την αιτία να επανεξετάσουν οι Γάλλοι τον τρόπο που λειτουργούσε η κοινωνία τους και κυρίως τους όρους σύνδεσής τους με αυτήν. Παραδέχτηκαν ότι αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα φτώχειας και περιθωριοποίησης, ότι αυτοί οι ίδιοι μηχανισμοί που ενσωμάτωναν (σχολείο, μισθωτή εργασία, οικογένεια, εθνικός στρατός, κλπ.) ήταν αυτοί οι ίδιοι που δεν ήταν πλέον αποτελεσματικοί επειδή αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα στις δομές τους και τη λειτουργία τους. Οι ισχυρές δημοκρατικές αξίες της ισότητας και της κοινωνικής αλληλεγγύης ξέφτισαν και δεν αποτελούσαν πλέον νόμιμες κοινωνικές αναφορές όταν καθημερινά πέθαιναν είτε από το κρύο είτε από εγκληματικότητα κάποιοι συμπολίτες τους στο δρόμο. Θα επανέλθουμε στο παράδειγμα του RMI γιατί κατά τη γνώμη μας είναι ενδεικτικό της αναδιατύπωσης του διερρηγμένου κοινωνικού δεσμού μιας κοινωνίας.

Τη σημασία της διάρρηξης ή απλά της χαλάρωσης του κοινωνικού δεσμού φέρνουν στο φως τα αποτελέσματα ερευνών στο χώρο της κοινωνιολογίας και μάλιστα στις χώρες όπου η κοινωνιολογική επιστήμη γεννήθηκε και αναπτύχθηκε. Έτσι τα παραδείγματα της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας βρίσκονται είτε το θέλουμε είτε όχι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας και μας βοηθούν να εμβαθύνουμε σε έρευνες πεδίου που έχουν διεξαχθεί στην ελληνική κοινωνία. Η έρευνα του κοινωνικού αποκλεισμού των Κυκλάδων που μας απασχολήσει διεξοδικά παρακάτω μας οδηγεί μέσα από τα αποτελέσματά της στη σημασία της μελέτης της χαλάρωσης ή έστω των νέων μορφών κοινωνικού δεσμού που εμφανίζονται στην ιδιόρρυθμη ελληνική κοινωνία τα τελευταία δέκα χρόνια. Αυτές οι νέες μορφές ή οι παλιές στο ξεπέρασμά τους επιδρούν καταλυτικά στις διαδικασίες αποκλεισμού και σαφώς τις διαμορφώνουν. Επίσης, είναι αυτές που γεννούν ιδιαίτερες μορφές αποκλεισμού στη χώρα μας και ερμηνεύουν αυτές που

έρχονται από την αναπτυγμένη Ευρώπη με ιδιαίτερο και μοναδικό τρόπο. Η Dominique Schnapper που ασχολήθηκε για τουλάχιστον τέσσερις δεκαετίες με τις μεταμορφώσεις του κοινωνικού δεσμού στη γαλλική κοινωνία αναγνωρίζει ότι το πρόβλημα δεν είναι ο αποκλεισμός και λανθασμένα το πρόβλημα εμφανίζεται ως τέτοιο. «Πώς λοιπόν να αναλύσουμε όχι βέβαια τον αποκλεισμό, αλλά τις μορφές και το περιεχόμενο που προσλαμβάνουν σήμερα οι διαλεκτικές σχέσεις μεταξύ ένταξης και αποκλεισμού; Θα πρέπει να ξεκινήσουμε από τα πιο βαθιά και θεμελιώδη χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνιών που είναι ταυτόχρονα δημοκρατικές και παραγωγικές. Αυτές οι ίδιες κοινωνίες που είναι οργανωμένες πάνω στη δημοκρατική νομιμοποίηση και τη δεδομένη προτεραιότητα στην παραγωγή του πλούτου, είναι αυτές που βασίζονται πάνω στην αρχή της τυπικής ισότητας όλων των πολιτών και πάνω στην ενεργή συμμετοχή άμεση ή έμμεση των μελών τους στην παραγωγική διαδικασία⁴¹». Το ερώτημα λοιπόν είναι πως να διατηρήσουμε τους παλιούς ή έστω να εγκαινιάσουμε νέους κοινωνικούς δεσμούς σε κοινωνίες που είναι θεμελιωμένες πάνω στην ανωτερότητα του ατόμου; Πώς να διατηρήσουμε ή να εγκαινιάσουμε κοινωνικούς δεσμούς όταν οι θρησκείες και οι πρακτικές τους δεν ενώνουν πλέον τους ανθρώπους σε μία κοινωνία, ούτε φυσικά η χρήση μιας κοινής γλώσσας, ούτε η αναφορά σε μία κοινή εθνικότητα ή καταγωγή;

Τα ερωτήματα με τέτοιο περιεχόμενο αναζητούν σήμερα επιτακτικά απάντηση με τις οιονεί αναφορές στα ρατσιστικά και ακροδεξιά κινήματα⁴², καθώς επίσης και στην επικίνδυνη και οριακή μερικές φορές αναβίωση των εθνικιστικών και τοπικιστικών κινημάτων και στην πρόσφατη παρουσία των μεταναστευτικών πληθυσμών σε κάποιες ανώριμες ως προς αυτό κοινωνίες. Η ελληνική περίπτωση οπωσδήποτε συγκαταλέγεται στο παραπάνω παράδειγμα και φαίνεται ότι αναζητά απεγνωσμένα κάποιες «συνταγές» επιβίωσης κάτω από δύσκολες συνθήκες. Ολόκληρη η φιλοσοφία ανασύστασης μιας κοινωνικής πολιτικής και μιας εθνικής πολιτικής γενικότερα στοχεύει στη διαχείριση αυτών των παγκόσμιων

⁴¹ Βλ. Schnapper D., 1996, σελ. 25, *Intégration et exclusion dans les sociétés modernes*, στο «L'exclusion. L'état des savoirs», Paris, éditions la découverte. «Comment analyser non pas l'exclusion, mais les formes et le sens qu'ont récemment pris les dialectiques de l'inclusion/exclusion? Il faut partir des caractéristiques les plus fondamentales des sociétés modernes – à la fois démocratiques et productivistes. Organisées autour de la légitimité démocratique et de la primauté donnée à la production des richesses, elles reposent sur le principe de l'égalité formelle de tous les citoyens et sur la participation directe ou indirecte de leurs membres à l'activité de production».

⁴² Βλ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του κόμματος του Jean-Mari Le Pen και την πολιτική νίκη του στις προεδρικές εκλογές της Γαλλίας της 21^{ης} Απριλίου του 2002.

προβλημάτων ακόμη και εάν εκφράζονται με εθνικούς όρους και δείκτες (ανεργία, φτώχεια, εγκληματικότητα, κλπ).

Η πολιτική κατασκευή των ευπαθών ομάδων

Η Κοινωνική Ευπάθεια είναι μία έννοια που έχει ήδη προσδιοριστεί τόσο θεωρητικά όσο και εμπειρικά και που διαφοροποιείται σαφώς από την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού. Η κοινωνική ευπάθεια γνωρίζουμε ότι συνδέεται με κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τα οποία καταγράφονται με σχετική σαφήνεια και ορίζουν με αυτό τον τρόπο τις ευπαθείς κοινωνικά ομάδες. Οι ομάδες αυτές χαρακτηρίζονται ως ευπαθείς εξαιτίας του υψηλού ρίσκου κοινωνικού αποκλεισμού που αντιμετωπίζουν. Ομως δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση ομάδες αποκλεισμού ακόμη κι αν βιώνουν μία τέτοια διαδικασία ή αν τους προσδίδεται μία τέτοια ταυτότητα.

Οι διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού σαφώς διακρίνονται από αυτό που ονομάζουμε «κοινωνική ευπάθεια». Συνήθως κατασκευάζουμε το φαινόμενο του αποκλεισμού μέσα από την κατασκευή της κοινωνικής ευπάθειας, δηλαδή με άλλα λόγια, ενδιαφερόμαστε για εκείνες τις πληθυσμιακές κατηγορίες οι οποίες «απειλούνται» ή «κινδυνεύουν» από το βίωμα του αποκλεισμού. Αυτές οι ομάδες συνήθως καταγράφονται επίσημα από τους κρατικούς φορείς ή από την Ευρωπαϊκή Ένωση, έχουν έναν ενδεικτικό χαρακτήρα, και εκφράζουν κατά κανόνα τους χώρους στους όποιους εμφανίζεται ευάλωτη μία κοινωνία. Εκτός από τον όρο «κοινωνικές ευπαθείς ομάδες» χρησιμοποιούνται και άλλοι οικείοι όροι όπως «ευάλωτες πληθυσμιακές ομάδες», «ομάδες υψηλού κινδύνου», κλπ. Συνήθως, σε

επίπεδο λόγου συγχέουμε τις «ευπαθείς ομάδες» με τις «κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες». Για το λόγο αυτό μιλούμε εύκολα για «κοινωνικά αποκλεισμένους μετανάστες», για «αποκλεισμένες άγαμες μητέρες», «για αποκλεισμένους τσιγγάνους», για «αποκλεισμένους αποφυλακισμένους», εννοώντας στην ουσία τους μετανάστες που κινδυνεύουν από κοινωνικό αποκλεισμό, την άγαμη μητέρα που περιθωριοποιείται, τους αγράμματους τσιγγάνους ή τον αποφυλακισμένο χωρίς απασχόληση, κλπ.

Οι ευπαθείς ομάδες σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Ένωση είναι οι ακόλουθες κατηγορίες:

- Μακροχρόνια άνεργοι άνδρες
- Μακροχρόνια και μεσοχρόνια άνεργες ή άεργες γυναίκες που βρέθηκαν χωρίς εισοδήματα μετά από ένα διαζύγιο ή μία οικογενειακή ρήξη.
- Κακοποιημένες γυναίκες που εγκατέλειψαν το χώρο που διέμεναν για να αναζητήσουν την ελευθερία τους στο δρόμο.
- Άνδρες ή γυναίκες με πολύ κλονισμένη υγεία από κάποια σοβαρή και χρόνια πάθηση, ή πνευματική πάθηση.
- Ψυχικά ασθενείς όλως των ηλικιών και των δύο φύλων.
- Μετανάστες κυρίως άνδρες, άνεργοι οποιασδήποτε ηλικίας.
- Πρόσφυγες και παλλиноστούντες.
- Αποροι.
- Αστέγοι.
- Νέοι, άνεργοι πολύ συχνά ανήλικοι παραβάτες που εγκατέλειψαν το σχολείο και ουσιαστικά ζουν στο δρόμο.
- Χρήστες ουσιών, φορείς του aids και άτομα με βαρύ αλκοολισμό που δεν ανήκουν σε κάποιο συγκεκριμένο χώρο ούτε εργάζονται αλλά συχνάζουν και συναναστρέφονται με «ομοπαθείς» τους.
- Ηλικιωμένα άτομα, εγκαταλελειμμένα που δεν έχουν άλλους οικονομικούς πόρους και οικογένεια.
- Κάτοικοι ορεινών και απομακρυσμένων περιοχών.

- Τέλος, πολιτισμικές, θρησκευτικές ή εθνικές ομάδες όπως οι τσιγγάνοι, οι μουσουλμάνοι, παλιότερα οι *rieds noirs*⁴³, γνωρίζουν μεγάλη δυσκολία να γίνουν αποδεκτοί από τους υπόλοιπους πληθυσμούς, ακόμη και στην περίπτωση που αποφασίζουν να εγκατασταθούν κάπου σταθερά.

Οι ομάδες αυτές πολύ συχνά στην πραγματικότητα εμφανίζονται να ανήκουν σε μία ή και περισσότερες ταυτοχρόνως ομάδες, γεγονός που τους προσδίδει το χαρακτηριστικό του αποκλεισμού λόγω της συσσώρευσης κοινωνικών μειονεκτημάτων (βλέπε μέρος δεύτερο). Αυτή ακριβώς η διαφοροποίηση συνιστά και την συμμετοχή στις ευπαθείς ή αντίθετα στις αποκλεισμένες ομάδες.

Η κατασκευή των αποκλεισμένων κοινωνικά ταυτοτήτων

Πως η κοινωνική ευπάθεια μετατρέπεται σε κοινωνικό αποκλεισμό; Με άλλα λόγια πως μία ευπαθής ομάδα, όπου για λόγους τεχνοκρατικούς ανήκει στον κατάλογο της υπάθειας, αποκτά μία αποκλεισμένη κοινωνικά ταυτότητα; Ποια χαρακτηριστικά διακρίνουν αυτήν την ταυτότητα; Μήπως οι κοινωνικές ταυτότητες σήμερα βρίσκονται σε κρίση;

Την βασική αυτή υπόθεση και θέση υποστηρίζει στο έργο του ο γάλλος κοινωνιολόγος Claude Dubar με τίτλο «Η κρίση των ταυτοτήτων. Ερμηνεία μιας εξέλιξης»⁴⁴. Η κοινωνική ταυτότητα ενός ατόμου κατασκευάζεται μέσα από την συνεχή αλληλεπίδραση δύο σχεσιακών αξόνων: του άξονα που κατασκευάζεται από την αντίληψη που έχουν οι άλλοι για το άτομο και του άξονα που κατασκευάζεται από την αντίληψη και εικόνα που διαθέτει το άτομο για τον εαυτό του. Αυτές οι δύο θεμελιώδεις σχέσεις, η σχέση με τον άλλο και η σχέση με τον εαυτό, συνιστούν την

⁴³ Πρόκειται για μία ευρέως χρησιμοποιημένη έκφραση στη Γαλλία που σημαίνει «μαύρα πόδια» και αναφέρεται στους γάλλους στην καταγωγή που ζούσαν για αιώνες στις αποικίες αλλά επέστρεψαν στη μητρόπολη μετά το τέλος της αποικιοκρατίας. Οι πληθυσμοί αυτοί σε πολλές περιπτώσεις όταν γύρισαν πίσω στην πατρίδα δεν είχαν τίποτα, ήταν εξαθλιωμένοι και αναζητούσαν στέγη.

⁴⁴ Βλ. Dubar C., 2000, *La crise des identités, L'interprétation d'une mutation*, collection le lien social, Paris, PUF et Dubar C., 2000, *La socialisation : Construction des identités sociales et professionnelles*, Paris, Armand Colin, (3eme édition). Και επίσης, Castel R., 2007, *La discrimination négative. Citoyens ou indigènes ?* Paris, Seuil, coll. La République des idées.

ουσία της κοινωνικής ταυτότητας, τόσο στη συλλογική της διάσταση όσο και στην ατομική της. Ο κοινωνικός δεσμός είναι η συλλογική έκφραση σε επίπεδο κοινωνίας των κοινωνικών ταυτοτήτων.

Η βασική βεμπεριανή ανάλυση των δυο ιδεότυπων του κοινωνικού δεσμού, του «κοινοτικού» και του «κοινωνικού», όπως τις παρουσιάσαμε παραπάνω, μέσα από την εξέλιξη των βιομηχανικών κοινωνιών, μετατρέπεται στην κατασκευή ενός και μοναδικού τύπου κοινωνικού δεσμού, αυτού του «κοινωνικού» που και αυτός όμως βρίσκεται σε βαθιά κρίση. Το να βιώνει κάποιος την απειλή μιας καθημερινής εγκατάλειψης από τον άλλο σύζυγο, την απειλή μιας απόλυσης στη δουλεία του, να μην λέει καλημέρα με το γείτονά σου, να υφίσταται κακομεταχείριση από μια διοικητική υπηρεσία είναι συμπεριφορές που παραπέμπουν σε ρήξεις των ανθρώπινων και προσωπικών σχέσεων και κατ' επέκταση ολόκληρου του κοινωνικού δεσμού. Άρα, το πρόβλημα δεν είναι μόνο ατομικό ή μόνο συλλογικό, τα δυο εμπλέκονται κατά τρόπο αποτελεσματικό έτσι ώστε να παράγεται κοινωνικός δεσμός ή να παράγεται διερρηγμένος κοινωνικός δεσμός και να εμφανίζονται νέες και άλλες μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς.

Η βασική θεωρία περί «διπλής κατασκευής της κοινωνικής ταυτότητας»⁴⁵ ως διαδικασία κοινωνικοποίησης στην διαπλοκή της αντικειμενικής της και της υποκειμενικής της διάστασης δίνει ως αποτέλεσμα μία διαδικασία «διαπραγματεύσεως της ταυτότητας» από την πλευρά του υποκειμένου. Με άλλα λόγια τα υποκείμενα κατασκευάζουν την ατομική τους ταυτότητα στην κοινωνική της διάσταση λαμβανομένης υπόψη της αντίληψης που η κοινωνία ως συλλογικό υποκείμενο επιφυλάσσει για τα άτομα και τις συμπεριφορές τους. Με την έννοια αυτή το συναίσθημα ενός άνεργου ότι βιώνει προσωπική ελευθερία επειδή έχει πολύ ελεύθερο χρόνο να κάνει «αυτό που θέλει», εύκολα και γρήγορα μετατρέπεται σε κοινωνική αναπηρία και στιγματισμό αν στην αντίληψη του κοινωνικού συνόλου αυτός ο άνθρωπος θεωρηθεί «αποτυχημένος», «παθητικός», «τεμπέλης» και άρα δεν χρησιμοποιεί τον ελεύθερο χρόνο του «απλά τον σκοτώνει». Ακόμη πιο ακραία είναι η διαδικασία κατασκευής μιας ταυτότητας άγαμης μητέρας, όπου η ίδια μπορεί να βιώνει και να νιώθει συναισθηματική πληρότητα (ενδεχομένως πολύ μεγαλύτερη από κάποια που μεγαλώνει ένα παιδί μέσα σε ένα αποτυχημένο γάμο), όμως στην κοινωνική αντίληψη αποτελεί μία περίπτωση προς αποφυγήν και

⁴⁵ Βλ. Dubar C., 1991, *La socialisation : Construction des identités sociales et professionnelles*, Paris, Armand Colin, pp. 114-119 et 3eme édition 2000, σελ. 118.

οπωσδήποτε ποτέ ένα θετικό παράδειγμα. Η υποκειμενική και η αντικειμενική αντίληψη αλληλοπλέκονται και δίνουν ή ισορροπούν σε ένα τρίτο προϊόν προερχόμενο από την συνεχή διαπραγμάτευση των δυο παραπάνω.

Από την πλευρά των υποκειμένων, η κατασκευή των αποκλεισμένων κοινωνικών ταυτοτήτων και των κοινωνικών ταυτοτήτων γενικότερα υπακούει στους δικούς της σκληρούς κανόνες. Εδώ οι διαδικασίες είναι συγκεκριμένες και ορατές, διακρίνονται στις αξιακές επιλογές, στις στάσεις και συμπεριφορές των υποκειμένων στην καθημερινότητά του, στην κατασκευή του συναισθηματικού οικοδομήματος και στους κατ'εξοχήν στόχους που υπηρετούν κατά τη διάρκεια του κύκλου ζωής. Ομως διακρίνονται και από πολλούς περιορισμούς που είναι ορατοί με αποτέλεσμα τη συρρίκνωση των αναγκών και της ζωής του ατόμου ή της ομάδας. Η κατασκευή μιας αποκλεισμένης κοινωνικής ταυτότητας σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο δεν είναι τίποτα παραπάνω από την κατασκευή μιας κοινωνικής ταυτότητας που έχει διαρρηγεί ή που έχει ημιτελή ανάπτυξη ή που έχει κατασκευαστεί πάνω σε περιθωριακές, παράνομες και αποκλίνουσες κοινωνικά αξίες. Αυτή η διαπίστωση οδηγεί τον ερευνητή και κοινωνιολόγο σε μία άλλη πραγματικότητα: αυτή της διάρρηξης του κοινωνικού δεσμού στις σύγχρονες κοινωνίες. Όταν το φαινόμενο παίρνει διαστάσεις σε επίπεδο συνόλου και κοινωνίας τότε και η παραγωγή αποκλεισμένων κοινωνικών ταυτοτήτων αποτελεί την κορυφή του παγόβουνου μιας ευρύτερης δυσλειτουργίας των κοινωνιών μας.

Στην παραπάνω διαπίστωση στηρίχθηκε η ανάπτυξη ολόκληρης της κοινωνιολογικής επιστήμης. Η βασική υπόθεση και η απόδειξη του Durkheim⁴⁶ έναν αιώνα πριν ότι η αυτοκτονία από καθαρά προσωπική και ατομική απόφαση και πράξη υποκινείται από δυνατούς άγραφους κοινωνικούς κανόνες που έχουν χαλαρώσει και παράγουν ανομία και άρα κοινωνίες χωρίς ισχυρούς κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς που να συγκρατούν τα υποκείμενα τους, μας φέρνει μπροστά σήμερα σε μια ανάλογη διαπίστωση ότι δηλαδή οι κοινωνίες μας κατασκευάζουν κοινωνικά αποκλεισμένες ταυτότητες και άρα παράγουν διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού.

Η διαδικασία λοιπόν της συμμετοχής σε συλλογικό υποκείμενο μιας κοινωνίας είναι διαδικασία κατασκευής ατομικής ταυτότητας και το αντίστροφο. Η

κοινωνική ταυτότητα μιας ομάδας διαφέρει σε αναλυτικό επίπεδο, αυτό της διαφοροποίησης ατόμου-κοινωνίας, αλλά όχι στο επίπεδο της κοινωνικής κατασκευής. Μια κοινωνική ομάδα χαρακτηρίζεται από κάποια διακριτικά στοιχεία τα οποία συνήθως δεν διακρίνουν το άτομο ως μονάδα και ως οντότητα. Οι αποκλεισμένες ομάδες χαρακτηρίζονται από κάποια χαρακτηριστικά που τα συναντάμε στις διαδικασίες του αποκλεισμού (βλέπε μέρος δεύτερο). Πριν αναλύσουμε αυτά τα χαρακτηριστικά της έννοιας και του άξονες του φαινομένου του αποκλεισμού, θα προσέγγισουμε το πολύπλοκο θέμα της μεθοδολογίας προσέγγισης των αποκλεισμένων ομάδων.

Η μεθοδολογία προσέγγισης των αποκλεισμένων ομάδων: μία δύσκολη υπόθεση

Ο αποκλεισμός ως φαινόμενο στην προσέγγισή του και τη μελέτη του αντιμετωπίζει δυο ιδιαίτερες δυσκολίες: Πρώτον, η εννοιολογική προσέγγισή του χαρακτηρίζεται από μία έντονη ασάφεια με αποτέλεσμα τη δυσκολία προσδιορισμού του ίδιου του φαινομένου και άρα και του αντικειμένου έρευνας. Όταν μάλιστα μιλάμε για πρωτογενή έρευνα τότε χρειάζεται ειδική παρέμβαση των ερευνητών για να προσδιοριστεί εκ των προτέρων το πλαίσιο της ερευνητικής διαδικασίας και το εννοιολογικό περιεχόμενο που κάθε φορά αναγνωρίζεται στον αποκλεισμό. Για το λόγο αυτό ο αποκλεισμός έρχεται να καλύψει ένα ευρύτατο φάσμα κοινωνικής παθολογίας που καμία ίσως άλλη σύγχρονη έννοια δεν κατορθώνει να καλύψει. Αυτή η μεθοδολογική δυσκολία ερμηνείας του αποκλεισμού συνδέεται τόσο με το θεωρητικό του υπόβαθρο όσο και με την επιτόπια έρευνα και τα εργαλεία της.

⁴⁶ Βλ. Durkheim E., 1998, *Le suicide*, Paris, PUF και για την ελληνική μετάφραση *Κοινωνικές αιτίες της αυτοκτονίας*, Αθήνα, εκδ. Αναγνωστίδη.

Η δεύτερη δυσκολία που είναι ίσως ακόμη πιο σημαντική από την πρώτη, είναι το δυσπρόσιτο και το αφανές χαρακτηριστικό των πληθυσμών του⁴⁷. Η βασική μεθοδολογική παρατήρηση επικεντρώνει στις ιδιαίτερες δυσκολίες προσέγγισης αυτών των ομάδων. Το χαρακτηριστικό αυτό συναντάμε στις ακραία αποκλεισμένες ομάδες που ζουν (αποκλειστικά ή συχνά) ή εργάζονται άτυπα στο δρόμο και είναι οι κατεξοχήν ομάδες που παραμένουν μακριά από κάθε μορφή επίσημης δομής ή φορέα εξουσίας και για το λόγο αυτό είναι δυσεύρετες και δυσπρόσιτες. Ούτε η ταυτότητά τους αλλά ούτε η κουλτούρα τους επιτρέπει να ζητήσουν βοήθεια ή να απευθυνθούν στις αρμόδιες υπηρεσίες. Άρα, ‘γλιστρούν’ πιο εύκολα σ’ έναν ακραίο αποκλεισμό που πολλές φορές δεν έχει επιστροφή.

Οι παραδοσιακές μέθοδοι παρέμβασης δεν μπορούν να βοηθήσουν αυτούς τους πληθυσμούς. Αποδεικνύονται εντελώς αναποτελεσματικές και αδόκιμες. Χρειάζονται νέες μέθοδοι προσέγγισης που θα στηρίζονται στην αντιστροφή της αρχής του κοινωνικού κράτους: οι κοινωνικές δομές προσφέρουν υπηρεσίες στους πληθυσμούς που θέλουν να επωφεληθούν απ’ αυτές. Εδώ, οι πληθυσμοί καταρχήν δεν θέλουν να επωφεληθούν, και βρίσκονται εκεί που βρίσκονται λόγω μιας μακράς σειράς αρνητικών παραγόντων μεταξύ των οποίων και η μη προσέγγιση των δομών για να ζητήσουν βοήθεια. Οι δομές λοιπόν θα πρέπει να βρουν τους τρόπους να τους βοηθήσουν να επαναλειτουργήσουν μέσα σ’ ένα αποδεκτό κοινωνικό πλαίσιο. Για να επιτευχθεί ένας τέτοιος στόχος, χρειάζεται ειδική στελέχωση των δομών που να χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη εξωστρέφεια. Με άλλα λόγια, οι δομές οφείλουν να στραφούν περισσότερο προς τον κοινωνικό τους περίγυρο και να οργανώσουν υπηρεσίες προσαρμοσμένες στην «κουλτούρα» του δρόμου.

*Η προσέγγιση και η προσφορά βοήθειας σ’ αυτές τις ομάδες στις δυτικές κοινωνίες*⁴⁸

⁴⁷ Βλ. Παπαδοπούλου Δ., (επιμ. και ευθ.), 2007, *Πρόταση μεθοδολογικού εργαλείου για προσέγγιση των ομάδων που ζουν στο δρόμο και των αφανών πληθυσμών (street work)*, δράση 9, equal syglisis, Αθήνα, εκδ. ΕΕΤΑΑ και Παπαδοπούλου Δ., Λυγδοπούλου Τ., η ομότιτλη ερευνητική έκθεση πάνω στο θέμα.

⁴⁸ Για τους τρόπους προσέγγισης των ομάδων που ζουν στο δρόμο προτείνεται μία γενική βιβλιογραφία όπου εντάσσονται όλες οι σύγχρονες αντιλήψεις περί κοινωνικών παρεμβάσεων. Όπως, Cours-Salies Pierre, Le Lay Stéphane, 2006, *Le Bas de l'échelle. La construction sociale des situations subalternes*, éditions érès. Croizet Jean-Claude, Leyens Jacques-Philippe, 2004, *Mauvaises réputations, réalités et enjeux de la stigmatisation sociale*, Paris, Armand Colin. Declerck Patrick, 2001, *Les naufrages. Avec les clochards de Paris*, série Terre Humaine, Plon. D'Angèle Elizabeth, 2006, *Une Ex-SDF...*, Paris, éditions de l'officine. Gaboriau Patrick-Terrolle Daniel, 2007, *Sans Domicile Fixe, Critique du Prêt à penser*, Paris, éditions Privat. Guillou Jacques et Louis Moreau de Bellaing, 2003, *Figures de l'exclusion. Parcours de Sans Domicile Fixe*, Paris, L'Harmattan. Lacroix

Η ερώτηση που αναγκαία τίθεται είναι ποιος είναι ο καταλληλότερος και ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να προσεγγίσουμε αυτούς τους αποκλεισμένους πληθυσμούς; Δεδομένης της πραγματικότητας ότι σε πολλές περιπτώσεις οι πληθυσμοί είναι δυσεύρετοι, αρνητικοί ή δύσπιστοι σε οποιαδήποτε μορφή βοήθειας, με ποιο τρόπο θα μπορέσουμε να τους προσεγγίσουμε και να είμαστε αποτελεσματικοί; Τι κάνουν γι αυτό οι δυτικές κοινωνίες που ζουν χρόνια με διαφορετικές μορφές αποκλεισμού;

Το ερώτημα δεν είναι ρητορικό αλλά πραγματικό αν μπούμε στο χώρο της κοινωνικής προστασίας και προσπαθήσουμε να αγγίξουμε στόχους που θέτει το κοινωνικό κράτος γενικότερα. Οι Γάλλοι έχοντας μία μεγάλη παράδοση στην δημόσια κοινωνική παρέμβαση και τις κοινωνικές παροχές που προέρχονται από το Κράτος, είναι η ευρωπαϊκή χώρα με το μεγαλύτερο φάσμα παροχών, ελάχιστο εισόδημα ένταξης στο σύνολο των πληθυσμών που διαμένουν στη χώρα, και αντιμετώπιση ακραίων μορφών κοινωνικού αποκλεισμού όπως είναι η κατηγορία των άστεγων για οποιαδήποτε αιτία. Αυτή η πολύ ευρεία κατηγορία, των *sans domicile fixe*, αντιμετωπίζεται μία εικοσαετία τώρα από τις κοινωνικές υπηρεσίες με ειδική μεθοδολογία.

Κατ' αρχήν, το πρώτο στάδιο προσέγγισης όλων των ομάδων που ζουν στο δρόμο είναι η κοινωνική ευαισθητοποίηση. Οι άνθρωποι που εργάζονται σε αυτές τις υπηρεσίες γνωρίζουν ότι δεν έχουν να κάνουν με συνηθισμένες συνθήκες ζωής και καθημερινότητας, αλλά με έντονα απρόβλεπτες καταστάσεις που δημιουργούνται μέσα από καθημερινά περιστατικά. Οι καταστάσεις αυτές μπορεί να επιδεινωθούν από ένα φυσικό γεγονός, δηλ. πολύ κακός καιρός ή μία καταιγίδα, μέχρι μία βίαιη σύγκρουση μεταξύ ομάδων του δρόμου ή ένα βίαιο ρατσιστικό περιστατικό που αποτελεί μία καθημερινότητα για αυτές τις μεγαλουπόλεις.

Ένα δεύτερο στοιχείο πολύ σημαντικό για κάθε μορφή παρέμβασης στο χώρο είναι η γνώση και η εξειδίκευση. Ένα μεγάλο πρόβλημα που είχαν όλες αυτές οι

André, 2006, *Des rues et des hommes. Les SDF une question de société*, Association Emmaüs, éditions Dunod. Lahire Bernard, 2004, *La culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi*, Paris, éditions la découverte. Parizot Isabelle, 2003, *Soigner les exclus. Identités et rapports sociaux dans les centres de soins gratuits*, série le lien social, Paris, PUF. Rullac Stéphane, 2005, *Et si les SDF n'étaient pas des exclus ? Essai ethnologique pour une définition positive*, série Questions contemporaines, Paris, L'Harmattan. Rullac Stéphane, 2004, *L'urgence de la misère. SDF et SAMU social*, Paris, éditions Les Quatre chemins.

υπηρεσίες μέχρι τη δεκαετία του 70 ήταν ότι λειτουργούσαν με εθελοντές. Αυτό σήμαινε ότι οι παρεμβάσεις ήταν ερασιτεχνικές, χωρίς επαγγελματισμό, για πολύ δύσκολα κοινωνικά περιστατικά. Όσο κι εάν η καλή θέληση λειτουργεί ως μοχλός για την προσφορά βοήθειας, τα δύσκολα περιστατικά δεν αντιμετωπίζονταν μόνο με αυτήν. Απαιτούνταν εξειδικευμένη γνώση και ειδικές τεχνικές για να μπορέσουν να έχουν ένα θετικό αποτέλεσμα.

Επίσης, ο χρόνος, η σταθερότητα και η διάρκεια της παρέμβασης αποτελούν βασικό κριτήριο για την ελάχιστη αποτελεσματικότητα. Οι αποκλεισμένοι πληθυσμοί δεν ανταποκρίνονται καθόλου ή ελάχιστα στην προσφορά βοήθειας και στα καλέσματα του κοινωνικού κράτους γιατί ακριβώς αποτελούν το προϊόν αποτυχίας ενός συστήματος και μιας ολόκληρης κοινωνίας. Όπως πολύ πετυχημένα γράφει ο Stephane Rullac, εθνολόγος και εξειδικευμένος εκπαιδευτής στους άστεγους που πέρασε 150 νύχτες στις κινητές μονάδες του δρόμου, «είναι οι πληθυσμοί που δεν ζητούν πλέον απολύτως τίποτα»! Θα ήταν οξύμωρο να εμπιστεύονται θεσμούς που τους έχουν ήδη απορρίψει. Άρα, μόνο η διαρκής και σταθερή παρουσία μπορεί να βοηθήσει στην εδραίωση μιας θετικής ανθρώπινης σχέσης. Αυτή η ανθρώπινη σχέση αποτελεί το μοναδικό κλειδί που ανοίγει τις πόρτες της κοινωνικής βοήθειας.

Ένας επίσης βασικός παράγοντας στην οργάνωση αυτής της δουλειάς στο δρόμο είναι η αποτελεσματικότητα και η καλή ιεράρχηση αναγκών. Επειδή οι ανάγκες διαφέρουν πολύ, ο πρώτος στόχος δεν θα πρέπει να είναι η εκπλήρωση των αναγκών αυτών των πληθυσμών, αλλά η δόμηση μιας σχέσης πάνω στην εμπιστοσύνη και την καλή διάθεση. Θα πρέπει πρώτα να πέσει το βάρος στην κατασκευή αυτής της σχέσης και μετά να επικεντρώσουμε στις ανάγκες και την κάλυψή τους και στα αίτια της υφιστάμενης κατάστασης. Τα παραδείγματα που έχουν ξεφύγει από αυτή την κατάσταση και ζουν σήμερα κανονικά⁴⁹ δείχνουν ότι χρειάζονται δύο βασικά μέρη για να παλέψουν ενάντια στην έσχατη μορφή κοινωνικής απομόνωσης: μία καλά εκπαιδευμένη και ψύχραιμη κοινωνική λειτουργός και ένας αποκλεισμένος ο οποίος θέλει πολύ να βγει από αυτή την κατάσταση.

⁴⁹ Βλ. D'Angèle Elizabeth, 2006, *Une Ex-SDF*, Paris, éditions de l'officine.

Μετά από αυτές τις γενικές παρατηρήσεις που χαρακτηρίζουν την οργάνωση των κοινωνικών υπηρεσιών στη Γαλλία, το Παρίσι εκτός από πόλη του φωτός αποτελεί και την πόλη των αποκλεισμένων, των άστεγων και των clochards. Δεν είναι τυχαίο ότι έχοντας να αντιμετωπίσει μία τέτοια πραγματικότητα, που με τον εκσυγχρονισμό εντάθηκε, ανέπτυξε το περίφημο «κοινωνικό ασθενοφόρο» (SAMU SOCIAL), που θεωρείται ο πλέον οργανωμένος δημόσιος θεσμός κοινωνικής παρέμβασης στο δρόμο. Το κοινωνικό ασθενοφόρο, ως θεσμός, ιδρύθηκε στο Παρίσι στις 22 Νοεμβρίου του 1993. Όμως έχει από πίσω του μία μεγάλη ιστορία που φτάνει στον XIV και XVI αιώνα⁵⁰. Εδώ δεν μπορούμε να παρουσιάσουμε την ιστορική δόμηση του κοινωνικού ασθενοφόρου, θα επικεντρώσουμε στη λειτουργία του στη σύγχρονη περίοδο από την ημέρα που υφίσταται ο θεσμός. Όμως πρέπει να αναφερθούμε στο στοιχείο εκείνο που βοήθησε στη μεταμόρφωση του θεσμού. Το vagabondage, ή αλλιώς η «αλητεία» με την επίσημη εκδοχή του όρου μέχρι το 1992 αποτελούσε στη Γαλλία αδίκημα και είχε ποινικές κυρώσεις. Άρα, η αντιμετώπιση του vagabondage ήταν κυρίως στα χέρια της αστυνομίας, η οποία με τις επιχειρήσεις «σκούπα» μάζευε όλους αυτούς που ζούσαν στο δρόμο και τους οδηγούσε σε άθλια κέντρα φιλοξενίας που διοικούνταν ουσιαστικά από τις δυνάμεις ασφαλείας. Η προσέγγιση και η βοήθεια στον άστεγο είχε χαρακτήρα καθαρά κατασταλακτικό, αρνητικό, ατιμωτικό, και στιγματικό. Εκτός των άλλων, οι άστεγοι ήταν εκτεθειμένοι σε κάθε μορφής βιαιότητα και απειλή της σωματικής τους ακεραιότητας⁵¹.

Η αποποινικοποίηση του vagabondage έδωσε το πράσινο φως για μία διαφορετική αντιμετώπιση του φαινομένου. Κατ' αρχήν, οι αρμοδιότητες μοιράστηκαν ανάμεσα στις κοινωνικές υπηρεσίες και τα σώματα ασφαλείας. Τα δε σώματα ασφαλείας δεν είχαν την αρμοδιότητα να παρέμβουν παρά μόνο αν τελούνταν αξιόποινη πράξη. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις, η αποκλειστική αρμοδιότητα ήταν στις κοινωνικές υπηρεσίες και μάλιστα μετά την ίδρυση του κοινωνικού ασθενοφόρου, αυτό καθόριζε ποιος, πότε και που ακριβώς θα μεταβεί ο άνθρωπος που είχε ανάγκη από βοήθεια.

⁵⁰ Βλ. Rullac Stéphane, 2004, *L'urgence de la misère. SDF et SAMU social*, Paris, éditions Les Quatre chemins, σελ. 23-25.

⁵¹ Είναι γνωστό ότι στο μεγαλύτερο και γνωστότερο κέντρο φιλοξενίας για τους clochards του Παρισιού που βρίσκονταν στη Nanterre, πολλοί από τους φιλοξενούμενους έπεσαν θύματα βίας, βιασμού, κλοπής ακόμη και κακοποίησης είτε από άλλους φιλοξενούμενους, είτε από το προσωπικό του κέντρου.

Το κοινωνικό ασθενοφόρο υπήρξε το σύμβολο της ρήξης ανάμεσα στις προηγούμενες πρακτικές, που αντιμετώπιζαν τα περιστατικά του δρόμου με άγχος και καταστολή, και σε μία νέα προσέγγιση και μέθοδο, αυτή της «κοινωνικού επείγοντος» (urgence sociale). Με άλλα λόγια κατασκευάστηκε ένας θεσμός στο πρότυπο του γνωστού ιατρικού ασθενοφόρου, αλλά με κοινωνικό προσανατολισμό. Αντί να παραλαμβάνει ασθενείς με σοβαρές παθήσεις, επεμβαίνει εκεί που υπάρχει ένδειξη ότι κάποιος χρειάζεται βοήθεια. Και επειδή όπως ήδη τονίσαμε, οι άνθρωποι αυτοί δεν ζητούν πλέον τίποτα, το κοινωνικό ασθενοφόρο πηγαίνει αυτό προς αυτούς. Κάθε νύχτα, δέκα τέσσερα τέτοια ασθενοφόρα, εξοπλισμένα με έναν οδηγό, έναν νοσοκόμο, και έναν κοινωνικό λειτουργό, οργάνουν όλο το Παρίσι, πηγαίνοντας με είκοσι έως τριάντα χιλ/ώρα, και σταματούν όπου εντοπίσουν κάποιον που ενδεχομένως είναι άστεγος. Σταματούν, συζητούν μαζί του, του προτείνουν ένα πιάτο ζεστή σούπα, ένα τσιγάρο και σε περίπτωση που χρειάζεται στέγη του προτείνουν μία θέση σε κάποιο κέντρο φιλοξενίας. Πολύ συχνά αρνείται οτιδήποτε του προσφερθεί και ακόμη περισσότερο τη διαμονή του σ' ένα κέντρο φιλοξενίας. Εδώ έγκειται και η δυσκολία της δουλειάς. Η ομάδα κρούσης επανέρχεται την επομένη και τη μεθεπομένη μέχρι ο άστεγος να δεχτεί κάποια μορφή βοήθειας. Η υποστήριξη από εκεί και πέρα είναι διαρκής και σταθερή με στόχο τη μόνιμη επανένταξή του στο κοινωνικό σύνολο, χωρίς τη βοήθεια των κοινωνικών λειτουργών και ψυχολόγων. Ωστόσο αυτή η πορεία είναι πολύ συχνά αβέβαιη, με πολλά πισωγυρίσματα, γιατί οι άνθρωποι αυτοί είναι εξαιρετικά εύθραυστοι και ευαίσθητοι σε κάποια συγκεκριμένα πράγματα. Επίσης υπάρχουν περιπτώσεις ανθρώπων που δεν θα δεχτούν ποτέ την προσφορά βοήθειας. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι υπηρεσίες του κοινωνικού ασθενοφόρου τους παρακολουθούν από κοντά, προσπαθούν να εδραιώσουν μία μόνιμη σχέση μαζί τους, αλλά μέχρι το σημείο που τους το επιτρέπουν.

Τα όρια ανάμεσα στο ιατρικό και το κοινωνικό ασθενοφόρο δεν είναι ευκρινή και συχνά το ένα συμπληρώνει το άλλο. Σε πολλές περιπτώσεις άρνησης αποδοχής βοήθειας από τον άστεγο, μία ενδεχόμενη ασθένεια ανοίγει αμέσως το πράσινο φως για την παρέμβαση της ιατρικής κινητής μονάδας. Έτσι η προσφορά βοήθειας έρχεται χωρίς να έχει γίνει αποδεκτή από τον άστεγο γιατί η ιατρική μονάδα έχει υποχρέωση να παρέμβει σε κάθε περίπτωση, ενώ η κοινωνική απαιτεί τη συναίνεση του παθόντα. Αυτή είναι η ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στο SAMU MEDICAL και το SAMU SOCIAL.

Η οργανωτική δομή του κοινωνικού ασθενοφόρου αποτελείται από περίπου 450 άτομα. Από αυτά τα πενήντα απασχολούνται στις κινητές μονάδες, ενώ οι υπόλοιποι διαχέονται στα κέντρα φιλοξενίας και στις οργανωτικές δομές του θεσμού. Οι μονάδες είναι πολύ περισσότερες, οι διπλάσιες το χειμώνα και μειώνονται στο μισό το καλοκαίρι όπου το κοινωνικό αίτημα είναι μικρότερο. Ωστόσο, εάν και η κοινή γνώμη είναι αυστηρότερη και πιο ευαισθητοποιημένη το χειμώνα, με αποτέλεσμα οι θάνατοι που συμβαίνουν κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής να παίρνουν μεγάλη δημοσιότητα, οι έρευνες έδειξαν ότι έχουμε περισσότερα θανατηφόρα περιστατικά σε περιόδους που η δράση του κοινωνικού ασθενοφόρου χαλαρώνει. Απλά η κοινή γνώμη δεν ασχολείται με αυτούς θεωρώντας ότι δεν υπάρχουν.

Πρέπει να τονίσουμε ότι το κοινωνικό ασθενοφόρο έχει εντολή να λειτουργήσει και στο εξωτερικό, όπου του ζητηθεί να παρέμβει. Στις 3 Ιουλίου του 1998 ιδρύθηκε το διεθνές κοινωνικό ασθενοφόρο με έδρα στο Παρίσι, που έχει ως στόχο να ιδρύσει και να αναπτύξει έναν ανάλογο θεσμό του τύπου «κοινωνικό ασθενοφόρο» σε όλα τα μεγάλα αστικά κέντρα της Ευρώπης όπου υπάρχουν άστεγοι.

Η ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου θεσμού σε σχέση με άλλους παρεμφερείς και συγγενικούς θεσμούς, όπως είναι ο Ερυθρός Σταυρός, είναι ότι οι παρεμβάσεις του είναι στοχευόμενες μόνο σε κάθε τύπο άστεγων πληθυσμών. Επίσης μία ιδιαιτερότητα του θεσμού στηρίζεται στη διακριτική ευχέρεια του άστεγου να εισπράξει βοήθεια, χωρίς αναγκαστικά να προσαρμοστεί στα μοντέλα της ένταξης όταν δεν το επιθυμεί. Οι επαγγελματίες αυτού του θεσμού έχουν εκπαιδευτεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αφήνουν όλα τα περιθώρια σε κάποιον που δεν θέλει να ακολουθήσει τις κοινωνικές νόρμες να επιλέξει το δικό του δρόμο ακόμη κι αν χρειαστεί για αυτό να ζει στο δρόμο. Προτείνουν βοήθεια αλλά όχι όρους για αυτήν. Στον αντίποδα της προτεινόμενης βοήθειας δεν είναι κανένας υποχρεωμένος να ακολουθήσει τις κυρίαρχες αξίες της κοινωνίας μας, ακόμη και ως προς τη στέγη που αποτελεί την κορυφή του παγόβουνου αυτής της αμφισβήτησης. Για να λειτουργήσει το παρόν σύστημα απαιτείται μία τεράστια γκάμα αποδοχής της διαφορετικότητας. Ο μόνος απαγορευτικός όρος που ισχύει είναι η τέλεση αξιόποινων πράξεων. Όμως συνήθως αυτοί οι πληθυσμοί το μεγαλύτερο κακό το κάνουν πριν απ' όλους στον εαυτό τους, κάνοντας ευρεία χρήση αλκοόλ ή ναρκωτικών ουσιών ή εκθέτοντας τον εαυτό τους σε μεγάλο κίνδυνο. Το δικαίωμα

στη διαφορετικότητα αποτελεί τη μεγαλύτερη δέσμευση των ανθρώπων που γίνονται επαγγελματίες στην παρέμβαση υπέρ των άστεγων πληθυσμών.

Η αγγλική εμπειρία⁵² δεν διαφέρει πολύ από τη γαλλική με τη μόνη και σημαντική διαφορά ότι στη Γαλλία δραστηριοποιούνται κυρίως οι κρατικοί φορείς⁵³, ενώ στην Αγγλία και την Αμερική δραστηριοποιούνται μεγάλες μη κυβερνητικές οργανώσεις. Οι 'Αγγλοι έχουν μεγάλη παράδοση στην οργάνωση της στέγης και στην αντιμετώπιση του φαινομένου των άστεγων. Μεγάλοι οργανισμοί παρεμβαίνουν υπέρ των άστεγων πληθυσμών των μεγάλων αστικών κέντρων με οργανωμένα προγράμματα κοινωνικής παρέμβασης. Συνοδευτικά αυτών των μη κρατικών παρεμβάσεων δρα το κρατικό Care Programme Approach 2006 (CPA) του Υπουργείου Υγείας, το οποίο έχει ως επίκεντρο τους πνευματικά και ψυχικά ανάπηρους που βρίσκονται στο δρόμο, αλλά στην πράξη δραστηριοποιείται για όλες τις κατηγορίες των άστεγων. Επίσης, στην Αγγλία υπάρχει και λειτουργεί συχνά, παράλληλα με τα κέντρα φιλοξενίας των άστεγων (τα Bed and Breakfast), ο θεσμός της φιλοξενίας άστεγων πληθυσμών από οικογένειες που το επιθυμούν. Βεβαία θα πρέπει να πούμε ότι ένα τεράστιο δίκτυο από κοινωνικές και συντεχνιακές κατοικίες, επιδοτούμενες κατά 60-80% από συνεταιρισμούς, κράτος και μεγάλες επαγγελματικές οργανώσεις, δρα σε ολόκληρη τη Μεγάλη Βρετανία, με στόχο την κάλυψη των ασθενέστερων κοινωνικά στρωμάτων.

Η ευρωπαϊκή εμπειρία προσφέρει ένα πολύ καλό έδαφος για την ελληνική περίπτωση που χαρακτηρίζεται από αποσπασματικές και πολύ εξειδικευμένες ως

⁵² Για μία βασική βιβλιογραφία στο επίμαχο θέμα των άστεγων βλέπε, Greve J., 1964, *London's homeless*, G.Belle and Sons. R. Bingham, Green R., White S., 1987, *The homeless in contemporary society*, Newbury Park. Rossi P., 1989, *Without shelter homelessness in the 1980s*, New York, Priority Press Publications. National Homeless Civil Rights Organizing, 2007, *Hate, Violence and Death on Main Street USA: A report on hate crimes and violence against people experiencing homelessness*, και η ίδια έκθεση είναι ετήσια: 2006, 2005, 2004. Velez V., 2006, *A Quest for answers a personal journey*, in that collection. Lewallen Jim, 1998, *The Camp*, S&H. Brown Leslie, 2002, "On the Outside", in *News and Record*, 7 april. Burt Martha, 1997, "Causes of the Growth of Homelessness During the 1980s" in *Understanding Homelessness New Policy and Research Perspectives*, Fannie Mae Foundation. Link Bruce et al., 1994, « life-time and Five-Year Prevalence of Homelessness in the United States » in *American Journal of Public Health*, December. Επίσης βλέπε τα site: www.streetwork.org.uk, www.homeless.org.uk, www.nationalhomeless.org.

⁵³ Η δράση μεγάλων μη κυβερνητικών οργανώσεων στη Γαλλία έλκει την καταγωγή της από την εκκλησία αλλά βέβαια με τις δεκαετίες που ακολούθησαν μετά τον πόλεμο απέκτησε καθαρά κοινωνικό χαρακτήρα. Το πιο σημαντικό παράδειγμα είναι η ύπαρξη του Emmaus που ιδρύθηκε μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο από το γνωστό Άβα Πέτρο (Abbé Pierre) ο οποίος δραστηριοποιήθηκε αρχικά υπέρ των φτωχών και πολύ γρήγορα υπέρ των άστεγων. Πρόκειται για τη μεγαλύτερη ακόμα και σήμερα οργάνωση στη Γαλλία παρά τον πρόσφατο θάνατο του ιδρυτή της.

προς την ομάδα-στόχου παρεμβάσεις. Σε αντίθεση με τη δυτική Ευρώπη που αντιμετωπίζει πλέον το θέμα σφαιρικά με γνώμονα την ύπαρξη κάποιου στο δρόμο, στην Ελλάδα αγνοούμε ακόμη αυτήν την πραγματικότητα, τόσο σε επίπεδο καταγραφής όσο και σε επίπεδο οργανωτικών δομών. Η έλλειψη πρωτογενών ερευνών πεδίου και η αναπαραγωγή στερεοτύπων στην Ελλάδα τόσο στην προσφορά κοινωνικής βοήθειας όσο και στην επικράτηση των όρων της καθημερινής ζωής αποτελούν σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα στην ανάπτυξη μεθόδων προσέγγισης των αποκλεισμένων πληθυσμών. Ωστόσο οι συνθήκες το τελευταίο διάστημα έχουν επιβάλλει το ξεπέρασμα αυτών των δυσκολιών και την ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων προσέγγισης των παθόντων πληθυσμών.

Η μελέτη διακρίνεται σε πέντε μέρη. Στη εισαγωγή που συνιστά το πρώτο μέρος ορίζονται το πρόβλημα και η σύσταση του επιστημονικού αντικειμένου, τα εργαλεία ανάλυσής του, ο χώρος της Κοινωνιολογίας του αποκλεισμού ως κριτική των κοινωνικών συστημάτων, τα βασικά χαρακτηριστικά του αποκλεισμού συνδεδεμένα με τη σύγχρονη κοινωνία, το εθνικό κράτος και τα φαινόμενα κοινωνικής παθολογίας. Επίσης γίνεται μία προσπάθεια προσέγγισης των μεθοδολογικών εργαλείων και των εργαλείων εμπειρικής έρευνας που αναπτύσσονται ερευνώντας τον αποκλεισμό.

Στο δεύτερο μέρος αναδεικνύονται τα θεωρητικά θεμέλια του όρου και οι διαφορετικές επιδράσεις που δέχτηκε κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα από τα διαφορετικά ρεύματα της κοινωνιολογικής επιστήμης. Η επικέντρωση εδώ αναπόφευκτα είναι στην ιστορία και την καταγωγή του όρου καθώς επίσης και στη λεξιλογική κατασκευή. Γίνεται σαφώς διάκριση ανάμεσα στην καριέρα του όρου «αποκλεισμός» και στην εξέλιξη που είχε το φαινόμενο κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα. Οι αναλύσεις των Ντυρκαίμ, Βέμπερ, Ταίνις και Ζίμμελ έχουν δομηθεί όλες πάνω στην αναζήτηση της φύσης του κοινωνικού δεσμού όπου η κοινωνία συλλαμβάνεται σαν μία μονάδα που εμφανίζει όμως διαφορετικές τυπολογίες στη συγκρότηση και την ανάλυσή της. Οι αμερικάνοι κοινωνιολόγοι έδωσαν μία πραγματική ώθηση με τη Σχολή του Σικάγου και τις εμπειρικές έρευνες που συνέταξαν πάνω στην ενωμάτωση των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων που συγκροτούνταν στις Ηνωμένες Πολιτείες με το κριτήριο της εθνοτικής και φυλετικής καταγωγής. Εδώ η κοινωνική ενσωμάτωση ως διαδικασία χάνει τον καθολικό χαρακτήρα της ως συστατική διαδικασία ολόκληρης της κοινωνίας και

μετατοπίζεται ως διαδικασία στη συμμετοχή των μεταναστευτικών ομάδων στην κοινωνική ζωή. Το κληροδότημα αυτό των αμερικάνων στιγματίζει τη σύγχρονη κοινωνιολογία της μετανεωτερικής περιόδου όπου η ενσωμάτωση, και κατά συνέπεια και ο αποκλεισμός, συνδεόνται κυρίως με τις δυσκολίες ή την αποτυχία κοινωνικής συμμετοχής των μεταναστών και των παιδιών τους⁵⁴.

Το τρίτο μέρος επικεντρώνει στη μελέτη του κοινωνικού δεσμού, τις τυπολογίες του και τη διάρρηξή του. Εδώ γίνεται μία συστηματική προσπάθεια να αναδειχθούν τα βασικά χαρακτηριστικά του αποκλεισμού και η φύση του στην ελληνική κοινωνία μέσα από έρευνες πεδίου και συνεντεύξεις σε βάθος, να αναδειχθούν οι ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας και να γίνουν οι βασικές διακρίσεις από τους συγγενείς έννοιες της φτώχειας, της κοινωνικής ευπάθειας και της περιθωριοποίησης. Ο αποκλεισμός ερμηνεύεται στην παρούσα μελέτη μέσα από τη διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης που οδηγεί με τη σειρά του στην αδυναμία άσκησης των βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων και το αντίστροφο.

Το τέταρτο μέρος είναι αφιερωμένο στην πορεία του κοινωνικού κράτους και στην αδυναμία απόλαυσης των κοινωνικών δικαιωμάτων για τους ευθραυστούς και ευθραυστοποιημένους πληθυσμούς καθώς και για τους αποκλεισμένους πληθυσμούς. Η χώρα μας παρουσιάζει ένα μεγάλο έλλειμμα στην άσκηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, γεγονός που αυξάνει τις πιθανότητες να γλιστρίσει κάποιος σε αποκλεισμό. Επίσης παρατηρούνται σοβαρά ελλείμματα στην προσφορά κοινωνικών παροχών και υπηρεσιών με αποτέλεσμα την επιφόρτωση του παραδοσιακά υπεύθυνου μέχρι σήμερα θεσμού, την οικογένεια.

Το πέμπτο μέρος επικεντρώνει στην πολιτική κατασκευή του αποκλεισμού. Ο αποκλεισμός αποτελεί αγαπημένο αντικείμενο της πολιτικής και πρόκληση για καταπολέμηση, όμως όλες οι λεγόμενες πολιτικές καταπολέμησης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού γνωρίζουν σοβαρά ελλείμματα και αποτυχίες. Εδώ βασιλεύει ο όρος της κοινωνικής ένταξης, αγαπημένος όρος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και νομιμοποιημένος από την πολιτική τάξη έτσι ώστε να παρεμβαίνει με τις ασκούμεμενες και εφαρμοσμένες δημόσιες πολιτικές του κοινωνικού κράτους και να διορθώνει ή να απαλύνει τις κοινωνικές ανισότητες, να προσφέρει κοινωνική βοήθεια και φροντίδα, να διαχειρίζεται την κοινωνική παολογία. Οι πολιτικές αυτές

⁵⁴ Βλέπε Schnapper D., 2008, *Η Κοινωνική ενσωμάτωση, Μία σύγχρονη προσέγγιση*, για την ελληνική μετάφραση πρόλογος και επιμέλεια Δέσποινα Παπαδοπούλου, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική.

σχεδιάζονται και ασκούνται σε τρία επίπεδα που αλληλοσυμληρώνονται: το ευρωπαϊκό με τις επιταγές της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τη χάραξη πολιτικών αξόνων γενικών κατευθύνσεων, το εθνικό (περιφέρεια και το κεντρικό κράτος) και το τοπικό (δήμοι και νομαρχίες). Αποτολμάται μία αποτίμηση των πολιτικών σε τοπικό επίπεδο που αναδεικνύει πολύ ενδιαφέροντα αποτελέσματα αναφορικά με τη σχέση των τοπικών κοινωνικών δομών με τους ευπαθείς πληθυσμούς.

Τέλος, γίνεται απόπειρα να δομηθούν κάποιες σκέψεις για τις σύγχρονες μορφές κοινωνικής παθολογίας, για την εξέλιξη το φαινομένου του αποκλεισμού και για την επιβολή νέων μορφών κοινωνικής απαξίωσης υπό συνθήκες βαθιάς κρίσης. Η παρουσία της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης που συνδέεται άμεσα με την κρίση δομής και αξιών των κοινωνιών μας δεν αφήνει πολλά περιθώρια ως προς την κατανόηση της κοινωνικής μεταβολής που συντελείται βίαια και ραγδαία στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ:
ΓΕΝΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ
ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ.
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΘΕΩΡΙΕΣ ΠΟΥ ΓΕΝΝΗΣΑΝ ΤΗΝ ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ
ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Εισαγωγή: η θεωρητική κατασκευή της έννοιας του αποκλεισμού

Όσο αρχέγονο είναι το φαινόμενο του αποκλεισμού στις ανθρώπινες κοινωνίες, άλλο τόσο η έννοια του αποκλεισμού είναι πρόσφατη, ασαφής, σκοτεινή και θολή. Όμως πως γεννήθηκε η έννοια του αποκλεισμού; Ποιοι πνευματικοί και διανοητικοί μηχανισμοί έδωσαν αυτό που σήμερα ονομάσαμε κοινωνικό αποκλεισμό και που κάτω από το μανδύα του εντάξαμε το σύνολο της κοινωνικής παθολογίας και παθογένειας; Ποιος ο ρόλος της κοινωνιολογικής επιστήμης στη σύγχρονη κατασκευή της έννοιας του αποκλεισμού;

Αναζητώντας τις ρίζες του όρου κάναμε ένα ταξίδι στις απαρχές της κοινωνιολογικής επιστήμης και συναντήσαμε τους πατέρες κοινωνιολόγους να βάζουν τα υπό-στηρικτικά λιθάρια στην έννοια του αποκλεισμού. Φαίνεται ότι η κοινωνιολογία σε κάθε φάση της έδινε τις δικές της ερμηνείες για την παθολογία των κοινωνιών και αυτές οι μεταμορφώσεις συνιστούσαν το κυρίαρχο υλικό για την πρόοδο της επιστήμης αλλά και την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων.

Ο αποκλεισμός αποτέλεσε το «σφουγγάρι» όλων των εποχών της ιστορίας της εξέλιξης του ανθρώπου. Η κατασκευή του απορρόφησε αλλά και ενσάρκωσε τα πιο δύσκολα και απεχθή κοινωνικά φαινόμενα της ιστορίας, ανέδειξε και εξαφάνισε

ολόκληρες κοινωνικές ομάδες και πολιτισμούς, επηρέασε σημαντικά τη δομή των ανθρώπινων κοινωνιών στο σύνολό τους αφού λειτούργησε πάντα ως ρυθμιστής (regulateur) της οργανωμένης κοινωνικής ανισότητας. Η κοινωνική πυραμίδα με τον αποκλεισμό αποκτούσε μία βάση ακόμη και στις περιπτώσεις που οι πολιτικές κατά καιρούς προσπάθησαν να αποποιηθούν τη βάση αυτή και να τη θέσουν εκτός κοινωνικού συστήματος. Με άλλα λόγια υποστηρίζουμε ότι ακόμη και την εποχή της Σπιναλόγκα και των έντονων γεωγραφικών αποκλεισμών, όποιος θεωρούνταν εκτός, στην πραγματικότητα ήταν μέρος του κοινωνικού συστήματος αφού αυτό τον κατασκεύαζε. Κοινωνικές ομάδες και φιγούρες όπως του λεπρού, του τρελού, του ξένου, του έγκλειστου, του χίπη, του ομοφυλόφιλου ή πολιτικές και εθνοτικές ομάδες όπως του τσιγγάνου, του κομμουνιστή, του μαύρου και του πορτορικάνου στην Αμερική και του εβραίου στην Ευρώπη, κατά περιόδους πλαισίωναν αυτή τη βάση και έθρεφαν το κατασκεύασμα του αποκλεισμού. Αυτές οι αποκλεισμένες από την κοινωνία ομάδες στιγματίσαν με την παρουσία τους κάποιες συγκυρίες αλλά δεν υπήρξαν αιώνιες και παντοτινές κατασκευές μέσα στο χρόνο. Αντικαταστάθηκαν σε μία επόμενη συγκυρία από κάποιες άλλες και αργότερα από κάποιες άλλες και έτσι το γαϊτανάκι του αποκλεισμού τροφοδοτούσε τα κοινωνικά συστήματα με μία βάση περιθωρίου και κατασκευασμένης κοινωνικής παθολογίας.

Αν ανατρέξουμε στην επιστημονική «καριέρα» της έννοιας, θα διαπιστώσουμε ότι ο όρος γνώρισε πολλές και διαφορετικές σημασίες ανάλογα με το διανοητικό και το πολιτικό οικοδόμημα που τον στήριζε. Ωστόσο μπορούμε να διακρίνουμε τρεις μεγάλες φάσεις εξέλιξης της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού που ταυτίζονται εν πολλοίς με τις κυριότερες φάσεις εξέλιξης της κοινωνιολογικής επιστήμης. Η πρώτη φάση αντιστοιχεί στην ευρωπαϊκή κλασική κοινωνιολογία με τους πατέρες θεμελιωτές της κοινωνιολογίας να προσπαθούν να ερμηνεύσουν τους κανόνες της κοινωνικής συνοχής, του κοινωνικού δεσμού και της κοινωνικής παθολογίας. Η δεύτερη και ίσως η πιο αυθεντική και συστηματική σε σχέση με τον αποκλεισμό αντιστοιχεί στην αμερικάνικη κοινωνιολογία της παρέκκλισης (deviance). Τέλος, η τρίτη κατά τη διάρκεια της οποίας γίνεται άμεσα χρήση του όρου «κοινωνικός αποκλεισμός», αντιστοιχεί στη σύγχρονη κοινωνιολογία και την ουσιαστική φάση ανάπτυξης της κοινωνιολογικής

επιστήμης⁵⁵. Οι φάσεις αυτές αποτελούν το αναγκαίο επιστέγασμα του αποκλεισμού για την κοινωνική και πολιτική κατασκευή της σύγχρονης έννοιας. Προσδιόρισαν το περιεχόμενο και τις ερμηνείες της σύγχρονης έννοιας, ακόμα και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις που τον συνοδεύουν. Θα δούμε ότι η κατασκευή του αποκλεισμού διακρίνεται από μία εννοιολογική συνέπεια και μία χρονική συνέχεια παρόλες τις έντονες κριτικές που δέχτηκε καθόλη τη διάρκεια του βίου του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ΛΕΞΙΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Η έννοια του Κοινωνικού Αποκλεισμού⁵⁶ αποτελεί μία κοινωνική κατασκευή που πραγματοποιήθηκε μέσα στα τελευταία είκοσι χρόνια στην Ευρώπη⁵⁷ και στην τελευταία δεκαπενταετία στην Ελλάδα. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε από την

⁵⁵ βλέπε για μία σε βάθος ανάλυση των θεωριών και του όρου του κοινωνικού αποκλεισμού, στη γαλλόφωνη βιβλιογραφία τα έργα των Xiberras M., 2000, *Les théories de l'exclusion*, Paris, Armand Colin, Frégné C., 1999, *Sociologie de l'exclusion*, Paris, Logiques sociales, L'Harmattan, Goguel d'Allondans A., 2003, *L'exclusion sociale, Les métamorphoses d'un concept (1960-2000)*, Paris, Economie et Innovation, L'Harmattan, Paugam S., (sous la direction), 1996, *L'Exclusion sociale. L'état des savoirs*, Paris, La découverte, Laffut M. et Renée Roy M., 2008, *Pauvreté et Exclusion sociale*, Paris, éd De Boeck. Στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία πληθώρα συγγραφέων με επίκεντρο περισσότερο την κοινωνική πολιτική και λιγότερο την κοινωνιολογία εστιάζουν στην ερμηνεία του όρου. Βλέπε κυρίως τους Berghman J., 1997, « Social Exclusion in Europe : Policy Context and Analytical Framework », in Room G., (ed.), *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol, The Policy Press, p. 10-28, Bhalla A., Lapeye F., 2004, *Poverty and Social Exclusion in a Global World*, London, Palgrave Macmillan, Byrne D., 1999, *Social Exclusion*, Buckingham, Open Univeristy Press, Hills J., Le Grand J., Piachaud D., (eds), 2002, *Understanding Social Exclusion*, Oxford Univeristy Press, Gore C., 1995, « Social Exclusion and Social Change : Insights in the African Literature », in Rodgers G., Fegueiredo J.B. (eds.), 1995, *Social Exclusion : Rhetoric, Reality, Responses*, ILO Publications, Gordon D., Levitas R., Pantazis Ch., (eds), 2006, *Poverty and Social Exclusion in Britain*, Bristol, The Policy Press.

⁵⁶ Για τη συγγραφή αυτού του κεφαλαίου παράλληλα χρησιμοποιήθηκε η ακόλουθη βιβλιογραφία: Daly M., 2008, *Social Exclusion as Concept and Policy Template in the European Union*, Center for European Studies, working paper series 135, Burne D, *Social Exclusion*, ο.αν., Gordon D., Levitas R., Pantazis Ch., (eds), 2006, *Poverty and Social*, ο. αν.

⁵⁷ Levitas R., 1996, «The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony», *critical Social Policy*, vol 16, n.2.

επιστημονική και την πολιτική κοινότητα για να περιγράψει μία σειρά από ετερόκλητα φαινόμενα που ανήκαν παραδοσιακά σε διαφορετικές επιστημονικές κατηγορίες. Κατά πρώτο λόγο, θα λέγαμε ότι η χρήση του όρου στην Ελλάδα δεν διέφερε από αυτή που γνώρισε στην υπόλοιπη Ευρώπη καθώς επίσης και στις ΗΠΑ.

Για λόγους καθαρά μεθοδολογικούς, θα πρέπει, κατά αρχήν, να ξεχωρίσουμε δύο διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Το πρώτο επίπεδο αναφέρεται στη σύσταση της έννοιας του Κοινωνικού Αποκλεισμού, το περιεχόμενο της, την εξέλιξη της και τη χρήση της, όπως διαγράφεται τα τελευταία χρόνια. Το δεύτερο επίπεδο αναφέρεται στη συστηματική προσέγγιση του φαινομένου μέσα από τις διαφορετικές του εκφάνσεις, τις διαφορετικές διαστάσεις και τις μορφές με τις οποίες εμφανίζεται και περιγράφεται από τους επιστήμονες. Τα δύο επίπεδα έλκουν διαφορετικά εργαλεία ανάλυσης και εμφανίζουν διαφορετική ιστορία, πορεία και χαρακτηριστικά.

Ο όρος του αποκλεισμού συναντάται στο ελληνικό λεξικό του Γιώργου Μπαμπινιώτη⁵⁸ ως 1^η ερμηνεία «η διακοπή της επικοινωνίας με τον υπόλοιπο κόσμο». (...). Ως 4^η ερμηνεία «η απαγόρευση συμμετοχής σε διαγωνισμό, αγώνα, εκδήλωση» και 5^η ερμηνεία ως «απώλεια του δικαιώματος συμμετοχής». Ενώ στο λεξικό του Εμμανουήλ Κριαρά⁵⁹ ορίζεται ως ουσιαστικό με 1^α ερμηνεία «απομόνωση κάποιου χώρου με την κατάληψη ορισμένων σημείων και παρεμπόδιση της επικοινωνίας με τους έξω από τον χώρο αυτόν», με 1β^η ερμηνεία «διακοπή της συγκοινωνίας και επικοινωνίας των ατόμων κάποιου τόπου με του έξω από αυτόν εξαιτίας καιρικών συνθηκών» (του χωριού από τα χιόνια) , 2^η ερμηνεία «διακοπή της συγκοινωνίας και επικοινωνίας με άλλα κράτη, που επιβάλλεται σε ένα κράτος από ένα άλλο ισχυρότερο με τη βοήθεια του πολεμικού του στόλου», 3^η ερμηνεία, αποκλεισμός εργαζομένων, 4^η ερμηνεία, «ηπειρωτικός αποκλεισμός (αναφέρεται το παράδειγμα του Μ.Ναπολέοντα), 5^η ερμηνεία ναυτικός αποκλεισμός, και τέλος, 6^η ερμηνεία, «απαγόρευση ή μη αποδοχή της αίτησης κάποιου για συμμετοχή σε αγώνες». Λίγο παρακάτω περιγράφει με το ρήμα «αποκλείω» τα συνώνυμα ρήματα «κλείνω, εμποδίζω, περιορίζω, (...),

⁵⁸ Βλ. Μπαμπινιώτης, Γ., 1998, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξιλογίας Ε.Π.Ε., σελ. 247.

αρνούμαι, δεν επιτρέπω τη συμμετοχή, (...), απορρίπτω, (...), θεωρώ αδύνατον(...). Από τα παραπάνω συνάγουμε δύο βασικές παρατηρήσεις. Πρώτη παρατήρηση είναι ότι ο αποκλεισμός στις περισσότερες ερμηνείες του παραπέμπει στο γεωγραφικό ή τοπικό στοιχείο και δεύτερη παρατήρηση είναι ότι ο αποκλεισμός συνεπάγεται έναν περιορισμό, ένα εμπόδιο στη συμμετοχή, μία απόρριψη, μία άρνηση. Βλέπουμε ότι ως λέξη, ως όρος και χωρίς ακόμη να υπεισέλθουμε στις ερμηνείες της πολιτικής και κοινωνικής έννοιας, αποτελεί μία αρνητική πραγματικότητα, μία συρρίκνωση, έναν περιορισμό.

Λεξιλογικά ο όρος «αποκλεισμός» συναντάται και ερμηνεύεται από τους Γάλλους με βάση δύο μεγάλες αρχές⁶⁰: α) την ιστορική ποικιλότητα (*variabilité*) η οποία παραπέμπει ουσιαστικά και στην κοινωνική του διάσταση και β) την γεωγραφική και τη χωρική του ποικιλότητα που παραπέμπει κυρίως στην εθνική και διεθνή διάσταση της έννοιας του αποκλεισμού.

Στην πραγματικότητα η έννοια του Αποκλεισμού αποτελεί μία πολυσυζητημένη και πολυαμφισβητημένη επιστημονικά έννοια. Αποτελεί μία έννοια που όσο και εάν υπερβολικά απορρίφθηκε από τους επιστήμονες, άλλο τόσο υπερβολικά χρησιμοποιήθηκε από την πολιτική και την επιστήμη για να περιγράψει εκείνη την όμοια κατάσταση που παρουσίαζαν από κοινού διαφορετικής φύσης φαινόμενα και που μέχρι εκείνη τη στιγμή απασχολούσαν τους επιστήμονες σε ξεχωριστές θεματικές ενότητες και κατηγορίες ανάλυσης. Χρησιμοποιήθηκε με ποικίλους τρόπους από το σύνολο των κοινωνικών εταίρων, τοποθετήθηκε στο επίκεντρο του πολιτικού, κοινωνικού, δημοσιογραφικού και επιστημονικού ενδιαφέροντος, έγινε αυτό που θα λέγαμε «της μόδας», κατοχυρώνοντας έτσι τους χρήστες της σε ύψιστο βαθμό για την επιτυχία της παρέμβασής τους όταν αναφέρονταν σε καταστάσεις χαρακτηριζόμενες «υψηλής επικινδυνότητας». Αποτέλεσε με άλλα λόγια ένα καταφύγιο ή καλύτερα μία σωσίβιος λέμβος για ότι έπρεπε να βρεθεί εκτός πλοίου, δηλ εκτός κοινωνίας. Η έννοια του «κοινωνικού αποκλεισμού», ως προς τη χρήση της, περισυνέλεξε εκείνα τα φαινόμενα και τα υποκείμενα που είχαν τεθεί εκτός θεσμοθετημένων κοινωνικών συστημάτων. Θα πρέπει εδώ να τονιστεί ότι η εμφάνιση της χρήσης της έννοιας συμπίπτει με την προσπάθεια και την ανάγκη δημιουργίας κοινωνιών που στη βασική τους

⁵⁹ Βλ. Κριαράς Εμ., *Νέο Ελληνικό Λεξικό της Σύγχρονης Ελληνικής Δημοτικής Γλώσσας*, Εκδοτική Αθηνών, σελ. 153.

λειτουργία θα παράγουν «ένταξη» και όχι «αποκλεισμούς», θα αποδέχονται το διαφορετικό και δεν θα το απορρίπτουν, θα το ονομάζουν ως «διαφορετικό» με στόχο να το προστατέψουν και να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις ένταξης του και όχι να αναπαράγουν τις ενστικτώδεις λειτουργίες απόρριψης και έκπτωσης του.

Για λόγους χρήσης του όρου λοιπόν, θα λέγαμε κατ'αρχήν, ότι ο όρος αυτός έχει χαρακτηριστεί ως «ασαφής», «θολός», «σκοτεινός» και «απροσδιόριστος». Ο όρος «Κοινωνικός Αποκλεισμός» όμως, σε αντίθεση με ότι πιστεύεται, δεν αποτελεί ένα νέο όρο. Εμφανίζεται για πρώτη φορά σε επιστημονικό κείμενο τη δεκαετία του 60, στο έργο του Pierre Massé, γενικού γραμματέα του Υπουργείου Σχεδιασμού της Γαλλίας, «Les dividendes du progrès». Περίπου την ίδια περίοδο, το 1965, εμφανίζεται το έργο ενός άλλου γάλλου, του J. Klanfer⁶¹, που άνηκε στην κυριότερη εκείνη την εποχή ομάδα εθελοντικής παρέμβασης του Πατέρα Joseph Wrésinski, εμπνευστής και ηγέτης του κινήματος του ATD-Quart Monde, με τον τίτλο «L'exclusion sociale». Το επόμενο χρονικά κείμενο που κάνει λόγο για «αποκλεισμένους» είναι το γνωστό κείμενο του René Lenoir, που εμφανίστηκε το 1974 με τον τίτλο «Les exclus, un français sur dix»⁶². Στον René Lenoir αποδίδεται σήμερα η πατρότητα του όρου «exclusion», ακόμη και εάν την εποχή εκείνη η επιλογή του όρου οφείλονταν περισσότερο στον εκδοτικό του οίκο που τον επέλεξε ανάμεσα σε μία σειρά από συγγενικούς τίτλους, και όχι στη συνειδητή επιλογή χρησιμοποίησης αυτού του όρου που του προσδίδονταν ορισμένο περιεχόμενο.

Η πρωτοεμφάνιση λοιπόν του όρου «αποκλεισμός» έγινε στη Γαλλία, σε μία περίοδο οικονομικής ευημερίας και ανάπτυξης. Σκιαγραφούσε όχι βέβαια το πρόβλημα της ανεργίας και της απορύθμισης της αγοράς εργασίας, ούτε είχε συνδεθεί με την αποδυνάμωση του κοινωνικού δεσμού, αλλά αποτελούσε περισσότερο μία φανερή επιβίωση «της ντροπής», από ένα μέρος του πληθυσμού που εξακολουθούσε να παραμένει στο περιθώριο της οικονομικής ανάπτυξης και των απολαβών που τη συνόδευαν⁶³. Η περιορισμένη επιτυχία του όρου την περίοδο αυτή συνδέεται αναμφίβολα με την περιορισμένη έκταση που εμφάνιζαν αυτά τα φαινόμενα και μάλιστα ο όρος «αποκλεισμός» έριχνε το κύριο βάρος της ευθύνης

⁶⁰ Goguel d'Allondans A., 2003, *L'exclusion sociale. Les metamorphoses d'un concept (1960-2000)*, Economie et Innovation, Paris, L'Harmattan, σελ.17.

⁶¹ Klanfer J., 1965, *L'exclusion sociale*, ATD-Quart Monde, Paris.

⁶² Lenoir R, 1974, *Exclusion sociale, Un francais sur dix*, Paris, ed.Seuil.

⁶³ Paugam S., 1996, *L'exclusion. L'état des savoirs*, éditions la découverte, Paris, σελ. 9 .

στο άτομο και στην αδυναμία του για κοινωνική προσαρμογή στα νέα δεδομένα. Από τότε μέχρι σήμερα όμως ο όρος έχει αλλάξει περιεχόμενο και χρήση.

Ο όρος «αποκλεισμός» στη βάση του σχετίζεται με τον όρο της «φτώχειας», έτσι όπως ορίστηκε από τους θεωρητικούς του ΧΙΧου αιώνα. Σηματοδοτώντας την είσοδο στη βιομηχανική κοινωνία και τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η φτώχεια αποτελούσε ένα φαινόμενο προς ξεπέρασμα για όλες τις δυτικές κοινωνίες. Τόσο η αγγλοσαξονική παράδοση όσο και οι φιλελεύθεροι γάλλοι οικονομολόγοι στιγματίζουν με τις θεωρίες τους αυτή την περίοδο τη χρήση του όρου «φτώχεια» και δίνουν στον όρο ένα καθαρά οικονομικό χαρακτήρα, που στη συνέχεια ερμηνεύεται ως η απουσία του πολίτη στην ανάπτυξη της επιχείρησης και η έλλειψη κάθε μορφής οικονομικής δραστηριότητας. Ο όρος της «φτώχειας» εξακολούθησε και στις μέρες μας να παραπέμπει σε ένα καθαρά οικονομικό φαινόμενο με κοινωνικές προεκτάσεις και συνέπειες και να δηλώνει μία κατάσταση με συγκεκριμένα και μετρήσιμα χαρακτηριστικά. Ο όρος «αποκλεισμός» διακρίνεται από τον όρο «φτώχεια», θα λέγαμε κατ'αρχήν σε δύο πολύ βασικά σημεία : πρώτον, δεν παραπέμπει αποκλειστικά σε οικονομικά φαινόμενα, αλλά σε διαφορετικής φύσης φαινόμενα που δεν συνδέονται κατά ανάγκη με τις οικονομικές συνθήκες του ατόμου και του συνόλου και δεύτερον, χαρακτηρίζει μία ή περισσότερες διαδικασίες και όχι μία κατάσταση, ακόμη και εάν οδηγεί σε μία καλά προσδιορισμένη και μετρήσιμη κατάσταση, όπως αυτή της φτώχειας, της απομόνωσης, της σωματικής και κοινωνικής ασθένειας, της σχολικής αποτυχίας, της μετανάστευσης, του ρατσισμού, κ.α. Γι αυτό και ο «αποκλεισμός» ως διαδικασία δεν μπορεί να οριστεί με τα ίδια ερμηνευτικά εργαλεία που ορίζονται κοινωνικές καταστάσεις και φαινόμενα που αναφέραμε πιο πάνω.

Τα χαρακτηριστικά της έννοιας

Η έννοια του «αποκλεισμού» χαρακτηρίζεται από τέσσερα στοιχεία, μέσα από τα οποία διεκδικεί την ιδιαιτερότητα της σε σχέση με τις υπόλοιπες παραδοσιακές έννοιες των κοινωνικών επιστημών. Τα στοιχεία αυτά έχουν

ξεκάθαρα αναδειχθεί μέσα από τις επιτόπιες έρευνες στις οποίες έχουμε αναφερθεί.

Αποτελεί :

- α. μία έννοια πολυδιάστατη και πολυεπίπεδη
- β. μία έννοια πολιτικής διαχείρισης
- γ. μία έννοια-ορίζοντα
- δ. μία έννοια που αναφέρεται σε μία διαδικασία και όχι σε μία κατάσταση

α. Η πολυδιάστατη και η πολυεπίπεδη έννοια

Ως πολυδιάστατη έννοια, έχουμε ήδη τονίσει πιο πάνω, ότι αναφέρεται σε πολύ διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης και παραπέμπει σε κοινωνικά φαινόμενα διαφορετικής φύσης. Η απάντηση στο ερώτημα, τι κοινό συνδέει ένα νεαρό άτομο που ζει στην πόλη, δεν εργάζεται και υιοθετεί παράνομους τρόπους καθημερινής επιβίωσης και σ'ένα άτομο της τρίτης ηλικίας που ζει στον αγροτικό χώρο και έχει σοβαρά προβλήματα επιβίωσης, είναι ότι και οι δύο φαίνονται να γλιστρούν σε δύο πολύ διαφορετικές διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού που για να κατανοηθούν θα πρέπει να εξεταστούν κατά περίπτωση. Η ίδια ακριβώς απάντηση ισχύει στην περίπτωση μίας άγαμης μητέρας που ζει σε κάποιο ορεινό χωριό της Κρήτης και σ'ένα φορέα του AIDS που ζει σε μία μεγαλοαστική γειτονιά στο κέντρο της Αθήνας. Η αντιπαράθεση αυτών των παραδειγμάτων μπορεί να αποβεί ατελείωτη, εάν θελήσουμε να εξαντλήσουμε τις περιπτώσεις που κινδυνεύουν να γλιστρήσουν σε κάποια από τις αναρίθμητες διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι όσα είναι τα υποκείμενα μίας κοινωνίας τόσες διαφορετικές μορφές μπορεί να υιοθετήσει μία «διαδικασία». Το μόνο που μπορούμε να εντοπίσουμε με μία ποιοτική και σε βάθος μικροκοινωνιολογική έρευνα είναι μία ορισμένη τυπολογία τέτοιων διαδικασιών, με την εμφάνιση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών για κάθε τύπο διαδικασίας, με την αντίστοιχη συμμετοχή κάποιων κατηγοριών υποκειμένων που θα εμφανίζονται ιδιαίτερα ευαίσθητα στον α ή β τύπο διαδικασίας. Τα διαφορετικής φύσης φαινόμενα δεν αποτελούν σε καμία περίπτωση αίτια της φτώχειας, ούτε μπορεί εδώ να υποστηριχθεί γενικότερα η σχέση σύνδεσης αίτιου και αιτιατού. Στις διαδικασίες του κοινωνικού αποκλεισμού, οι λόγοι προσδιορίζονται από την ποικιλομορφία των

διαφορετικών παραγόντων που υπεισέρχονται στην κατασκευή προτύπων στις σύγχρονες κοινωνίες και στους διαφορετικούς πόλους εξουσίας και πολύ λιγότερο από την αναζήτηση εκείνου του μοναδικού παράγοντα που με την εξάλειψη του, εξαλείφονται αυτόματα και οι διαδικασίες του αποκλεισμού.

β. Ένας όρος πολιτικής διαχείρισης

Ως έννοια πολιτικής διαχείρισης εμφανίζεται στην προέλευση της χρήσης της την τελευταία δεκαετία. Η κοινωνική επιστήμη στην προσπάθεια της να αναγνωρίσει, να αναλύσει και να ερμηνεύσει την πολύπλοκη και θολή πολλές φορές κοινωνική πρακτική, δανείζεται από την πολιτική και κοινωνική τάξη όρους που οριοθετεί εκ των υστέρων. Οι όροι «ένταξη» και «αποκλεισμός» είναι όροι που τείνουν να περιγράψουν μία υφιστάμενη κοινωνική πραγματικότητα παραπέμποντας στη νομιμοποιητική δύναμη της «επιστήμης». Αυτό σημαίνει ότι, οι όροι έχουν μία κατ'αρχήν πολιτικής σημασίας και χρήσης προέλευση και αναφέρονται συνήθως σε συγκεκριμένες συγκυρίες και καταστάσεις. Με άλλα λόγια, θα λέγαμε ότι ο όρος «αποκλεισμός» είναι προϊόν μίας ανάγκης πολιτικής διαχείρισης των διαρθρωτικών αλλαγών της οικονομικής και κοινωνικής τάξης, των αλληπάλληλων και βαρέων κρίσεων που δοκιμάζουν οι σύγχρονες κοινωνίες του δυτικού κόσμου. Αν ακολουθήσουμε πιστά την ιδεατή διχοτόμηση που επέβαλλαν ο ινδοευρωπαϊκός πολιτισμός και η χριστιανική ιδεολογία στην αντίληψη τους για τον κόσμο, οι όροι του «καλού» και του «κακού», του «ανώτερου» και του «κατώτερου», συμπληρώθηκαν με τους αξιολογητικούς όρους της κοινωνικής συμπεριφοράς, του ατόμου που βρίσκεται «μέσα» ή «έξω» από την κοινωνία μας, με τον «ενταγμένο» σ'ένα κοινωνικό σύνολο πολίτη και τον «αποκλεισμένο» απ'ένα κοινωνικό σύνολο άνθρωπο. Κατά συνέπεια, εάν θέλουμε να αναφερθούμε στον όρο «αποκλεισμός», δύσκολα θα κατορθώσουμε να ξεπεράσουμε το πρόβλημα της διχοτομημένης αντίληψης των κοινωνιών μας, αφού η έννοια του «αποκλεισμού» προϋποθέτει την ύπαρξη μίας καλά οροθετημένης και συγκροτημένης κοινωνικής πραγματικότητας και συμπεριφοράς. Μία τέτοια κοινωνία χαρακτηρίζει κάποιες συμπεριφορές ως «κοινωνικά ενταγμένες» και στιγματίζει κάποιες άλλες αξιολογώντας τις ως «κοινωνικά αποκλεισμένες». Τα

υποκείμενα αυτών των συμπεριφορών θεωρούνται αντίστοιχα ως «ενταγμένα» και «αποκλεισμένα».

γ. Η έννοια-ορίζοντας

Ως έννοια-ορίζοντα αποτελεί το καθαρό επιστημονικό χαρακτηριστικό της έννοιας. Με άλλα λόγια, οι ερευνητές έχουν δείξει ότι για κρίσιμες έννοιες που κατασκευάζονται συγκυριακά και που απαντούν από τη φύση τους σε κρίσιμα προβλήματα της επικαιρότητας δεν μπορούν να υπάρξουν απόλυτοι ορισμοί. Τέτοιοι όροι εμφανίστηκαν και στο παρελθόν, με το γνωστό σε όλους μας, πολιτικό όρο της «ταυτότητας»⁶⁴, ή τον όρο «ενσωμάτωση»⁶⁵, ο οποίος αν και γνήσιο πολιτικό προϊόν της γαλλικής αποικιοκρατικής περιόδου, τροφοδότησε μία σωρεία ερευνών στην Ευρώπη, κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα. Η έννοια του «αποκλεισμού» είναι σχετική και διαφορετική ανάλογα με τις περιόδους που διανύουμε και ανάλογα με τους χώρους μέσα στους οποίους καλείται να λειτουργήσει. Είναι παράλογο να αναζητούμε ένα επιστημονικό ορισμό του «αποκλεισμού», αποστασιοποιημένο από τον κοινωνικό διάλογο, από τις βασικές αξίες μίας κοινωνίας και από τα ιστορικά στοιχεία συγκρότησης του εθνικού κράτους. Άλλη σημασία παρουσιάζει ο ρόλος της θρησκείας ενός ατόμου για την ελληνική κοινωνία και άλλη για την γαλλική ή την γερμανική. Άλλο ρόλο παίζει η καλή γνώση και η χρήση της εθνικής γλώσσας για τους γάλλους και εντελώς διαφορετική για τους γερμανούς. «Άλλος» είναι ο Τούρκος που ζει στην Ελλάδα και «άλλος» ο Τούρκος που ζει στη Γερμανία. Ο Αλβανός αποτελεί την πιο ανεπιθύμητη περίπτωση μετανάστη στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας από όλες τις κοινωνίες του κόσμου. Είναι αδύνατο να αποφύγουμε την παγίδα της κατηγοριοποίησης των ειδικών κατηγοριών των πληθυσμών που θεωρούνται «υψηλού κινδύνου» και των οποίων γνωρίζουμε ότι τα όρια που τους διακρίνουν από τις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες είναι πολύ ρευστά.

Ο κατάλογος των παραδειγμάτων μπορεί να αποβεί και εδώ ατελείωτος, παραπέμπει πάντα όμως στο ίδιο ζήτημα : ο «αποκλεισμός» αποτελεί μία έννοια-ορίζοντα ως έννοια που εγκαινιάζει καινούργια πεδία στην κοινωνική έρευνα και

⁶⁴ Lévi-Strauss C., 1983, *L'identité*, éd . PUF /Quadrige, Paris.

⁶⁵ Schnapper D., 1991, *La France de l'intégration. Sociologie de la nation en 1990*, Gallimard, Paris.

νέους χώρους στην επιστημονική σκέψη. Έχει διαπιστωθεί ότι η έννοια αυτή καθ'αυτή δεν εισάγει μία καινούργια κατηγορία επιστημονικής σκέψης. Ταυτοχρόνως όμως, φαίνεται να οδηγεί τη σκέψη και να βοηθάει στη δόμηση καινούργιων ερευνών πεδίου. Στη σκοτεινή έννοια του αποκλεισμού, η κοινωνική επιστήμη αντιπαραθέτει σήμερα γνώσεις που προέρχονται από διαδικασίες παρατήρησης και ανάλυσης ιστορικών και κοινωνικών γεγονότων προσδιορισμένων αυστηρά εκ των προτέρων. Τους προσφέρει τη χρήση μιας έννοιας-λάστιχο που προσδιορίζεται κάθε φορά αυστηρά κατά περίπτωση, ανάλογα με την πραγματικότητα την οποία υπηρετεί.

δ. Η διαδικασία

Η έννοια του «αποκλεισμού» χαρακτηρίζει μία διαδικασία και δεν χαρακτηρίζει σε καμία περίπτωση μία κατάσταση. Υπάρχουν δύο βασικά επιχειρήματα που ενδυναμώνουν την άποψη της διαδικασίας, σε αντίθεση με αυτή της κατάστασης. Στην περίπτωση της κατάστασης έχουμε ένα φαινόμενο που είναι μετρήσιμο, είτε γιατί είναι αυστηρά προσδιορισμένο από μία δημόσια και συνήθως κρατική πηγή, είτε γιατί αποτελεί μία φωτογραφία φαινομένου με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και συγκεκριμένη θέση μέσα στον κοινωνικό χώρο. Τέτοιες περιπτώσεις εννοιών αποτελούν αναμφισβήτητα οι έννοιες της «φτώχειας», των «ατόμων με ειδικές ανάγκες», της «ψυχικής ασθένειας», κλπ. Στην περίπτωση του κοινωνικού αποκλεισμού αναφερόμαστε σε καταστάσεις που ενδεχομένως οδηγούν σε αποκλεισμό, αλλά είναι πιθανό και να μην οδηγούν σε καμία περίπτωση, γιατί κάποιοι άλλοι παράγοντες παρεμβαίνουν και ισορροπούν αυτές τις αρνητικές καταστάσεις. Εδώ, η διαδικασία φαίνεται καθαρά να χαρακτηρίζει και να χαρακτηρίζεται ταυτοχρόνως από μία σειρά από καταστάσεις που έχουν ένα κοινό : τη διαδικασία του αποκλεισμού. Οι ίδιες καταστάσεις, κάτω από άλλες χωρικές και χρονικές συνθήκες, δεν θα παρουσίαζαν τη διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού, ή θα παρουσίαζαν τελείως διαφορετικές διαδικασίες και πορείες αποκλεισμού.

Το δεύτερο επιχείρημα συνδέεται με τα ιστορικά στοιχεία κατασκευής της έννοιας. Δηλαδή με άλλα λόγια, ο αποκλεισμός όπως δείξαμε αποτελεί μία πολύ σύγχρονη διαδικασία που γεννήθηκε και εξελίχθηκε μέσα σε πολύ ρευστές και υπό

μεταβολή συγκυρίες, όπου η κατασκευή ορισμών φαίνεται εξαιρετικά ανεπαρκής. Οι όροι της φτώχειας, της περιθωριοποίησης γεννήθηκαν κάτω από πολύ διαφορετικές ιστορικές συγκυρίες, όπου το Κράτος, ως κύριος μηχανισμός ελέγχου της κοινωνίας, χρησιμοποιούσε τα εργαλεία του «ορισμού μίας κατάστασης». Η παραποίηση της έννοιας του «κοινωνικού αποκλεισμού» ως κατάσταση, οφείλεται κατ'αρχήν στη χρήση των ίδιων εργαλείων «μεταβολής μίας διαδικασίας σε κατάσταση, έτσι ώστε να μπορεί να περιγραφεί και να ελεγχθεί» από το Κράτος και την Κοινότητα. Στην πραγματικότητα όμως, αποτελεί μία διαδικασία η οποία εισβάλλει μέσα σε γνωστές και παραδοσιακές καταστάσεις που τις χρησιμοποιεί ως κύρια αιτία ή αιτιατό. Άρα, δεν μπορούμε κατά τη γνώμη μας να μιλάμε για «καταστάσεις αποκλεισμού», παρά μόνο στις περιπτώσεις όπου θέλουμε συνειδητά να βρούμε μία αντιστοιχία με τους επίσημους όρους που χρησιμοποιεί η Κοινότητα, ή οι επίσημοι φορείς μίας χώρας. Αντίθετα, πρέπει να μιλάμε για δυναμικές διαδικασίες ή αλλιώς πορείες ένταξης ή αποκλεισμού των οποίων τα στοιχεία καλείται να διαγνώσει η κοινωνική επιστήμη κατά περίπτωση και όχι συλλογικά. Μπορεί για παράδειγμα, οι τσιγγάνοι να παρουσιάζουν συγγενικές πορείες ένταξης ή αποκλεισμού λόγω κοινών πολιτισμικών χαρακτηριστικών, αλλά στο εσωτερικό της ομάδας μπορεί να εμφανίζονται σοβαρές αποκλίσεις στη συμπεριφορά και στον τρόπο οργάνωσης της καθημερινής ζωής τους, έτσι ώστε να επηρεάζουν καθοριστικά την συμμετοχή τους στα κοινωνικά δρώμενα και στην κοινωνία γενικότερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Η ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Η πρώτη και βασική διαπίστωση όταν προσπαθούμε να διακρίνουμε τις ρίζες του αποκλεισμού είναι ότι οι κοινωνικές επιστήμες και δη η κοινωνιολογία γεννήθηκαν και αναπτύχθηκαν για να επιλύσουν το πρόβλημα των κοινωνικών ανισοτήτων και της συγκρότησης της κοινωνικής συνοχής που προκύπτει άμεσα από την ύπαρξη και την αναπαραγωγή των πρώτων.

Αυτή η αρχική τοποθέτηση και διαπίστωση έλκει πίσω της μία σειρά από άλλες διαπιστώσεις που δεν θα ήταν προφανείς σε άλλη περίπτωση. Ότι δηλαδή ο κοινωνικός αποκλεισμός πριν και πάνω από όλα είναι η έκφραση μίας ακραίας κοινωνικής ανισότητας που θίγει τον πυρήνα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο βαθμό που αναιρεί τα βασικά χαρακτηριστικά της συμμετοχής του υποκειμένου σε μία δημοκρατική κοινωνία⁶⁶. Ότι η κοινωνική συνοχή μιας ομάδας και πολύ περισσότερο μιας ολόκληρης κοινωνίας κρίνεται κατά πρώτο λόγο, από τον έλεγχο των κοινωνικών ανισοτήτων σε όλα τα επίπεδα (πολιτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό και οικονομικό) και κατά δεύτερο, από την εύρυθμη διαχείρισή τους. Ότι η κοινωνιολογική επιστήμη, από τη γέννησή της ανέλαβε σιωπηρά έναν εποικοδομητικό και ουσιαστικό ρόλο ως προς την επίλυση του συγκεκριμένου προβλήματος που από τότε μέχρι σήμερα έχει υπηρετήσει με συνέπεια. Και ότι στην εποχή που όλα κρίνονται σε σχέση με το άτομο, ο αποκλεισμός αναιρεί την κεντρική κοινωνική λειτουργία του ατόμου με αποτέλεσμα την ακύρωσή του. Μετά από αυτές τις σύντομες εισαγωγικές σκέψεις θα δούμε πως οι πρώτοι θεμελιωτές της κοινωνιολογικής επιστήμης έβαλαν τα πρώτα λιθάρια της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού.

Οι πρώτοι κοινωνιολόγοι ενδιαφέρθηκαν για τον αποκλεισμό ως αποτέλεσμα, ως το τέλος μιας πορείας, μιας διαδικασίας. Επικέντρωσαν τις αναλύσεις τους στους παράγοντες της διαμόρφωσης της κοινωνικής τάξης, στη γενική συνέπεια

⁶⁶ Βλέπε Pierre Rosanvallon, 1990, *L'État en France de 1789 à nos jours*, Paris, Le Seuil, Serge Paugam, 2008, *Le Lien social*, Paris, PUF, François Dubet, 2002, *Le déclin de l'institution*, Paris, Le Seuil.

των συλλογικών αναπαραστάσεων και στη συνοχή του κοινωνικού δεσμού⁶⁷. Ασχολήθηκαν συστηματικά με τη σύσταση του κοινωνικού δεσμού, τη δύναμή του και το πώς και το γιατί οι άνθρωποι συνιστούν κοινωνίες που διέπονται από συγκεκριμένους κανόνες στη συγκρότησή τους. Στην αναζήτηση αυτών των κανόνων βρίσκουμε τα έργα του Ντυρκάϊμ για τις μορφές του κοινωνικού δεσμού⁶⁸, του Βέμπερ για τη φύση του κοινωνικού δεσμού⁶⁹, του Ταίνις για την τυπολογία του κοινωνικού δεσμού⁷⁰ και του Ζίμμελ για την κατάσταση του κοινωνικού δεσμού σε μικροκοινωνιολογικό επίπεδο⁷¹. Και οι τέσσερις από διαφορετικές σκοπιές ο καθένας έθεσαν ως επίκεντρο τους την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας στο σύνολό της και προσπάθησαν με τις αναλύσεις τους να ενδυναμώσουν τους ανθρώπινους δεσμούς κοινωνικοποιώντας τους, αναδεικνύοντας δηλαδή την κοινωνική τους διάσταση. Επίσης προσπάθησαν να απαντήσουν σε ένα θεμελιώδες ερώτημα σε σχέση με τους κανόνες ύπαρξης των κοινωνικών συστημάτων: τι είναι αυτό που ενώνει τους ανθρώπους μεταξύ τους και τους οδηγεί να ζουν μαζί στο πλαίσιο μίας κοινωνίας; Με άλλα λόγια σε τι συνίσταται ο κοινωνικός δεσμός ή καλύτερα οι πολλαπλοί κοινωνικοί δεσμοί που ενώνουν τους ανθρώπους⁷².

⁶⁷ Xiberras M., 2000, *Les theories de l'exclusion*, Paris, ed. Meridiens, (1er ed. 1994), σελ. 30.

⁶⁸ Βλέπε Emile Durkheim, 1978, *De la division du travail social*, Paris, PUF και του ιδίου 1977, *Les règles de la méthode sociologique*, Paris, PUF και για την ελληνική μετάφραση 1978, *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, μετάφραση Λ.Μ. Μουσούρου, εκδόσεις Gutenberg. 1976, *Le suicide*, Paris, PUF. Του ιδίου, 1979, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris, PUF. Αλλά και τις σύγχρονες προσεγγίσεις των έργων του Ντυρκάϊμ, του Jean-Daniel Reynaud, 1989, *Les règles du jeu. L'action collective et la regulation sociale*, Paris, éditions Armand Colin. Besnard P., *L'anomie*, Paris, éditions Gallimard. Duvignaud J., 1986, *L'anomie*, Paris, éditions La Découverte.

⁶⁹ Βλέπε Weber, M., 2006, *Η προτεσταντική ηθική, Βασικές έννοιες κοινωνιολογίας*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, Του ιδίου, 1992, *Η επιστήμη ως επάγγελμα*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, του ιδίου 1972, *Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, του ιδίου, 1996, *Κοινωνιολογία του κράτους*, Αθήνα, εκδ. Κένταυρος, του ιδίου, 1997, *Εθνοτικές σχέσεις και πολιτικές κοινότητες*, Αθήνα, εκδ. Κένταυρος, και 1971, *Economie et Societe*, Paris, éditions Plon.

⁷⁰ Βλέπε Tonnies F., 1985, *Κοινότητα και Κοινωνία*, μετάφραση, Μανώλης Μαρκάκης, εκδ. Αναγνωστίδης, και για τη γαλλική μετάφραση, F.Tonnies, 2009, *Communauté et Société. Catégories fondamentales de la sociologie pure*, Paris, collection le lien sociql, éd PUF.

⁷¹ Βλέπε Simmel G., 1972, *On individuality and social forms*, Donald N. Levine: Books, του ιδίου, 2004, *Philosophie de la modernité*, Paris, ed. Payot, του ιδίου, 1971, *Δοκίμια κοινωνιολογίας*, Αθήνα, εκδ. Αναγνωστίδη, , του ιδίου, 1981, *Sociologie et épistémologie*, ο.αν.

⁷² Paugam, 2008, ο. αν., σελ. 50

Εμίλ Ντυρκάϊμ : η θεωρία της κοινωνικής ενσωμάτωσης και του κοινωνικού δεσμού

Ο κοινωνικός δεσμός (le lien social) απασχόλησε κατ'εξοχήν τους γάλλους κοινωνιολόγους. Υπήρξε και εξακολουθεί ως σήμερα να έχει τα σκήπτρα του αγαπημένου θέματος προς διερεύνηση, αφού οι Γάλλοι θεωρούν ότι όλα τα κοινωνικά φαινόμενα, τόσο αυτά που χαρακτηρίζονται ως θετικά όσο και αυτά που θεωρούνται αρνητικά-παθολογικά, παράγονται μέσα την ύπαρξη δυνατών ή ασθενών κοινωνικών δεσμών και μέσα από την ικανότητα του κοινωνικού τους συστήματος να ενσωματώνει τα υποκείμενα σε έναν κεντρικό κοινωνικό πυρήνα. Η αντίληψη αυτή προκύπτει από το βασικό χαρακτηριστικό που θέλει τη Γαλλία παραδοσιακά ένα ισχυρό κράτος με πολυσχιδείς ικανότητες και δραστηριότητες και μία κοινωνία να το εμπιστεύεται.

Αυτό που απασχόλησε λοιπόν τον Εμίλ Ντυρκάϊμ ήταν οι μορφές του κοινωνικού δεσμού κατά τρόπο «οριζόντιο»: αυτό δηλαδή που ενώνει τους ανθρώπους και τους επιτρέπει να ζουν μαζί δημιουργώντας μεταξύ τους σχέσεις αλληλεγγύης⁷³. Βασική υπόθεση του έργου του είναι η επιρροή της συλλογικής συνείδησης πάνω στον κοινωνικό δεσμό και η διερεύνηση της φύσης του κοινωνικού δεσμού που προκύπτει μέσα από την κοινωνική συνοχή, δηλαδή τη συνοχή των κοινωνικών σχέσεων καθώς επίσης και της φύσης του ηθικού δεσμού δηλαδή της συνοχής των συλλογικών αναπαραστάσεων.

Ο Ντυρκάϊμ, προσδιορισμένος από την εποχή του, συλλάμβανε την κοινωνία ως μία συμπαγή μονάδα με ενότητα και κανόνες ηθικούς που βοηθούσαν στην συγκρότηση και τη διατήρησή της ως τέτοια. Η έννοια του συλλογικού στην αντίληψη περί κοινωνικού δεσμού ήταν κεντρική στις αναλύσεις του και εύκολα κανείς μπορεί να διαπιστώσει τη δομική διαφορά που εντοπίζεται σήμερα όπου το επίκεντρο των αναλύσεων των κοινωνιών μας είναι το άτομο και ο ατομικισμός.

Ο Ντυρκάϊμ ερμήνευσε το κοινωνικό σύστημα μέσα από αυτό που ονόμασε μηχανική και οργανική αλληλεγγύη, μηχανική και οργανική κοινωνική ενσωμάτωση. «Διαπίστωνε ότι η κοινωνική συνοχή δεν διασφαλίζεται πλέον από την «ομοιότητα» των ανθρώπων -την αποκαλούμενη «μηχανική» αλληλεγγύη. Τη

στιγμή που οι κοινωνικές ομάδες πολλαπλασιάζονται και αποξενώνονται σταδιακά μεταξύ τους γενόμενες παράλληλα περισσότερο ιεραρχικές, τη στιγμή που κάθε σφαίρα δράσης διέπεται από διαφορετικούς κανόνες, που η κοινωνική οργάνωση χαρακτηρίζεται από εντονότατη διαφοροποίηση επαγγελματών και λειτουργιών, πώς είναι δυνατό να διατηρηθεί η πνευματική και ηθική συνοχή που εξασφάλιζε η μηχανική αλληλεγγύη; Πώς είναι δυνατό να αποκατασταθούν οι δεσμοί αλληλεξάρτησης στις σύγχρονες κοινωνίες όπου η εξειδίκευση των κοινωνικών λειτουργιών μπορεί να απειλήσει τις ανταλλαγές που ενώνουν τους ανθρώπους; Δεν υπάρχει κίνδυνος να υποστούν καταστροφικό κατακερματισμό; Το σημαντικό είναι επομένως να αποκατασταθεί η συναίνεση, η συνεκτική δηλαδή ενότητα της κοινότητας, όχι πια μέσω της ομοιομορφίας αντικαταστατών μεταξύ τους ανθρώπων -μηχανική αλληλεγγύη-, αλλά μέσω της συμπληρωματικότητας των λειτουργιών που ασκούν -«οργανική» αλληλεγγύη. Η έννοια αυτή συνεπάγεται ότι τα άτομα συνεργάζονται όπως συνεργάζονται τα διάφορα όργανα του ανθρώπινου σώματος»⁷⁴.

«Πράγματι, στις σύγχρονες κοινωνίες, η διαφοροποίηση ατόμων και λειτουργιών θεμελιώνει νέα αρχή κοινωνικής ενσωμάτωσης, που βασίζεται στην ελευθερία και στη συμπληρωματικότητα των ανθρώπων. «Αφενός, ο καθένας εξαρτάται όλο και πιο στενά από την κοινωνία καθώς η εργασία διασπάται όλο και περισσότερο, και αφετέρου η δραστηριότητα του καθενός προσωποποιείται όλο και περισσότερο καθώς εξειδικεύεται όλο και πιο πολύ».⁷⁵ Δεδομένης της προϊούσας κοινωνικής διαφοροποίησης των σύγχρονων κοινωνιών, οι ανταλλαγές μεταξύ ατόμων εντείνονται λόγω της κατανομής της εργασίας και του συντονισμού των λειτουργιών που επιβάλλει η κατάσταση αυτή»⁷⁶.

«Η ενσωμάτωση της σύγχρονης κοινωνίας -οργανικού τύπου- δεν αφορά μόνο στην ενγένει κοινωνία, δηλαδή στην εθνική κοινωνία, αλλά και σε όλες τις κατ'ιδίαν ομάδες που την απαρτίζουν. Πράγμα που αποδεικνύεται και από τη διαφοροποίηση του ποσοστού αυτοκτονιών. Ο Ντυρκάιμ ισχυρίζεται ότι είναι τόσο

⁷³ Xiberras M., 2000, ο.αν. σελ. 30

⁷⁴ Schnapper D., 2008, *Η κοινωνική ενσωμάτωση. Μία σύγχρονη προσέγγιση*, πρόλογος για την ελληνική έκδοση Παπαδοπούλου Δέσποινα, Αθήνα, εκδ. Κριτική, σελ. 61-62.

⁷⁵ Durkheim E., *De la division du travail social*, Paris, Alcan, 1922 (1893), σελ. 101, αναφέρεται στο Schnapper, ο.αν. σελ. 62.

⁷⁶ Schnapper D., 2008, ο. αν. σελ. 62.

πιο χαμηλό όσο οι άνθρωποι συμμετέχουν σ' αυτό που αποκαλεί ενσωματωμένη «κοινωνία» - θρησκευτική, οικιακή ή πολιτική»⁷⁷.

Η γαλλίδα κοινωνιολόγος Domiiue Schnapper και κόρη του γνωστού γάλλου πολιτικού στοχαστή και φιλοσόφου Raymond Aron, αναλύοντας διεξοδικά το έργο του Ντυρκάϊμ για την κοινωνική ενσωμάτωση, αναφέρεται πολύ διεξοδικά στο έργο του για την αυτοκτονία. Ο Ντυρκάϊμ αναφέρει ότι «τα ποσοστά αυτοκτονιών είναι πράγματι υψηλότερα στους διαμαρτυρόμενους παρά στους καθολικούς και παραμένουν υψηλότερα στους καθολικούς σε σχέση με τους εβραίους. Προκειμένου να εξηγήσει τη διαφορά μεταξύ καθολικών και διαμαρτυρομένων, ο Ντυρκάϊμ υπογραμμίζει ότι η καθολική εκκλησία είναι θεσμικά πιο συνεκτική από τις διάφορες λουθηριανές και καλβινιστικές κοινότητες. Οι ιερείς και η θρησκευτική ιεραρχία κατέχουν στην καθολική κοινωνία περίοπτη θέση, οι τελετουργίες και τα μυστήρια συναθροίζουν συχνά τους πιστούς, οι θρησκευτικοί κανόνες είναι πιο αυστηροί και η ενορία εξασφαλίζει την τακτική παρουσία της Εκκλησίας μεταξύ των πιστών. Τα διαμαρτυρικά δόγματα είναι πιο ατομικιστικά και εσωτερικευμένα, ενώ οι εξωτερικοί καταναγκασμοί έχουν ελαχιστοποιηθεί. Ο διαμαρτυρόμενος πιστός εξαρτάται λιγότερο από τη θρησκευτική κοινότητα σε σχέση με τον καθολικό. Οι διαδράσεις μεταξύ καθολικών είναι πυκνές και ο έλεγχος από την ομάδα ισχυρός, ενώ ο διαμαρτυρόμενος, απελευθερωμένος από συλλογικούς καταναγκασμούς, στερείται συγχρόνως και της προστασίας που προσφέρει η ισχυρή κοινότητα. Η ισχυρή κοινότητα ελέγχει τη συμπεριφορά των μελών της, επίσης όμως προστατεύει τα άτομα. Οσον αφορά στους εβραίους, η κοινότητα είναι εξίσου παρεμβατική με την κοινότητα των καθολικών, αλλά ενισχύεται περαιτέρω από τη μειονοτική τους κατάσταση και τον ενωτικό δεσμό που δημιουργήσαν οι διωγμοί τους. Ως προς την οικιακή κοινότητα, ο Ντυρκάϊμ διαπιστώνει ότι οι παντρεμένοι αυτοκτονούν λιγότερο από τους εργένηδες και τους χήρους, ενώ η προσφερόμενη από την οικογένεια προστασία αυξάνεται όταν το ζευγάρι έχει και παιδιά»⁷⁸. Τέλος, στην πολιτική κοινωνία, τα ποσοστά αυτοκτονιών πέφτουν κατά τη διάρκεια των «μεγάλων κρίσεων», των επαναστάσεων, των εξεγέρσεων, των «πολιτικών αναταραχών» και των «μεγάλων εθνικών πολέμων». «Ετσι, φθάνουμε διαδοχικά στη διατύπωση των εξής προτάσεων: το ποσοστό αυτοκτονίας μεταβάλλεται αντιστρόφως ανάλογα με το βαθμό ενσωμάτωσης της

⁷⁷ Βλ. Schnapper, 2008, ο. αν. σελ. 62-63

⁷⁸ επίσης, ο.αν., σελ. 63

θηρσκευτικής, της οικιακής και της πολιτικής κοινωνίας. Η συσχέτιση αυτή αποδεικνύει πως, το γεγονός ότι οι διαφορετικές αυτές κοινωνίες ασκούν στην αυτοκτονική διάθεση μετριοπαθή επιρροή, δεν οφείλεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε μιας εξ αυτών, αλλά σε μια αιτία που είναι κοινή και για τις τρεις. Η θρησκεία δεν οφείλει την αποτελεσματικότητά της στην ειδική φύση του θρησκευτικού συναισθήματος, αφού και οι οικιακές και οι πολιτικές κοινωνίες, όταν είναι έντονα ενσωματωμένες, παράγουν τα ίδια αποτελέσματα. Πρόκειται άλλωστε γι' αυτό που ήδη αποδείξαμε μελετώντας άμεσα τον τρόπο με τον οποίο επενεργούν οι διάφορες θρησκείες στην αυτοκτονική διάθεση. Αντιθέτως, η ιδιαιτερότητα του οικιακού και του πολιτικού κοινωνικού δεσμού δεν μπορεί να εξηγήσει την ανοσία που αμφότεροι προσφέρουν, διότι και η θρησκευτική κοινωνία παρέχει το ίδιο προνόμιο. Η αιτία πρέπει να αναζητηθεί σε μία και μόνη ιδιότητα που χαρακτηρίζει και τις τρεις κοινωνικές ομάδες αν και σε διαφορετικό βαθμό την κάθε μία. Η μοναδική ιδιότητα που ικανοποιεί τα ως άνω κριτήρια είναι ότι πρόκειται για τρεις κοινωνικές ομάδες με υψηλό βαθμό ενσωμάτωσης. Φθάνουμε έτσι στο εξής γενικό συμπέρασμα: η αυτοκτονική διάθεση του ατόμου ποικίλει αντιστρόφως ανάλογα του βαθμού ενσωμάτωσης των κοινωνικών ομάδων των οποίων μέλος είναι το συγκεκριμένο άτομο».⁷⁹

Ομως εάν η πρώτη διάσταση της οργανικής αλληλεγγύης συνίσταται στην *ενσωμάτωση του ατόμου στην κοινωνία*, η δεύτερη διάσταση συνίσταται στην *ενσωμάτωση της ίδιας της κοινωνίας*. Αυτή η δεύτερη διάσταση περνάει μέσα από τη μορφολογία μιας κοινωνίας και της ηθικής της. Προκειμένου να ορίσει το βαθμό ενσωμάτωσης κάθε «κοινωνίας», θρησκευτικής, οικιακής ή πολιτικής, είδαμε ότι ο Νυρκάϊμ προσφεύγει σε δύο διαστάσεις: την ποσότητα των διαδράσεων μεταξύ των ατόμων και την πίστη τους σε κοινές αξίες. Με άλλα λόγια, η ενσωμάτωση μιας ομάδας χαρακτηρίζεται συγχρόνως από μορφολογικές ιδιότητες και από την ηθική της ενότητα⁸⁰. Η ενσωμάτωση αποτελεί πράγματι το άμεσο αποτέλεσμα του αριθμού των ατόμων της συγκεκριμένης κοινωνίας και της έντασης των μεταξύ τους διαδράσεων. «Η προφύλαξη από την αυτοκτονία είναι πληρέστερη όσο η οικογένεια είναι πιο πυκνή, όταν περιλαμβάνει δηλαδή το μεγαλύτερο δυνατό

⁷⁹ Emile Durkheim, *Le suicide. Etude de sociologie*, Paris, PUF, « Quadrige », 1990 (1897), σελ. 222-223, αναφέρεται στο Schnapper, 2008, ο.αν, σσ. 63-65

⁸⁰ Βλ. Schnapper, 2008, ο.αν, σελ. 65

αριθμό στοιχείων».⁸¹ «Η πυκνότητα της ομάδας δεν είναι δυνατό να μειωθεί χωρίς να υποχωρήσει και η ζωτικότητα της. Εάν τα συλλογικά συναισθήματα διαθέτουν ιδιαίτερη ενέργεια, η δύναμη με την οποία βιώνονται από κάθε ατομική συνείδηση αντανακλάται σε όλες της άλλες και αντίστροφα. Επομένως, η ένταση στην οποία φθάνουν εξαρτάται από τον αριθμό των συνειδήσεων που τα βιώνουν από κοινού. [...]. Όταν κάποιος λέει ότι μια ομάδα έχει λιγότερη κοινή ζωή από μια άλλη, υποστηρίζει συγχρόνως ότι είναι λιγότερο ενσωματωμένη. Διότι ο βαθμός ενσωμάτωσης των κοινωνικών μαγμάτων αντανακλά το βαθμό έντασης του συλλογικού βίου που ενυπάρχει σ'αυτά. Ο βαθμός ενσωμάτωσης είναι τόσο πιο ενιαίος και ανθεκτικός, όσο οι ανταλλαγές μεταξύ των μελών του κοινωνικού μορφώματος είναι πιο δραστήριες και μόνιμες».⁸²

Η ενσωμάτωση της ομάδας είναι επίσης αποτέλεσμα της δημιουργίας και αποδοχής κοινών αξιών και πρακτικών, της θέσης κοινών στοχεύσεων οι οποίες υπερβαίνουν τα άμεσα συμφέροντα των ατόμων⁸³. «Το στοιχείο που συγκροτεί αυτή τη θρησκευτική κοινωνία είναι η ύπαρξη κάποιων κοινών πεποιθήσεων και πρακτικών, αρχικά παραδοσιακών και αργότερα υποχρεωτικών, για όλους τους πιστούς».⁸⁴ «Οι μεγάλες κοινωνικές αναταράξεις όπως και οι μεγάλοι λαϊκοί πόλεμοι εντείνουν τα συλλογικά αισθήματα, αναπτύσσουν το πνεύμα του ανήκειν στην κοινότητα, όπως ο πατριωτισμός, η πολιτική και η εθνική πίστη, και, συγκεντρώνοντας όλες τις δραστηριότητες στην επίτευξη του κοινού στόχου, δημιουργούν -τουλάχιστον προσωρινά- εντονότερη ενσωμάτωση της κοινωνίας. Η σωτήρια επιρροή την οποία διαπιστώσαμε δεν οφείλεται στην κρίση αλλά στους κοινούς αγώνες των οποίων αιτία είναι η κρίση αυτή. Καθώς οι αγώνες αυτοί υποχρεώνουν τους ανθρώπους να ενώσουν τις δυνάμεις τους προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον κοινό κίνδυνο, τα άτομα σκέφτονται λιγότερο τον εαυτό τους και περισσότερο την κοινή τους υπόθεση. Κατανοούμε επίσης γιατί η ενσωμάτωση αυτή μπορεί να έχει και διάρκεια, και να επιζήσει των αιτίων που τη σφυρηλάτησαν, ιδίως όταν είναι έντονη».⁸⁵ «Όλες οι κοινωνίες είναι ηθικές».⁸⁶

⁸¹ Ο.αν., σελ. 208, αναφέρεται στο Schnapper, σελ. 64-65

⁸² Ο.αν, σελ. 213 και 215, επίσης, Schnapper, σελ. 66

⁸³ Βλ. Schnapper, ο.αν. σελ. 66

⁸⁴ Ο.αν, σελ. 173, επίσης, Schnapper, σελ. 66

⁸⁵ Ο.αν, σελ. 222, επίσης, Schnapper, σελ. 67

⁸⁶ E. Durkheim, *De la division...*, ο.αν., σελ. 207, επίσης, Schnapper, σελ. 67

Σε μία πιο πρόσφατη μελέτη του για την ανομία του Ντυρκαϊμ, ο Philippe Besnard θέτει το θέμα της κοινωνικής ενσωμάτωσης με όρους περισσότερο κωδοικοποιημένους οι οποίοι συνοψίζονται στις παρακάτω τρεις παραδοχές : «Μια κοινωνική ομάδα μπορεί να θεωρηθεί ενσωματωμένη στο βαθμό που τα μέλη της: 1. διαθέτουν κοινή συνείδηση, μοιράζονται τα ίδια συναισθήματα, πεποιθήσεις και πρακτικές (θρησκευτική κοινωνία), 2. βρίσκονται σε διάντιδραση μεταξύ τους (οικιακή κοινωνία), 3. αισθάνονται ότι έχουν κοινούς στόχους (πολιτική κοινωνία)».⁸⁷ Και συνεχίζοντας υποστηρίζει ότι είναι «διφορούμενο αν αυτή η διάκριση των τριών στοιχείων στην πράξη ενδυναμώνει το ένα το άλλο». Όμως φαίνεται πως για τον Besnard ότι ο Ντυρκαϊμ έχει διατυπώσει μία ολοκληρωμένη και συνεπή θεωρία ως προς την κοινωνική ενσωμάτωση με την έννοια ότι και οι δύο ακραίες μορφές της αυτοκτονίας, τόσο η εγωιστική όσο και η αλτρουιστική, αποτελούν εκφάνεις της διάρρηξης της κοινωνικής ενσωμάτωσης⁸⁸.

Με βάση αυτή τη θεωρία, η οικογένεια, η θρησκεία και η πατρίδα αποτελούν σοβαρές συμπαγείς πηγές της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Προς την ίδια κατεύθυνση ο ρόλος της εκπαίδευσης για τον Ντυρκαϊμ είναι επίσης πολύ σημαντικός. Η εκπαίδευση επιφορτίζεται να εμψύσησει στους μέλλοντες πολίτες την κοινότητα ιδεών χωρίς την οποία η πολιτική κοινωνία παύει να είναι ενσωματωμένη. «Η κοινωνία δεν μπορεί να επιβιώσει αν δεν υπάρχει μεταξύ των μελών της επαρκής ομοιογένεια. Η εκπαίδευση προεκτείνει και ενισχύει αυτή την ομοιογένεια εγγράφοντας εκ των προτέρων στην ψυχή των παιδιών τις ουσιαστικές ομοιότητες που απαιτεί ο συλλογικός βίος».⁸⁹ Με την έννοια αυτή άλλωστε, η εκπαίδευση οδηγεί στην κοινωνικοποίηση: η εκπαίδευση έγκειται στο να μας κάνει να πιστέψουμε ότι επεξεργαστήκαμε εμείς οι ίδιοι αυτό που μας επιβάλλεται έξωθεν».⁹⁰ Η πραγματικότητα δείχνει ότι η εκπαίδευση αποτελεί βασικότατο πυλώνα στην κοινωνικοποίηση. Πολύ πριν οι σύγχρονοι κοινωνιολόγοι εναποθέσουν ένα σημαντικό υλικό πάνω στη σημασία της για την αποτροπή του ατόμου από εκδηλώσεις απαξίωσης και ανομίας, ο Ντυρκαϊμ έβλεπε στην εκπαίδευση τη λύση κατά της άνομης συμπεριφοράς και κατά της δημιουργίας

⁸⁷ Besnard P., 1987, *L'Anomie. Ses usages et ses fonctions dans la discipline sociologique depuis Durkheim*, Paris, PUF, « Sociologies », σελ. 99.

⁸⁸ Besnard P, ο.αν. σελ. 99-100.

⁸⁹ Durkheim E., *Education et sociologie*, Paris, PUF, « Le sociologue », 1966 (1922), σελ. 50, αναφέρεται στο Schnapper, σελ. 68

⁹⁰ Durkheim E., *Les règles de la méthode sociologique*, Paris, PUF, 1968 (1894), σελ. 7, αναφέρεται στο Schnapper, σελ. 68

συναισθημάτων εγωισμού. Η αποτυχία στην εκπαίδευση γεννάει εγωιστικά συναίσθηματα και κατά συνέπεια γεννάει εκείνες τις συμπεριφορές που οδηγούν στην αυτοκτονία.

Ας σημειώσουμε τέλος ότι, σύμφωνα με τον Ντυρκάϊμ, το ζήτημα της ενσωμάτωσης αφορά στην εν γένει κοινωνία σε αντίθεση με την άποψη που επικράτησε από τη Σχολή του Σικάγου και την πεποίθηση τους ότι η ενσωμάτωση αφορά μόνο τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς. Σε αντίθεση με τους αμερικάνους κοινωνιολόγους, προκειμένου να αναλύσει την ιδιαίτερη περίπτωση της συμμετοχής των αλλοδαπών και των παιδιών τους, χρησιμοποιούσε τον όρο της αφομοίωσης, όπως επικράτησε να γίνεται μέχρι τη δεκαετία του 80. Θεωρούσε άλλωστε, ότι στις κοινωνίες με οργανική αλληλεγγύη, η αφομοίωση αυτή αποτελούσε «μακρά και περίπλοκη διαδικασία»⁹¹: «Όσο πιο αμβλυμένη είναι η αλληλεγγύη, όσο δηλαδή είναι χαλαρότερος ο κοινωνικός ιστός, τόσο είναι ευκολότερο για τους ξένους να ενσωματωθούν στην κοινωνία. Στους κατώτερους λαούς, η πολιτογράφηση συνιστά την απλούστερη των διαδικασιών [...] Το αντίθετο φαινόμενο παρατηρείται εκεί όπου οι λειτουργίες εξειδικεύονται. Ο ξένος, μπορεί αναμφίβολα να διεισδύσει προσωρινά στην κοινωνία, αλλά οι διαδικασίες αφομοίωσής του σ' αυτήν, μεταξύ δε αυτών και η πολιτογράφηση, αποβαίνουν μακρές και περίπλοκες. Δεν είναι πλέον δυνατή χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της ομάδας που διατυπώνεται επίσημα και περιβάλλεται από ειδικές προϋποθέσεις».⁹² Η εκπαίδευση θα μετατρέψει τα παιδιά των μεταναστών σε πολίτες της χώρας υποδοχής «διότι δεν αρκεί μια γενεά προκειμένου να ανατρέψει το έργο πολλών προηγούμενων γενεών, προκειμένου να αντικαταστήσει τον παλιό άνθρωπο με τον νέο».⁹³

«Εννοούμε ως έθνος την υλικά και ηθικά ενσωματωμένη κοινωνία, με σταθερή και διαρκή κεντρική εξουσία, με καθορισμένα σύνορα, με σχετική ηθική, πνευματική και πολιτισμική ενότητα των κατοίκων που προσχωρούν ενσυνείδητα στο Κράτος και στη νομοθεσία του».⁹⁴ «Δεν μπορεί να υπάρξει έθνος χωρίς κάποιο βαθμό ενσωμάτωσης της κοινωνίας, χωρίς δηλαδή να έχει εξαλειφθεί ο κατακερματισμός σε φατρίες, πόλεις, φυλές, βασιλεία, φέουδα [...] Τέτοια

⁹¹ βλ. Schnapper, 2008, ο.αν. σελ. 71

⁹² Durkheim, *De la division...*, ο.αν., σελ. 122 και 123, αναφέρεται στο Schnapper, 2008, ο.αν., σελ. 71

⁹³ Επίσης, σελ. 279, και Schnapper, 2008, ο.αν., σελ. 71

ενσωμάτωση υφίσταται στα έθνη που έχουν ολοκληρωθεί φυσιολογικά, όπου δεν υπάρχει πλέον ενδιάμεσος μεταξύ του έθνους και του πολίτη».⁹⁵ «Το ολοκληρωμένο έθνος είναι κοινωνία επαρκώς ενσωματωμένη, με κάποιου βαθμού κεντρική δημοκρατική εξουσία, που διακρίνεται για την εθνική κυριαρχία και του οποίου η συνοριακή γραμμή το διαχωρίζει από άλλες φυλές, πολιτισμούς, γλώσσες, ηθικές στάσεις, ούτως ειπείν από άλλα εθνικά χαρακτηριστικά».⁹⁶ Η διάσταση που αναδεικνύεται εδώ ξεκάθαρα είναι η συνεισφορά του έθνους στην κοινωνική ενσωμάτωση και το πόσο απαραίτητο κρίνεται το έθνος για να επιτευχθεί αυτή η διαδικασία. Αυτή είναι η πλέον επιτυχημένη διαδικασία για τη σύσταση και της ιδιότητας του πολίτη. Η ιδιότητα του πολίτη εγείρει την ενσωμάτωση του πολίτη. Χωρίς αυτήν τη κατά βάση ηθική και πολιτική διαδικασία δεν υπάρχει ενσωμάτωση. Με την έννοια αυτή το Κράτος που ζυμώνει και ρυθμίζει το περιεχόμενο αυτής της ιδιότητας πρέπει να είναι ηθικό και χρηστό. Χωρίς αυτά τα χαρακτηριστικά, το Κράτος βυθίζεται σε αχρηστία και ο πολίτης στην ανομία.

Και ενώ η κοινωνική ενσωμάτωση ακολουθεί συγκεκριμένους κανόνες για να επιτευχθεί πρωτίστως σε εθνικό επίπεδο μέσα από τους θεσμούς, την ολοκλήρωσή τους και τη συμμετοχή των πολιτών σε αυτούς, ο Philippe Besnard στην ανομία αναλύοντας, ερμηνεύοντας και επανατοθετώντας το έργο του Ντυρκαϊμ στο σήμερα, προσεγγίζει και τη βίαιη οικονομική κρίση μέσα από τις συνθήκες ανομίας⁹⁷. Στην πραγματικότητα γράφει, «οι οικονομικές κρίσεις αποτελούν το πρώτο και καλύτερο παράδειγμα για την λεγόμενη αιχμηρή ανομία. Είτε πρόκειται για οικονομικές καταστροφές, είτε για περιόδους απότομης οικονομικής εφορείας, σημασία έχει ότι η κοινωνική τάξη είναι για ένα διάστημα σε αναταραχή. Αυτή η ανομία που προκαλείται απότομα από την κρίση, βρίσκει ουσιαστικά τη βασική αιτία της μέσα στον εμπορικό κόσμο και στη βιομηχανία που βρίσκονται σε μία χρόνια και διαρκή κρίση. Ομως αυτή η χρόνια κρίση αποτελεί συστατικό στοιχείο του κόσμου της αγοράς με την έννοια ότι το βασικό αγαθό στο οποίο επενδύουν είναι το κέρδος και η βιομηχανική ευφορία. Έτσι η πολιτική εξουσία, αντί να είναι ο ρυθμιστής της οικονομικής ζωής, έχει μετατραπεί σε εργαλείο και όργανο του

⁹⁴ Επίσης Durkheim., σελ. 584, στο Schnapper, σελ. 71-72

⁹⁵ Ο.αν., σελ. 588, στο Schnapper, σελ 71-72

⁹⁶ Ο. αν., σελ. 604, στο Schnapper, σελ. 73

⁹⁷ Besnard P., 1987, ο. αν. σελ. 100-103

κέρδους⁹⁸». Το χειρότερο όμως σε αυτή τη διαδικασία που περιγράφεται ξεκάθαρα δεν είναι ότι η κρίση αγγίζει τη βιομηχανία, αλλά ότι η κρίση αυτή αγγίζει ολόκληρη την κοινωνία. Δημιουργείται δηλαδή μία εντύπωση ότι αυτή η κρίση είναι «φυσιολογική» και μέσα στο πλαίσιο του αναμενόμενου με την έννοια ότι αποτελεί κομμάτι της κοινωνίας. Έτσι η «δομική» κρίση, ή αλλιώς η «θεσμοθετημένη» κρίση απαντάει ακριβώς στην ανάγκη ενσωμάτωσης αυτής της κρίσης μέσα στο σύστημα, ακόμη κι αν δεν είναι καθόλου φυσιολογική ή δεμένη με το σύστημα. Το αποτέλεσμα είναι ότι αυτού του είδους η κρίση εμφανίζεται στην καρδιά των κοινωνικών αξιών της σύγχρονης κοινωνίας. Θεωρείται ότι εκφράζει τη φυσιολογική φύση της κοινωνίας, όμως στην πραγματικότητα ανάγεται στην παθολογική της φύση⁹⁹.

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Halbwachs υπογραμμίζει το ρόλο των ατόμων που εξασφαλίζουν την ενσωμάτωση των διαφόρων ομάδων συνάπτοντας σχέσεις μεταξύ των μελών τους και των αξιών που τα συνδέουν. Ακόμα και στο οικογενειακό πλαίσιο «όπου το πνεύμα ενότητας βιώνεται από τα μέλη της σε διαφορετικό βάθος», κάποιο εκ των μελών παραμένει περισσότερο «δεμένο στις οικογενειακές παραδόσεις, τις κατανοεί και τις διαιώνίζει».¹⁰⁰ Για την επιβίωση των ομάδων, είτε πρόκειται για την οικογένεια, τη θρησκεία ή την πολιτική, σημαίνοντα ρόλο διαδραματίζει η «εστία», στην οποία δρουν οι πλέον πεπεισμένοι: «Υπάρχουν ορισμένοι που πλησιάζουν πολύ κοντά στην εστία αυτή, που δέχονται το σύνολο της ακτινοβολίας της, που είναι οι πρώτοι και οι πλέον δραστήριοι οι οποίοι θα την τροφοδοτήσουν».¹⁰¹ Τα άτομα αυτά κατέχουν κεντρική θέση στην ενσωμάτωση της ομάδας, διότι συμμετέχουν εντονότερα στις κοινές αξίες και πεποιθήσεις της: «Υπάρχει κάποιο τμήμα της ομάδας όπου [γνώμες και πεποιθήσεις] ενισχύονται, διευκρινίζονται και διακηρύσσονται με μεγαλύτερη ένταση, σ' αυτό δε το τμήμα ορισμένα άτομα συμπυκνώνουν τις γνώμες και τις πεποιθήσεις αυτές, οι οποίες αποκτούν μέσα τους τέτοια δύναμη που διαχέονται και ακτινοβολούν συνεχώς στο σύνολο [της ομάδας]».¹⁰² Κατά συνέπεια, εναπόκειται στα άτομα αυτά να «ξυπνήσουν την πίστη στην Εκκλησία, το οικογενειακό πνεύμα στην οικιακή

⁹⁸ Besnard, ο.αν. σελ. 101

⁹⁹ Besnard, σελ. 101

¹⁰⁰ Maurice Halbwachs, *Esquisse d'une psychologie des classes sociales*, Paris, A. Colin, 1955, σελ. 37, αναφέρεται στο Schnapper, 2008, σελ. 74

¹⁰¹ Επίσης, σελ. 41, στο Schnapper, σελ. 74-75

ομάδα, και τα πολιτικά πιστεύω των κομμάτων».¹⁰³ Βρίσκουμε την ίδια ανάλυση και στο κοινωνικό επίπεδο. Σύμφωνα με τον Halbwachs, η κατάσταση της εργατικής τάξης έγκειται στη σχέση της με την αδρανή ύλη και όχι με άλλα πρόσωπα. Οι εργάτες απομακρύνθηκαν έτσι από την εστία των συλλογικών αξιών, από κει που οι συναλλαγές μεταξύ ανθρώπων τροφοδοτούν την κοινωνική ενσωμάτωση. Έτσι η εργατική τάξη βρέθηκε αποσυντεθειμένη γεγονός που την οδήγησε στο περιθώριο και στην κοινωνική απαξίωση.

♦ *Μαξ Βέμπερ και Ferdinand Tönnies: η τυπολογία των κανόνων κοινωνικής συμβίωσης*

Πολύ κοντά στη γαλλική παράδοση αλλά με άλλη θεωρητική βάση η γερμανική παράδοση έθεσε καταρχήν το ερώτημα της φύσης του δεσμού που ενώνουν τα μέλη μιας κοινωνίας μεταξύ τους. «Τούτο επιχείρησε ο Tönnies επεξεργαζόμενος την περίφημη διάκριση του Weber μεταξύ του κοινωνικού δεσμού που είναι θέμα κοινοτικής τάξης (Gemeinschaft) και του δεσμού που είναι θέμα κοινωνικής τάξης (Gesellschaft). Το ότι η διάκριση αυτή έχει γίνει ένα είδος τυφλοσούρτη στη σύγχρονη κοινωνιολογία, δεν πρέπει να μας εμποδίζει να αναγνωρίσουμε τη δημιουργικότητα που τη διακρίνει. Οφείλουμε να μην την απομειώσουμε σε απλή σύγκρουση παραδοσιακής και σύγχρονης κοινωνίας, άποψη σύμφωνα με την οποία η πρώτη κυριαρχείται από την αρχή της Gemeinschaft, που θεμελιώνεται σε άμεσες και συναισθηματικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν τις οικογενειακές, αγροτικές και κοινοτικές ομάδες, ενώ η δεύτερη κυριαρχείται από την αρχή της Gesellschaft, που είναι κατακερματισμένη, ορθολογική, γραφειοκρατική και ατομικιστική. Και οι δύο αυτοί τρόποι ενσωμάτωσης μπορούν να συνυπάρχουν σε κάθε συγκεκριμένη κοινωνία»¹⁰⁴.

Τα θεμέλια του κοινωνικού δεσμού ως έννοια μπήκαν ουσιαστικά από τον Ferdinand Tönnies γερμανό πολιτικό φιλόσοφο και κοινωνιολόγο του δεύτερου

¹⁰² Επίσης., σελ. 53. στο Schnapper, σελ. 74-75

¹⁰³ Επίσης., σελ. 54. στο Schnapper, σελ. 74-75

¹⁰⁴ Βλέπε Schapper, 2008, σελ. 76

μισού του 19ου αιώνα. Ο Tönnies ανάγοντας τις οργανιστικές κοινωνιολογικές θέσεις σε μία θετικιστική μεθοδολογική βάση προέβηκε στην διάκριση τριών επιπέδων στην κοινωνιολογική ανάλυση: α) την καθαρή κοινωνιολογία αποτελούμενη από ένα σύστημα βασικών εννοιών β) την εφαρμοσμένη κοινωνιολογία σαν επαγωγική επιστήμη που προσπαθεί να ερμηνεύσει την καταγωγή και την ανάπτυξη των κοινωνικών σχηματισμών και γ) την εμπειρική κοινωνιολογία, που ενώ δεν την ανέπτυξε ποτέ συστηματικά, τείνει να ανταποκρίνεται στην σημερινή κοινωνιολογική έρευνα ιδιαίτερα όπως προσιδιάζει στην αγγλοσαξωνική επιστήμη¹⁰⁵. Θεμελίωσε την αντίθεση μεταξύ «κοινότητας» και «κοινωνίας» εκφράζοντας την προτίμησή του στην πρώτη, που τη θεωρεί ζωντανή και φυσική, ενώ η δεύτερη είναι, κατά τη γνώμη του, μηχανική και τεχνητή: «Η θεωρία της Gemeinschaft σύμφωνα με τις προκαταρκτικές ερμηνείες αρχίζει με την παραδοχή της τέλει ενότητας των ανθρώπινων θελήσεων σαν ένας πρωτογενής ή φυσικός όρος που διατηρείται παρά τον πραγματικό χωρισμό. Ο φυσικός αυτός όρος απαντάται σε πολλαπλές μορφές λόγω της εξάρτησης της φύσης της σχέσης μεταξύ ατόμων που υπόκεινται στην επίδραση διαφορετικών όρων. Κοινή ρίζα του φυσικού αυτού όρου αποτελεί η αλληλουχία της φυσικής ζωής με τη γέννηση και το γεγονός ότι οι ανθρώπινες θελήσεις κατά το μέτρο που η κάθε μία από αυτές σχετίζεται με ένα ορισμένο φυσικό σώμα είναι και παραμένουν δεμένες μεταξύ τους με βάση την πατρική καταγωγή και το φύλο ή συνδέονται έτσι εξ' ανάγκης. Η στενή αυτή συσχέτιση σαν μία ευθεία και αμοιβαία κατάφαση αντιπροσωπεύεται στην εντονότερη μορφή της από τρεις τύπους σχέσεων:

1. Τη σχέση της μητέρας με το παιδί της
2. Τη σχέση του άντρα με τη γυναίκα του στη φυσική της ή στη γενική της βιολογική έννοια και
3. Την σχέση αδελφού και αδελφής, δηλαδή τουλάχιστον μεταξύ εκείνων που γνωρίζουν πως ήσαν γόνιμοι της ίδιας μητέρας»¹⁰⁶.

Κατά τον Tönnies η Gemeinschaft αίματος, που σημαίνει ενότητα του όντος αναπτύσσεται και διαφοροποιείται σε κοινότητα τοποθεσίας βασιζόμενη σε ένα κοινό ενδιαίτημα.¹⁰⁷ (...) Η Gemeinschaft τοποθεσίας μπορεί να συλληφθεί σαν κοινότητα φυσικής ζωής ο οποίος αντιπροσωπεύει την την αληθινή και υπερτάτη

¹⁰⁵ βλέπε Tönnies F., *Κοινότητα και Κοινωνία*, Αθήνα, εκδ. Αναγνωστίδη, σελ. 12

¹⁰⁶ ο.αν. σελ. 29

¹⁰⁷ ο.αν σελ. 37

μορφή κοινότητας. Στην τυπολογία αυτή εντάσσονται και ο οίκος και η γειτονιά στο αγροτικό χωριό με την έννοια ότι οι σχέσεις που συστήνονται είναι σχέσεις βαθιάς συγγένειας και ανήκουν στην ίδια φύση. Στην ουσιώδη και ενστικτώδη ενότητα της «κοινότητας» αντιπαρατίθεται η «κοινωνία» η Gesellschaft, δηλαδή «μια ομάδα ανθρώπων οι οποίοι ζώντας και διαμένοντας, όπως και στην κοινότητα, ειρηνικά μεταξύ τους, δεν συνδέονται οργανικά, αλλά είναι αντίθετα οργανικά διαχωρισμένοι. Ενώ στα πλαίσια της κοινότητας, παραμένουν δεμένοι παρά τους διαχωρισμούς, στην κοινωνία εμφανίζονται διαχωρισμένοι παρά τους δεσμούς που τους ενώνουν (...) «Η θεωρία της Gesellschaft ασχολείται με την τεχνητή κατασκευή ενός συνόλου ανθρωπίνων όντων που επιφανειακά μοιάζει με εκείνο της Gemeinschaft στην έκταση που τα άτομα ζουν και κατοικούν μαζί ειρηνικά. Στην Gemeinschaft όμως παραμένουν ουσιαστικά ενωμένοι παρόλους τους παράγοντες διαχωρισμού ενώ στην Gesellschaft είναι ουσιαστικά διαχωρισμένοι παρόλους τους ενοποιητικούς παράγοντες»¹⁰⁸. Η αντιπαράθεση μεταξύ «κοινότητας» και «κοινωνίας» στηρίζεται στην αντίθεση μεταξύ οργανικής βούλησης, που αποτελεί έκφραση της ίδιας της φύσης, και στοχευμένης βούλησης, η οποία εκκινεί από τη θέση αφηρημένου στόχου και καθορίζει τα προσφορότερα μέσα για την επίτευξη του στόχου αυτού¹⁰⁹: «Η οργανική βούληση εμπεριέχει τις προϋποθέσεις της κοινότητας, ενώ η στοχευμένη βούληση δημιουργεί την κοινωνία. Φυσική απόρροια των παραπάνω είναι ότι η κοινοτική ζωή και εργασία ταιριάζει περισσότερο και μάλλον προσιδιάζει κατ'ανάγκη στις γυναίκες. Η οικία αποτελεί τον ιδιαίτερο, οικείο και φυσικό τόπο εκτύλιξης των δραστηριοτήτων τους, και όχι η αγορά και ο δρόμος», με άλλους λόγους, «η κοινότητα αποτελεί υποκείμενο που συγκροτείται από το συνδυασμό οργανικών βουλήσεων, ενώ η κοινωνία είναι υποκείμενο που συγκροτείται από το συνδυασμό στοχευμένων βουλήσεων».¹¹⁰ Οι ανθρώπινες ομάδες κατανοούνται με βάση τη βούληση των ατόμων που τις απαρτίζουν. Ο Tönnies υποστηρίζει την εξέλιξη της «κοινότητας» προς την «κοινωνία». Στις μεγάλες πόλεις βρίσκουμε ακριβώς αυτήν την εξέλιξη. Πέρασαμε από τη μορφή συνύπαρξης της «κοινότητας» στη μορφή συνύπαρξης της «κοινωνίας». Η βαθειά αλληλεγγύη που ενώνει τα μέλη της οικογένειας και της αγροτικής κοινότητας θα αντικατασταθεί από τους αφηρημένους νομικούς δεσμούς

¹⁰⁸ Ο. αν. σελ 73

¹⁰⁹ Schnapper, ο.αν. σελ. 78

¹¹⁰ Tönnies, σελ. 213-214, αναφέρεται στο Schnapper, σελ. 79

καθώς αναπτύσσεται και γίνεται σταδιακά πιο περίπλοκη μια «κοινωνία» της οποίας η μεγάλη πόλη αποτελεί την ενεργέστερη απεικόνιση¹¹¹. Ο κανόνας του επώνυμου μέσα σε αυτήν την κοινότητα θα αντικατασταθεί σταδιακά από τον κανόνα τους ανώνυμου μέσα την κοινωνία με ότι αυτό συνεπάγεται. Το ανώνυμο είναι αυτό που γεννάει την εγκληματικότητα, την παραβατικότητα και τη δυστυχία. Ο βαθύτερος λόγος κοινωνικών συγκρούσεων οφείλεται για τον Tönnies, στο γεγονός ότι οι άνθρωποι δεν συνδέονται μεταξύ τους με ισχυρούς κοινωνικούς και συγγενικούς δεσμούς.

Εάν ο Tönnies χρησιμοποιεί την αντίθεση μεταξύ «κοινότητας» και «κοινωνίας» με ιστορικούς όρους, ο Μαξ Βέμπερ επιστρατεύει την ίδια διάκριση με κυρίως αναλυτικό τρόπο. Η «κοινοτικοποίηση» (*Vergemeinschaftung*), ή σχηματισμός «κοινότητας» και η «κοινωνικοποίηση» (*Vergesellschaftung*), ή σχηματισμός «κοινωνίας», αποτελούν γι'αυτόν αναλυτικές έννοιες -ή ιδεατούς τύπους-, και όχι ιστορικές πραγματικότητες ή κοινωνικές κατηγορίες¹¹². Κατά συνέπεια, οι συγκεκριμένες κοινωνίες, έχουν χαρακτηριστικά και της μιας και της άλλης λογικής, έστω και αν η λογική της «κοινωνίας» παρουσιάζει τάση επέκτασης στο σύγχρονο κόσμο. «Κοινοτικοποίηση» θα ονομάζεται μία κοινωνική σχέση εάν και εφόσον η προκατασκευή του κοινωνικού πράττειν, σε μεμονωμένη περίπτωση ή κατά μέσο όρο ή στον καθαρό τύπο, στηρίζεται στο υποκειμενικά αισθητό (αισθηματικό ή παραδοσιακό) συνανήκειν των μετεχόντων. «Κοινωνικοποίηση» θα ονομάζεται μία κοινωνική σχέση, εάν και εφόσον η προκατασκευή του κοινωνικού πράττειν στηρίζεται σε ορθολογικά υποκινόμενο (κατά την αξία ή κατά το σκοπό) συμβιβασμό συμφερόντων ή σε εξίσου υποκινημένη σύνδεση συμφερόντων. Η κοινωνικοποίηση μπορεί να στηρίζεται ιδιαίτερα (αλλά όχι και αποκλειστικά) σε ορθολογική συμφωνία μέσω αμοιβαίας συγκατάβασης. Το κοινωνικοποιημένο πράττειν σε κάθε περίπτωση προσανατολίζεται σε περίπτωση ορθολογικότητας: α) ορθολογικό κατά την αξία, στην πίστη στην ίδια δεσμευτικότητα και β) ορθολογικά κατά το σκοπό στην προσδοκία της εντιμότητας του εταίρου»¹¹³. Είναι σαφές ότι η διάκριση αυτή του Βέμπερ θυμίζει τη διάκριση του Tönnies έτσι όπως την

¹¹¹ Schanapper, ο.αν. σελ. 81

¹¹² Τη μετάφραση των όρων αυτών τη βρίσκουμε στο Μαξ Βέμπερ, 2005, *Οικονομία και Κοινωνία*, Τομ. 1 *Κοινωνιολογικές Έννοιες*, μετάφραση και εισαγωγή Θανάσης Γκούρας, Αθήνα, εκδ. Σαββάλας, σελ. 42-44

παρουσιάσαμε εδώ μέσα από το έργο του “Κοινότητα και Κοινωνία”. Στόχος του Βέμπερ όπως και του Tönnies είναι να χαρακτηρίσει τη φύση των σχέσεων μεταξύ ανθρώπων τη στιγμή που σχηματίζονται οι κοινωνικές ομάδες. Η διαδικασία ενσωμάτωσης μπορεί να καταλήξει στη δημιουργία ομάδων, από τις οποίες ορισμένες κλίνουν προς τη λογική της «κοινότητας» και άλλες προς τη λογική της «κοινωνίας»¹¹⁴. Η ανάλυση δεν αναφέρεται σε κάποιο στάδιο, σε κάποια φάση ή σε μέρος της διαδικασίας συμμετοχής στην κοινωνική σχέση αλλά σ’ολόκληρη τη διαδικασία. Με άλλα λόγια αναφέρεται στη σύσταση «κοινότητας», με την ενεργή έννοια του όρου, (ή «κοινοτικοποίηση») και στη σύσταση «κοινωνίας» (ή «κοινωνικοποίησης»). Στην πρώτη περίπτωση, η θεμελίωση της ομάδας οφείλεται στο βίωμα του ανήκειν για παραδοσιακούς, συναισθηματικούς ή συγκινησιακούς λόγους. Η οικογένεια αποτελεί «τον πλέον βολικό τύπο», αλλά και μια πνευματική κοινότητα φίλων, μια ερωτική σχέση, μια σχέση που θεμελιώνεται σε αισθήματα ευσέβειας, μια εθνική κοινότητα ή μια συντροφική ομάδα, αποτελούν επίσης παραδείγματα του είδους αυτού. Στη δεύτερη περίπτωση, ο δεσμός είναι συμβατικός και τεχνητός, οι άνθρωποι συνδέονται για λόγους συμφέροντος με την ευρεία έννοια του όρου. Η «κοινωνιοποίηση» θεμελιώνεται σε έλλογη συμφωνία και σε αμοιβαία δέσμευση¹¹⁵. Κάθε μορφή δέσμευσης με αυτούς του όρους αποτελεί σχέση «κοινωνικοποίησης». Τέτοιες μορφές δέσμευσης μπορεί να προκύψουν μέσα από μία συμβατική συμφωνία, μέσα από μία αγορά ή πώληση, μέσα από την ανταλλαγή αγαθών, μέσα από μία συλλογική απεργία σε εργασιακό χώρο, μέσα από κάθε μορφή ανταγωνισμού στο πλαίσιο συμμετοχής στους σύγχρονους θεσμούς.

Τα θεμέλια της κοινωνικής ενσωμάτωσης και του αποκλεισμού έτσι όπως περιγράφηκαν από τον Ντυρκαϊμ, τον Tönnies και τον Βέμπερ συγκλίνουν στις βασικές τους αρχές αναγνωρίζοντας δύο βασικούς τύπους συμβίωσης και συνύπαρξης των ανθρώπων στο πλαίσιο μιας κοινωνικής ομάδας: έναν παραδοσιακό τύπο που στηρίζεται κατά βάση στο αίμα και σε πρωτογενείς δεσμούς και έναν σύγχρονο τύπο που στηρίζεται στην κοινή θέληση και στο μοίρασμα κοινών πραγμάτων και συμφερόντων που ενώνουν τους ανθρώπους σε σύνθετες

¹¹³ Μαξ Βέμπερ, ο.αν., σελ 42-43

¹¹⁴ Schnapper, 2008, ο.αν. σελ. 82

¹¹⁵ Επίσης, σελ. 82

μορφές συμβίωσης. Τη σκυτάλη αυτών των τριών πατέρων της κοινωνιολογίας πήραν οι αμερικάνοι κοινωνιολόγοι της Σχολής του Σικάγο που έβαλαν το δικό τους λίθο στην κοινωνική και θεωρητική κατασκευή του αποκλεισμού και της ενσωμάτωσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΕΚΚΛΙΣΗΣ

Η Σχολή του Σικάγο

Η κοινωνική ενσωμάτωση συνέχισε να απασχολεί την κοινωνιολογία του απόκλεισμού και της απόκλισης, ιδιαίτερα μεταφερόμενη στην υπερατλαντική ήπειρο κατά τις αρχές του εικοστού αιώνα. Οι αμερικανοί κοινωνιολόγοι διερωτήθηκαν για την κοινωνική ενσωμάτωση με κοινωνικούς και πολιτικούς όρους σε βαθμό εντονότερο απ'ότι το έκαναν οι Ευρωπαίοι για τη φύση του κοινωνικού δεσμού. Το πρόβλημα βέβαια που είχαν να λύσουν οι Αμερικάνοι ήταν σαφώς δριμύτερο: Πως θα μπορούσε να οικοδομηθεί ένα ενιαίο έθνος με πληθυσμούς που προέρχονται από ολόκληρο τον πλανήτη; Πως ήταν δυνατή η ειρηνική συμβίωση μεταξύ πολλών και διαφορετικών εθνοτικά πληθυσμών που μοιράζονταν την ίδια γη; Έτσι δημιουργήθηκε η επιστήμη της κοινωνιολογίας που μελετούσε την απουσία κανονιστικών ρυθμίσεων συνοδευτικών του μεταναστευτικού ρεύματος (η «κοινωνική αποδιοργάνωση») και την παραβίαση συλλογικών κανόνων (παραβατικότητα).

Η «κοινωνική αποδιοργάνωση»

Οι κοινωνιολόγοι που αποτέλεσαν την αποκαλούμενη Σχολή του Σικάγου μεταξύ 1920 και 1935 και υπήρξαν ιδρυτές της αμερικανικής κοινωνιολογίας εξέταζαν τις διαδικασίες με τις οποίες πρόσφατοι μεταναστευτικοί πληθυσμοί θα μπορούσαν να συγκροτήσουν ενιαία και ενωτική κοινωνία -τις διαδικασίες αφομοίωσης όπως αποκαλούντο τότε τόσο στην Αμερική όσο και στη Γαλλία. «Τοποθετούμενη στο πλαίσιο του παραδείγματος της αφομοίωσης, έθετε στόχο την

ανάλυση των ρυθμών, των διαστάσεων και της σημασίας αυτής της διαδικασίας. Πώς να διαχειριστούμε τη συγκατοίκηση και τις συγκρούσεις μεταξύ εθνικών και φυλετικών κοινοτήτων; Πώς θα λυθεί, ιδίως, το πρόβλημα που περιγράφετο μέχρι τη δεκαετία του 60 ως «νέγρικο ζήτημα», το οποίο φαινόταν στενά συνδεδεμένο με διάφορες μορφές κοινωνικής περιθωριοποίησης, εγκληματικότητας, νόθων παιδιών και τοξικομανίας; Οι κοινωνιολόγοι προσπάθησαν να χειριστούν τα προβλήματα αυτά με επιστημονικό τρόπο, ελπίζοντας να προτείνουν λύσεις. Τα σχετικά ερωτήματα διατυπώθηκαν πρώτα από τους κοινωνιολόγους της σχολής του Σικάγου, αλλά συνέχισαν να απασχολούν την κοινωνιολογική έρευνα στις ΗΠΑ και πέραν του κύκλου των ειδικών των διεθνικών σχέσεων και των προβλημάτων του αστικού περιβάλλοντος, στο βαθμό που αφορούσαν στην ενσωμάτωση και στην ίδια την επιβίωση της αμερικανικής κοινωνίας. Οι σχέσεις μεταξύ εθνικών και φυλετικών κοινοτήτων και τα προβλήματα που ανέκυψαν στις πόλεις, όπως ο αποκλεισμός, η φτώχεια, η εγκληματικότητα και η βία, τροφοδότησαν ανέκαθεν τις μεγάλες κοινωνιολογικές έρευνες για την ενσωμάτωση της αμερικανικής κοινωνίας»¹¹⁶.

Η κοινωνική αποδιοργάνωση εκφράστηκε πρωταρχικά σαν ιδέα στο περίφημο κοινωνιολογικά βιβλίο των William Thomas και Florian Znaniecki (1888-1956), Ο Πολωνός Χωρικός.¹¹⁷ Το έργο αυτό που εγκαινιάζει τη Σχολή του Σικάγου εισηγήθηκε τις έρευνες που αναπτύχθηκαν στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Ο Thomas και ο Znaniecki, πολωνικής καταγωγής, έδειξαν ότι η ευθραυστότητα των μεταναστευτικών πληθυσμών δεν συνδέεται με κάποιο βιολογικό παράγοντα, ούτε με τα χαρακτηριστικά της φυλής προέλευσης των μεταναστών, αλλά συνδέεται με το γεγονός σύμφωνα με το οποίο οι άνθρωποι αυτοί που εγκαθίστανται σε μία νέα κοινωνία ουσιαστικά υφίστανται μία μορφή αποδιοργάνωσης σε όλα τα επίπεδα: καθημερινό, συναισθηματικό, υλικό, οικογενειακό, αξιακό και συχνά και ψυχικό. Αυτή η αποδιοργάνωση, που την ονόμασαν κοινωνική αποδιοργάνωση, τους οδηγεί σταδιακά στην ενασχόλησή τους και στη ροπή σε εγκληματικότητα, σε αυξημένη παραβατικότητα και σε κάθε λογής παγίδα επιβίωσης που εμφανίζεται μπροστά τους στο πλαίσιο της καθημερινής τους ζωής στη νέα κοινωνία. Επίσης δεν είναι σε θέση να αξιολογήσουν σωστά τα νέα

¹¹⁶ Βλέπε Schapper, 2008, σελ. 88-89 και Xiberras, 1994, σελ. 81-95

¹¹⁷ William I. Th. και Znaniecki F., *The Polish Peasant in Europe and America*, Chicago University Press, 1918-1920, αναφέρεται στο Schapper, 2008, σελ. 89

δεδομένα που συναντούν μπροστά τους με αποτέλεσμα να είναι υπερβολικά και επικίνδυνα ευάλωτοι σε κάθε μορφή τέτοιας παραβατικότητας. Αυτή η παραβατικότητα γίνεται όρος κοινωνικοποίησης στη νέα κοινωνία και τους οδηγεί στο περιθώριο ή ακόμη και στη φυλακή. Επίσης, εξαιτίας της απομάκρυνσής τους από την οικογένεια και τις παραδοσιακές δομές της χώρας καταγωγής, βρίσκονται συχνά αντιμέτωποι με δομές που δεν αναγνωρίζουν με αποτέλεσμα να νιώθουν “χαμένοι” στη νέα τους ζωή, με χαρακτηριστικά αστάθειας και συναισθηματικής διαταραχής. “Η αποδιοργάνωση δεν ήταν γι’ αυτούς αποτέλεσμα της μετανάστευσης, αντίθετα, η αποδιοργάνωση της πολωνικής αγροτικής, παραδοσιακής κοινωνίας, και σε κοινοτικό και σε οικογενειακό επίπεδο, ήταν ο λόγος για τον οποίο μετανάστευσαν. Όταν έφταναν στην Αμερική, οι μετανάστες δεν συγκροτούσαν εκ νέου την κοινωνία που είχαν εγκαταλείψει, αλλά οργάνωναν νέες μορφές κοινωνικού βίου επηρεασμένες από την αμερικανική εκπαίδευση, από την κατανομή του αστικού περιβάλλοντος ανάλογα με την προέλευση των μεταναστών, από την αλληλεγγύη μεταξύ μεταναστών και από την επιρροή που ασκούσε ο τοπικός τύπος στην πολωνική γλώσσα. Επρόκειτο για φάση «αναδιοργάνωσης», κατά την οποία οι μετανάστες έθεταν σταδιακά νέους κανόνες και υιοθετούσαν καινοφανείς θεσμούς. Δεν αφομοιώνοντο πλήρως στην κοινωνία υποδοχής στο βαθμό που εισήγαγαν αναμορφωμένα στοιχεία της πολωνικής πολιτισμικής τους παράδοσης. Έτσι, διαμορφώθηκε μια πολωνο-αμερικανική κοινότητα, που προωθούσε τη σταδιακή αφομοίωση των μεταναστών, η οποία θεωρείτο και ευκαία και αναπόφευκτη. Η μαζική αμερικανοποίηση των μεταναστών περνά από τη συμμετοχή τους σε εθνοτικές ομάδες, οι οποίες μεταμορφώνονται σταδιακά και βοηθούν τα άτομα να προσαρμοστούν σιγά-σιγά στο συλλογικό βίο της κοινωνίας υποδοχής»¹¹⁸. Το έργο των δύο πολωνικής καταγωγής κοινωνιολόγων, μετανάστες οι ίδιοι στην Αμερική των αρχών του εικοστού αιώνα, έβαλε τον ακρογωνιαίο λίθο στη θεωρία μίας ιδιότυπης αφομοίωσης που θα τη συναντήσουμε αργότερα στη γαλλική κοινωνιολογία με περισσότερο όμως εθνικά χαρακτηριστικά.

¹¹⁸ Επίσης, Schnapper, σελ. 90-91

Η Θεωρία της Κοινωνικής δομής και του δομολειτουργισμού (social structure)

Η επόμενη φάση έφερε στο προσκήνιο την κοινωνιολογία της κοινωνικής δομής (social structure) με κύριο εκπρόσωπο τον Robert Merton. Ο Merton προσπάθησε για να χαρακτηρίσει τους τρόπους προσαρμογής των ατόμων, ανάλογα με τη θέση τους στην κοινωνική δομή. Σύμφωνα με τον Merton, η ανομία σαν όρος μας επιτρέπει να ερμηνεύσουμε τις συμπεριφορές των νέων που ενώ ψάχνουν την κοινωνική δικαίωση και επιτυχία, αυτήν την οργανώνουν με παράνομα μέσα. Κατά συνέπεια, και μέσα από αυτή τους την προσπάθεια υφίστανται ένος είδος αποκοινωνικοποίηση (désocialisation) η οποία μεταφέρεται από το άτομο στην κοινωνία. Η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού είναι αναπόφευκτη και η έκτασή της εξαρτάται από την ένταση αυτών των φαινομένων συνολικά¹¹⁹. Ο Merton διακρίνει λοιπόν, στην τυπολογία του των τρόπων ατομικής προσαρμογής, πέντε στάσεις¹²⁰: κονφορμισμός, καινοτομία, τελετουργία, απόσυρση και εξέγερση. Ο κονφορμισμός ορίζεται ως «παραδοχή τόσο των πολιτιστικών στόχων όσο και των θεσμικών μέσων για την επίτευξή τους» και χαρακτηρίζει συχνά τις ανώτερες τάξεις. Πρόκειται για τον συνηθέστερο τύπο συμπεριφοράς που εξασφαλίζει την κοινωνική σταθερότητα. Τα άτομα που υιοθετούν καινοτόμα στάση, προέρχονται κατά πλειοψηφία από τις χαμηλές τάξεις και προσφύγουν σε παράνομα μέσα προκειμένου να επιτύχουν τους πολιτιστικούς στόχους, υιοθετώντας αποκκλίνουσες ακόμα και παραβατικές συμπεριφορές. Αυτοί που υιοθετούν τελετουργικά πρότυπα προέρχονται κυρίως από τη μεσαία τάξη και προκρίνουν τα μέσα έναντι των στόχων, προτιμώντας να χαμηλώσουν τον πήχυ των φιλοδοξιών τους προκειμένου να τις εκπληρώσουν. Εκείνοι που απορρίπτουν συγχρόνως και τους πολιτιστικούς στόχους και τα θεσμικά μέσα, υιοθετώντας τη στάση της απόσυρσης, γίνονται ακοινωνήτοι, ρακοσυλλέκτες, αλκοολικοί, ναρκομανείς, κοκ. Εσωτερικεύουν τους

¹¹⁹ Βλέπε Merton R, 1968, *Social Theory and Social Structure*, (2 ed.), New York, Free Press, του ιδίου, 1938, "Social Structure and Anomie", *American Sociological Review*, 3 (5), σελ. 672-682 του ιδίου, 1964, "Anomie, Anomia and Interaction", στο M.B. Clinard (ed), *Anomie and Deviant Behavior. A Discussion and Critique*, New York, The Free Press, σελ. 213-243.

κοινούς πολιτιστικούς στόχους, αλλά δεν διαθέτουν κανένα μέσο προκειμένου να τους υλοποιήσουν. Τέλος, οι τελευταίοι που βρίσκονται σε κατάσταση εξέγερσης, απορρίπτουν στόχους και μέσα και τάσσονται εκτός του πολιτισμικού συστήματος –πράγμα που τοποθετεί αυτή τη μορφή προσαρμογής σε τελείως διαφορετικό επίπεδο από τις άλλες. Οποιας και να είναι οι κριτικές που υπέστη η ως άνω ανάλυση, καθώς και η ανάπτυξη της από άλλους ερευνητές, εκείνο που προέχει να συγκρατήσουμε εδώ είναι ότι το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης τέθηκε στη βάση της αναντιστοιχίας μεταξύ αξιών, κανόνων και κοινωνικής δομής¹²¹.

Τη σκυτάλη παίρνει η θεωρία του δομολειτουργισμού, μία παραλλαγή της μερτονικής θεώρησης, που εκφράζεται από τον Talcott Parsons¹²² γνωστός αμερικάνος κοινωνιολόγος. Ο Parsons κατ'αρχήν μιλάει για κοινωνική μεταβολή και τρία στάδια κίνησης που ενσαρκώνουν αυτήν τη μεταβολή. Αυτή η μεταβολή προετοιμάζεται στα υποσυστήματα τα οποία σηκώνουν και το βάρος της. Όμως βλέπει αυτήν την μεταβολή μέσα από το σεβασμό στους κανόνες και όχι μέσα από ρήξεις. Ο σεβασμός στους κανόνες αποτελεί την καρδιά της παρσονικής θεωρίας. Οποιος παραβαίνει αυτούς τους θεσμικούς κανόνες είναι αντιμέτωπος με κυρώσεις, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για κανόνες συλλογικών φορέων και θεσμών, κανόνες συλλογικότητας και εσωτερικών οργάνων. Το άτομο εσωτερικεύει σταδιακά τους συλλογικούς κανόνες και συμψηφίζει τα πιθανά αποτελέσματα της διάσπασης των διαφόρων στοιχείων του συλλογικού βίου μέσω της διαδικασίας κοινωνικοποίησης, δηλαδή μιας συνεχούς εκμάθησης. Κατά τον Parsons, η ιδέα της ενσωματωμένης κοινωνίας γίνεται το κοινωνιολογικό κριτήριο του καλού και του κακού. Οι δομολειτουργιστές τροφοδότησαν την κοινωνική θεωρία με έντονη ηθικοποίηση της κοινωνίας την οποία διέγνωσαν και στις επιτόπιες έρευνές τους.

¹²⁰ Schnapper., 2008, ο.αν. σελ. 93-94

¹²¹ επίσης, σελ. 94

¹²² Parsons T., 1937, *The Structure of Social Action*, Macmillan Publishing, 1961, *The Social System*, Routledge, 1960, *Structure and Process in Modern Societies*, The free press, 1968, *Sociological Theory and Modern Society*, The free press, 1969, *Politics and Social Structure*, The free press.

Η Θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης και η θεωρία της παρέκκλισης

Μετά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, οι κοινωνιολόγοι της παραβατικότητας, καθόλη της διάρκεια της εικοσαετίας 1950-1970, αντιμετώπισαν την κοινωνική ενσωμάτωση με όρους σύγκρουσης αξιών και κανόνων όπως ο Merton. Για πρώτη όμως φορά βλέπουν την κοινωνία όχι ως ένα ενιαίο σύστημα αλλά ως υποσυστήματα στα οποία θα μπορούσε κανείς να ενσωματωθεί. Η ενσωμάτωση της κοινωνίας ήταν στα μάτια τους προϊόν της ενσωμάτωσης των ατόμων σε υπο-συστήματα της συνολικής κοινωνίας. Υιοθετώντας ως κεντρική έννοια πάλι την ανομία, ταύτησαν την κοινωνική ενσωμάτωση με την κανονιστική ρύθμιση, και την ερμήνευσαν ως προϊόν της συμμόρφωσης των πρακτικών, των αξιών και των συμπεριφορών των ατόμων στους κανόνες του συνόλου της κοινωνίας. Στην πραγματικότητα η αντίληψη αυτή ενείχε μία σημαντική ηθική διάσταση, ανάμεσα στο καλό και στο κακό που διαπότησε το σύνολο της αμερικάνικης κοινωνικής επιστήμης την περίοδο αυτή.

Η αντίληψη αυτή τέθηκε σε αμφισβήτηση μετά τη δεκαετία του '70 από μια σειρά συγγραφέων γνωστών υπό την επωνυμία «διαδραστικοί». Η έννοια της παρέκκλισης υποχώρησε μπροστά στο ρόλο των διαδράσεων μεταξύ ατόμων, μεταξύ ατόμων και κοινωνικών θεσμών, που οδηγούν τα άτομα σε πραγματική «καρριέρα» εγκληματικότητας που γνωρίζει διαδοχικά στάδια, ενώ οι ίδιοι οι θεσμοί καλλιεργούν αυτού του είδους τις συμπεριφορές μέσα από τις δυσλειτουργίες τους.¹²³ Το έργο του Becker για τους outsiders αποτελεί έναν γνήσιο αντιπρόσωπο αυτής της τάσης. Χαρακτηριστικό αυτής της τάσης είναι μία πιο «θετική ανομία» η οποία αν και στιγματισμένη σύμφωνα με το έργο του Goffman¹²⁴ ή με στιγματισμένες πρακτικές σύμφωνα με τον Becker, οδηγεί σε μία μορφή «ανδιοργάνωσης» με αφορμή αυτό το στίγμα ή γύρω από αυτό το στίγμα. Οι δύο συγγραφείς βλέπουν τις πρακτικές των στιγματισμένων ομάδων (χρήστες μαριχουάνας, μουσικοί πλανόδιοι της τζαζ, ή ψυχικά ασθενείς) ως εναλλακτικές μορφές συνύπαρξης που αν και περιθωριακές λόγω στιγματισμού τους,

¹²³ Becker H., 1963, *Outsiders. Studies in the Sociology of deviance*, New York, The Free Press.

¹²⁴ Goffman Er., 2001, *Το στίγμα, Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, (1η έκδοση για την αγγλική 1968), του ιδίου, 1994, *Ασύλα*, για την ελληνική μετάφραση, Αθήνα, εκδ. Ευρύαλος, (1η έκδοση για την αγγλική 1961)

χαρακτηρίζονται από μία εσωτερική οργάνωση και έναν ορθολογισμό στην επιλογή των στάσεων και των συμπεριφορών. Με την έννοια αυτή αυτές οι ομάδες αναγνωρίζουν κάθε μορφή ιεραρχίας και «επαγγελματικής επιτυχίας» γιατί είναι δομημένες με αυτούς τους κανόνες¹²⁵.

Η αμερικάνικη κοινωνιολογία έθεσε τα βασικά ερωτήματα που απασχολούν και τους σύγχρονους κοινωνιολόγους της Ευρώπης σε σχέση με τον αποκλεισμό. Κάτω από το βάρος της ανάγκης ερμηνείας των φαινομένων ανομίας και αποκλεισμού, ιδιαίτερα τις δύο τελευταίες δεκαετίες, η κοινωνική επιστήμη του αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης προσέγγισαν τον κοινωνικό δεσμό με όρους κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης δίνοντας έμφαση στο συλλογικό παράγοντα. Αποδυνάμωσαν την ισχύ που παράγει η παρεκκλίσα ομάδα και κατά συνέπεια και η ενσωμάτωση της ομάδας στο εσωτερικό της. Επικέντρωσαν στην προσπάθεια ενσωμάτωσης με όρους συλλογικούς και άρα ομάδας, απονομιμοποιώντας οποιαδήποτε αποκκλίνουσα συμπεριφορά. Η υπερτάτη αξία μετατοπίστηκε στον παράγοντα της συνοχής και της ενσωμάτωσης στο όνομα αυτής. Στο παρακάτω υποκεφάλαιο θα ασχοληθούμε με την σύγχρονη κοινωνιολογία του αποκλεισμού.

¹²⁵ Xiberras, 1994, ο.αν., σελ. 112

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

*Το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού σήμερα: το
πλαίσιο ερμηνείας του*

Η Σχολή του Σικάγου και η αμερικάνικη κοινωνιολογία της παρέκκλισης έχουν προσδιορίσει καθοριστικά την εξέλιξη της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρείας. Έννοιες όπως αυτές της ενσωμάτωσης και του αποκλεισμού μετεξέλιξαν το περιεχόμενο και τη χρήση τους χαρακτηρίζοντας μία σειρά από σύγχρονα φαινόμενα της νεωτερικότητας και της λεγόμενης μετανεωτερικότητας. Έτσι στις έννοιες αυτές δόθηκε μία σύνθετη ερμηνεία ή περισσότερες της μιας ερμηνείες έτσι ώστε να συμπεριλάβουν πολλαπλά επίπεδα αναλυτικής προσέγγισης των κοινωνικών φαινομένων αλλά και να ανταποκριθούν σε ερευνητικές ανάγκες. Οι έννοιες αυτές απέκτησαν ισχύ ακόμη μεγαλύτερη από το παρελθόν και τοποθετήθηκαν ως έννοιες κλειδιά χωρίς όμως την επιστημονική βάση ενός και μοναδικού ορισμού (βλέπε παραπάνω για την έννοια ορίζοντα).

Το δεύτερο επίπεδο ανάλυσης μας αναφέρεται εδώ στην αναλυτική περιγραφή του φαινομένου ως κοινωνική κατασκευή. Διακρίνονται κάποιες θεματικές ανάλυσης οι οποίες κατά κανόνα δεν είναι καινούργιες. Θα μπορούσαμε όμως ανασυνθέτοντας τις κάτω από το νέο «κατάλυμα» του αποκλεισμού να τις κατατάξουμε σε τρεις βασικούς άξονες, εκ των οποίων ο πρώτος και ο τρίτος εγγράφονται στα θεμέλια των κοινωνικών επιστημών και ο δεύτερος προέρχεται από τις σύγχρονες μορφές λειτουργίας του πολυδιάστατου κρατικού μηχανισμού. Οι τρεις αυτοί άξονες προτάθηκαν για πρώτη φορά από το γάλλο κοινωνιολόγο Serge Paugam¹²⁶, σε μία προσπάθεια σύνθεσης των διαφορετικών κλάδων και

¹²⁶ Βλέπε οπ.π, Paugam S., 1996, *L'exclusion...*, ο.αν.

προσεγγίσεων της κοινωνικής επιστήμης πάνω στο θέμα του αποκλεισμού που έχουν πραγματοποιηθεί τα τελευταία χρόνια. Τον πρώτο άξονα θα μπορούσαμε να τον ονομάσουμε «Αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων», το δεύτερο «Απώλεια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων» και τον τρίτο «Χαλάρωση και διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού». Οι άξονες αυτοί δεν λειτουργούν κατ'ανάγκη σωρευτικά, ούτε η ύπαρξη στοιχείων του ενός προϋποθέτει την ύπαρξη στοιχείων του άλλου. Έχουν δηλαδή μία σχετική αυτονομία στη λειτουργία τους και μπορεί να διαπιστωθεί η έντονη παρουσία αποκλεισμών μόνο στον ένα από τους τρεις άξονες. Στην πράξη όμως διαπιστώνουμε ότι, όταν εμφανίζονται στοιχεία αποκλεισμού σ'έναν από τους τρεις άξονες, πολύ σύντομα θα εκδηλωθούν και στους άλλους δύο. Τα θέματα όμως αυτά θα μας απασχολήσουν κυρίως στην αμέσως επόμενη ανάλυση, το μεγάλο και κεντρικό ζήτημα των κοινωνικών επιστημών, η «αναπαραγωγή των ανισοτήτων».

Η βάση του Κοινωνικού αποκλεισμού: η έκφραση μιας ακραίας και συσσωρευμένης πολλαπλής κοινωνικής ανισότητας

Ο αποκλεισμός προέρχεται από την ύπαρξη των κοινωνικών ανισοτήτων ως δομικό στοιχείο των κοινωνιών μας. Όμως την ίδια στιγμή δεν είναι μόνο μία απλή κοινωνική ανισότητα. Είναι η ακραία και η συσσωρευμένη κοινωνική ανισότητα¹²⁷. Είναι εκείνη η ανισότητα που εξελίσσεται κατά τη διάρκεια της ζωής του ατόμου ή της δράσης μιας ομάδας και αποκτάει εκείνα τα χαρακτηριστικά που δεν του επιτρέπουν να συμμετέχει ενεργά στην καθημερινότητα, στην κοινωνική ζωή, στους θεσμούς, κλπ. Είναι η συσσώρευση αρνητικών χαρακτηριστικών, κοινωνικών μειονεκτημάτων που διαμορφώνουν μία διαδικασία μη συμμετοχής που εκδηλώνεται στους τρεις άξονες που αναφέραμε παραπάνω. Είναι κάτι πολύ παραπάνω από την κοινωνική ευπάθεια αφού συνήθως χρειάζονται πολλά στοιχεία κοινωνικής ευπάθειας συσσωρευμένα για να δώσουν τον αποκλεισμό. Μόνο η συμμετοχή σε πολλές ευπαθείς ομάδες οδηγεί σε αποκλεισμούς. Με άλλα λόγια ένας ηλικιωμένος δεν αρκεί να είναι ηλικιωμένος, αλλά πρέπει ταυτόχρονα να μην

¹²⁷ Xiberras M., 1994, ο.αν. σελ. 27, 28.

έχει οικονομικούς πόρους για να ζήσει, να μην έχει οικογένεια, να μην έχει ένα περιβαλλον υποστηρικτικό έτσι ώστε να νιώσει προστατευμένος. Έτσι θα έχει υποστεί διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και θα ζει απομονωμένος, και δεν θα έχει πρόσβαση στις υπηρεσίες κοινωνικής βοήθειας και παροχών όπως άλλα άτομα της δικής του κατηγορίας.

Η σχέση του αποκλεισμού με αυτούς του άξονες και η σχέση των αξόνων μεταξύ τους δεν είναι καθόλου ξεκαθαρισμένη. Έχουν διατυπωθεί μία σειρά από διαφορετικές θεωρείες που προσπαθούν να αποτυπώσουν το φαινόμενο στην πράξη και να περιγράψουν τη λειτουργία του. Ας πούμε ποια είναι η πραγματική αιτία του αποκλεισμού: η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού όπως έλεγαν οι πρωτοπόροι της κοινωνιολογίας ή η αδυναμία πρόσβασης στα κοινωνικά αγαθά που στερεί το άτομο από οποιαδήποτε μορφή δημόσιας παροχής και του αφαιρεί τα βασικά κοινωνικά του δικαιώματα; Η απάντηση δεν είναι ούτε προφανής ούτε δεδομένη. Εξαρτάται. Η Xiberras αναφέρει ότι η σχολική αποτυχία οδηγεί με μαθηματική ακρίβεια σε κοινωνικό αποκλεισμό αρκεί να ενεργοποιηθεί ακόμη ένας παράγοντας: διαλυμένη οικογένεια, φτώχεια, χρόνια ή πνευματική αναπηρία. Όμως όλα δεν γίνονται ωσάν η κοινωνία να δέχονταν και να συγχωρούσε τη μία μειονεξία, «έλα μωρέ μόνο αυτό έχει ο καημένος πάμε να τον φάμε», αλλά δεν μπορεί να συγχωρέσει τις περισσότερες στο ίδιο άτομο «δεν είναι μόνο άνεργος, είναι και ηλικιωμένος, είναι και άρρωστος ή μόνος. Αρα κάτι δεν πηγαίνει καλά». Ξαφνικά η ίδια περίπτωση ανθρώπου αποκτάει χαρακτηριστικά που δεν είναι ανεκτά από την κοινωνία¹²⁸. Στην ουσία το μυστικό της ανοχής εξαντλείται στην πολλαπλότητα. Η συνύπαρξη των τριών αξόνων αποδεικνύει ακριβώς αυτήν την πολλαπλότητα της κοινωνικής μειονεξίας. Για να δούμε όμως ο κάθενας από τους τρεις άξονες πως αναλύεται και πως ερμηνεύεται σε σχέση με το φαινόμενο του αποκλεισμού.

¹²⁸ Boltanski L., 1991, *L'amour et la justice comme compétences*, A-M Métaillé, Paris, αναφέρεται στο Xiberras, ο.αν. σελ. 28.

*Η παραγωγή και η αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων:
Θεμέλιο του κοινωνικού αποκλεισμού*

Η πρώτη θεματική ενότητα αναφέρεται στην «αναπαραγωγή των ανισοτήτων». Στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, η διατήρηση και η ανανέωση των μορφών της απόλυτης φτώχειας και του αποκλεισμού προκαλούν σκάνδαλο, αφού έρχονται σε αντίθεση με την αρχή της οικονομικής ανάπτυξης των εθνικών κρατών και την αρχή της ισότητας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του πολίτη. Σήμερα γνωρίζουμε ότι οι μηχανισμοί ανάδειξης της ατομικότητας και της διαφορετικότητας ερμηνεύονται στη σύγχρονη πραγματικότητα ως μορφές ανισότητας και μόνιμων κοινωνικών διακρίσεων.

Στις κοινωνίες με παραδοσιακές δομές, η ιεραρχική αρχή είναι όχι μόνο καθολικά αποδεκτή, αλλά βοηθάει στην κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωση του ατόμου αναγνωρίζοντας του μία καθορισμένη θέση μέσα στην κοινωνία, ανάλογα με τη λειτουργική του θέση στο σύνολο των ατόμων που συνιστούν μία συμβολική μονάδα και στα οποία ανήκει και ανάλογα με την ταυτότητα του. Στις σύγχρονες κοινωνίες όμως, η κοινωνική κατάπτωση είναι ακόμη μεγαλύτερη από τη στιγμή που το κοινωνικό κράτος έθεσε σε λειτουργία τους μηχανισμούς αναδιανομής του εισοδήματος και της διευρυμένης κοινωνικής προστασίας και νομιμοποίησε το άνοιγμα των εκπαιδευτικών θεσμών και των προπαρασκευαστικών στην εργασία θεσμών (συνεχιζόμενη εκπαίδευση, κατάρτιση, επιμόρφωση). Αν και θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το φαινόμενο της απόλυτης φτώχειας έχει εξαλειφθεί λόγω της οικονομικής ανάπτυξης και της συνεχούς ανάπτυξης του επιπέδου ζωής, το φαινόμενο της σχετικής φτώχειας φαίνεται να έχει οξυνθεί κατά τρόπο ανησυχητικό ως προς τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.

Η αναφορά λοιπόν στο φαινόμενο του αποκλεισμού είναι μία κατ' αρχήν αναφορά στους δομικούς μηχανισμούς της κοινωνίας μας : οι σύγχρονες κοινωνίες, ανεξάρτητα από το επίπεδο ανάπτυξης τους, υφίστανται κάποιες διαδικασίες που καταλήγουν να παράγουν διαδικασίες αποκλεισμού για ένα μέρος του πληθυσμού. Οι νέες μορφές ιεραρχίας που εγκαινιάζουν αυτές οι κοινωνίες οδηγούν κάποια άτομα ή ομάδες που έχουν κριθεί ως λιγότερο «ικανά/ες» ή «λιγότερο άξια/ες», να χάσουν την αξιοπρέπεια τους και την κοινωνική τους αναγνώριση. Δείξαμε πιο

πάνω ότι η έννοια του «αποκλεισμού» είναι πολύ συχνή και καινούργια τα τελευταία χρόνια στο δημόσιο και κοινωνικό διάλογο. Αντιθέτως, θα πρέπει να τονίσουμε ότι το θέμα των ανισοτήτων και των μηχανισμών των κοινωνικών διακρίσεων αποτελεί ένα παλιό και αγαπημένο θέμα των κοινωνικών επιστημών. Οι ιστορικοί έδειξαν ότι οι σημερινές μορφές αποκλεισμού δεν είναι τίποτα περισσότερο από τις μορφές διάκρισης και προστασίας που έχουν επινοήσει οι άρχουσες τάξεις όλων των εποχών για να απομακρύνουν τους λεγόμενους «επικίνδυνους για τη δημόσια τάξη πληθυσμούς».

Η αστακή κοινωνιολογία με τη βοήθεια της ανθρωπολογίας, της κοινωνικής γεωγραφίας και των πολεοδομικών μελετών κατέδειξαν τις κυριότερες μορφές στεγαστικών ανισοτήτων. Η εγκατάσταση, για παράδειγμα, σε κάποιες περιοχές, τόσο στα μεγάλα όσο και στα μικρά αστικά κέντρα, δεν έγινε ποτέ τυχαία, αλλά τις περισσότερες φορές αποτελούσε μορφές οργανωμένης ή ανοργάνωτης αντίστασης στη φτώχεια και στην αρνητική ταυτότητα κάποιων πληθυσμιακών ομάδων. Την ίδια στιγμή, αποτελούσε ένα σοβαρό στοιχείο «κοινωνικού αποκλεισμού» αυτών των ομάδων, αφού προσδιόριζε ένα ουσιαστικό στοιχείο της ατομικής ταυτότητας κατασκευάζοντας «υποβαθμισμένες συλλογικές ταυτότητες» εξ' αιτίας του «υποβαθμισμένου χαρακτήρα αυτών των περιοχών».

Ακόμη πιο ξεκάθαρη φαίνεται να είναι η διαπίστωση της ανισότητας στη συμμετοχή της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Το κλασσικό εκπαιδευτικό σύστημα, για παράδειγμα, «αποκλείει» από τη συμμετοχική διαδικασία της σχολικής τάξης, κατηγοριοποιώντας σε «καλό» και «κακό» μαθητή, κατασκευάζοντας το φαινόμενο της σχολικής αποτυχίας, προσανατολίζοντας το άτομο προς όλο και πιο διαφορετικές και ευέλικτες μορφές εργασίας που δεν έχουν οριστεί με σαφήνεια. Σε αυτούς τους θεσμοθετημένους μηχανισμούς διάκρισης των εκπαιδευτικών θεσμών, προστίθενται και οι κοινωνικές πρακτικές που φαίνονται όχι μόνο να αναπαράγουν, αλλά και να οξύνουν τις θεσμικές αντιθέσεις.

Και μήπως το φαινόμενο του αποκλεισμού δεν είναι μία αδυναμία συμμετοχής σε όλες τις σύγχρονες μορφές της κοινωνικής ζωής και πάνω από όλα, απουσία συμμετοχής στην παραγωγική διαδικασία; Πως θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε επί της ουσίας το φαινόμενο της μακροχρόνιας ανεργίας, του συναισθήματος της ανασφάλειας και αστάθειας που κυριαρχεί στους εργασιακούς χώρους, της αποδυνάμωσης της επαγγελματικής ταυτότητας και της επαγγελματικής κοινωνικοποίησης γενικότερα, των άμεσων συνεπειών του τέλους

της μισθωτής εργασίας και της πλήρους απασχόλησης; Πως διαγράφεται το μέλλον αυτών των ατόμων ή εκείνων των ομάδων, των οποίων στη σχολική αποτυχία προστίθεται η μακροχρόνια ανεργία, μία οικογενειακή ρήξη, μία έξωση από το χώρο κατοικίας και ολοκληρώνεται με ένα σοβαρό πρόβλημα υγείας;

Όλα αυτά τα φαινόμενα που περιγράψαμε αποτελούν καταστάσεις που μπορεί κανείς σχετικά εύκολα να διακρίνει. Σ' αυτές τις καταστάσεις μπορούμε να προσθέσουμε τις ανισότητες με αφορμή το φύλο, την ηλικία, το χρώμα του δέρματος, τις ανισότητες στο χώρο της υγείας, τις ανισότητες στο χώρο του πολιτισμού και της ψυχαγωγίας, στον αθλητισμό, κλπ. Η δυσκολία όμως έγκειται κυρίως στο να απομονωθούν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας εκείνα τα στοιχεία που οδηγούν στις παραπάνω καταστάσεις. Με άλλα λόγια, είναι δύσκολο αλλά αναγκαίο να αναπτυχθούν εκείνα τα εργαλεία έρευνας και ανάλυσης που θα μας δείξουν ποιές είναι και πως κατασκευάζονται οι διαδικασίες του αποκλεισμού που χαρακτηρίζονται από την συσσώρευση πολλών κοινωνικών μειονεκτημάτων : ελλιπής μόρφωση, αποχή από τους εργασιακούς χώρους, ρήξη του οικογενειακού και του κοινωνικού δεσμού, έλλειψη χώρου κατοικίας, προβληματική υγεία, κοινωνικός στιγματισμός από τη συμμετοχή σε παράνομες και μη αναγνωρισμένες κοινωνικές συμπεριφορές και απώλεια των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ο κατάλογος είναι μακρύς, αλλά οδηγεί πάντα σ' ένα κοινό παρονομαστή : την εκδήλωση του φαινομένου του αποκλεισμού.

Οι Διαδικασίες κοινωνικού Αποκλεισμού: Δύο βασικές σύγχρονες προσεγγίσεις.

Η κοινωνική προσέγγιση: Η χαλάρωση και η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού

Η επιστήμη της κοινωνιολογίας θεμελιώθηκε πάνω στη μελέτη της φύσης του κοινωνικού δεσμού. Η κοινωνιολογία του αποκλεισμού επικεντρώθηκε πάνω στη δύναμη του κοινωνικού δεσμού και τη συζήτηση γύρω από την κοινωνική

αλληλεγγύη¹²⁹. Οι σύγχρονοι αναρωτήθηκαν εκτεταμένα για τους τρόπους που λειτουργεί ή δεν λειτουργεί, ανανεώνεται και επαναπροσδιορίζεται η κοινωνική αλληλεγγύη και για τα όρια και τις συνέπειες του κοινωνικού δεσμού. Πατώντας πάνω στις τυπολογίες των πατέρων της κοινωνιολογίας για τον κοινωνικό δεσμό και την ανθρώπινη συμβίωση, ενίσχυσαν την ανάλυση του δεσμού τοποθετώντας τον στις σύγχρονες κοινωνίες. Έτσι τα τυπολογικά σχήματα της οργανικής αλληλεγγύης (Ντυρκάιμ) και της κοινωνικής οργάνωσης έναντι της κοινότητας (Ταίνις), αλλά και της «κοινωνικοποίησης» έναντι της «κοινοτικοποίησης» (Βέμπερ) έδωσαν την θέση τους σε πιο σύνθετους συνδυασμούς αφού οι κοινωνίες της μετα-νεωτερικότητας προσέφεραν ένα πλούσιο και πολύπλοκο δίκτυο κανόνων της κοινωνικής ρύθμισης τόσο στην οριζόντια δράση τους (κοινωνικοί θεσμοί) όσο και στην κάθετη (ιεραρχίες, θέσεις και ρόλοι).

Το κεντρικό όμως ερώτημα για τη φύση, τη δύναμη και τους τρόπους λειτουργίας του κοινωνικού δεσμού δεν άλλαξε. Οι σύγχρονοι κοινωνιολόγοι έθεσαν ακόμη πιο επιτακτικά το ερώτημα γύρω από την κοινωνική αλληλεγγύη και τη συλλογική συνείδηση. Όμως η πολλαπλότητα των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, ο ρόλος τους μέσα στο κοινωνικό σύνολο και πολλές φορές η σύνθεσή τους τους οδηγεί στην σύσταση διαφορετικών κανόνων λειτουργίας της ομάδας και άρα ο δεσμός που ενώνει ως μέλη της δεν είναι της ίδιας φύσης σε κάθε περίπτωση. Κατά συνέπεια και το τελικό προϊόν της συλλογικής συνείδησης μιας ολόκληρης κοινωνίας διαφοροποιείται ανάλογα με τη σύνθεσή της χωρίς φυσικά να σημαίνει ότι αποτελεί το άθροισμα αυτών των επιμέρους δεσμών.

Η μελέτη των περιθωριακών λεγόμενων ομάδων όπου η συλλογική συνείδηση αποκτά ιδιαίτερο βάρος γιατί τους προσδίδει μία αρνητική κοινωνική ταυτότητα μας βοήθησε να μάθουμε πολλά μυστικά όχι μόνο για τη λειτουργία αυτών των ομάδων αλλά και για ολόκληρη την κοινωνία. Οι αμερικάνοι μας προσέφεραν πολλά προς αυτή την κατεύθυνση. Η μελέτη των «ιδιαίτερων ομάδων», όπως είδαμε στους outsiders του Becker¹³⁰, στους τοξικομανείς¹³¹ και στους μουσικούς του δρόμου¹³² έδειξε ότι υπάχει μάθηση και «καριέρα» στις διαδικασίες προσέγγισης ενός ιδιαίτερου τρόπου ζωής που χαρακτηρίζεται από την

¹²⁹ Xiberras, 1994, σελ. 136.

¹³⁰ Becker H., 1985, *Outsiders*, Paris, A.M.Métaillé.

¹³¹ Becker H., 1953, "Becoming a Marijuana", στο *American journal of sociology*, τεύχος 59, Xiberras M., 1989, *La société intoxiquée*, Paris, Méridiens Klincksieck.

¹³² Becker H., 1985, ο. αν.

υπόλοιπη κοινωνία ως «περιθωριακός». Έτσι το βίωμα ενός αποκλεισμού κατασκευάζεται ως αυτόνομη διαδικασία και κατασκευάζει διαδικασίες κοινωνικής απομόνωσης.

Η παραπάνω διάγνωση οδηγεί στη διαφοροποίηση δύο θεμελιωδών διαδικασιών κοινωνικού αποκλεισμού: η πρώτη διαδικασία εντοπίζεται στη δυναμική ενδυνάμωση της κατασκευής μιας τέτοιας ομάδας. Μία ομάδα συστήνεται και γίνεται πιο δυνατή όταν αποκλείεται από την υπόλοιπη κοινωνία. Μέχρι να φτάσει να θεωρηθεί αποκλεισμένη αποδέχεται και εσωτερικεύει μία καταδικαστική στάση. Αυτή η εσωτερίκευση της κοινωνικής καταδίκης οδηγεί σταθερά στον αποκλεισμό¹³³.

Ομως η αρνητική αυτή κατασκευή δημιουργεί μία νέα κοινωνική τάξη με τη σειρά της και έτσι επηρεάζει τη συνολική λειτουργία μιας κοινωνίας. Δημιουργούνται νέες κατηγοριοποιήσεις και ομαδοποιήσεις με αποτέλεσμα να καλούνται όλοι να πάρουν θέση απέναντι στην καινούργια κατασκευή. Αυτή η θέση δεν μπορεί να είναι άλλη από μία θέση υπέρ ή μια θέση κατά σ αυτήν την ομάδα. Το παράδειγμα της μετανάστευσης που θα αναλύσουμε παρακάτω επιβεβαιώνει ακριβώς αυτή τη θεώρηση των πραγμάτων. Σε ένα καινούργιο κατασκευασμένο κοινωνικά φαινόμενο όπως είναι η μετανάστευση στην ελληνική κοινωνία οι πληθυσμοί καλούνται να πάρουν θέση είτε υπέρ είτε κατά και το κάνουν. Ταυτόχρονα κατηγοριοποιούνται μέσα απ' αυτήν και αποκτούν μία θετική ή μία αρνητική κοινωνική ταυτότητα.

Οι θεωρητικοί της μετα-νεωτερικότητας ερμηνεύουν την κοινωνία ως ένα ιδανικό πολιτισμικό *melting-pot* που καλείται να διαχειριστεί τις διαφορετικές κουλτούρες, τις πρατικές, τις αξίες και τις κοινωνικές αναπαραστάσεις με τέτοιο τρόπο ώστε να συστήνουν ένα κοινωνικό σύστημα, μία οργάνωση κι μία συλλογική συνείδηση. Αυτό το ένα και μοναδικό έχει σαν στόχο να κατασκευάσει και να ενδυναμώσει τον κοινωνικό δεσμό. Ανάλογα με την κοινωνία αναφοράς, ο κοινωνικός αυτός δεσμός εκφράζεται κεντρικά και ενοποιητικά μέσα από την έννοια της «μετανεωτερικότητας» και του ισχυρού εθνικού κράτους ως ρυθμιστής της (Ευρωπαϊκές χώρες και κυρίως η Γαλλία) ή εκφράζεται ως το άθροισμα των επιμέρους διαφορετικών ομάδων όπου η κάθε μία διεκδικεί τη δική της αυτονομία και άρα συστήνει το δικό της κοινωνικό δεσμό (Ηνωμένες Πολιτείες).

¹³³ Xiberras, 1994, ο.αν. σελ. 144.

Μία όμως σύγχρονη προσέγγιση της ντυρκαιμικής θεώρησης του κοινωνικού δεσμού από το γάλλο κοινωνιολόγο Jean-Daniel Reynaud¹³⁴, δίνει μία ενδιαμέση λύση στην ύπαρξη ενός και μοναδικού κοινωνικού συστήματος. Ο Reynaud βλέπει την κοινωνική ρύθμιση σαν ένα πάζλ από υποσυστήματα που εναρμονίζονται μεταξύ τους ή άλλες φορές συγκρούονται το ένα με το άλλο. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει ένας κεντρικός συνδετικός κρίκος που διαορφώνει τους συσχετισμούς δυνάμεων σε μία κοινωνία όμως θα ήταν λάθος να επικεντρώναμε στην ύπαρξη ενός και μοναδικού συστήματος. Γι αυτόν η κοινωνική ρύθμιση (*la régulation sociale*) είναι η εσωτερική της υποχρέωσης κοινωνικής ενσωμάτωσης που πιέζει το άτομο σ'ένα επίπεδο αναπαστάσεων, ενώ η κοινωνική ενσωμάτωση (*l'intégration sociale*) είναι η ενεργή συμμετοχή του ατόμου στη διαμόρφωση των θεσμών¹³⁵. Μία κοινωνία είναι πετυχημένη όταν αυτές τις δύο διαδικασίες τις έχει ολοκληρώσει και τις προσφέρει στα μέλη της ολοκληρωμένα. Την ίδια στιγμή αναγνωρίζει τη δυνατότητα πολλών τέτοιων διαδικασιών με αποτέλεσμα την πολύπλοκη λειτουργία τους. Οι προσεγγίσεις αυτές του μεγάλου κοινωνιολόγου της εργασίας Reynaud θεωρήθηκαν πολύ πρωτοπόρες για την εποχή τους και ανέτρεψαν ως ένα βαθμό την κρατούσα άποψη στη δύση ότι δηλαδή ολόκληρη η κοινωνία στηρίζεται πάνω σε ένα και μοναδικό σύστημα και άρα υπάρχει ένα κυρίαρχο μοντέλο κοινωνικής ενσωμάτωσης και αποκλεισμού. Επίσης, η άποψη αυτή ανέδειξε τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα των κυρίαρχων συστημάτων με αποτέλεσμα την υποχώρηση της επικράτησης ενός κέντρου εξουσίας. Όπως θα διαπιστώσουμε και στο τρίτο μέρος της μελέτης, ο κοινωνικός δεσμός σήμερα γνωρίζει πολλές και διαφορετικές εκφάνσεις, εξισου σοβαρές και σημαντικές για την ομαλή κοινωνικοποίηση του ατόμου και των ομάδων.

Στην Ελλάδα, το ζήτημα της απώλειας και της κατάστασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει ικανοποιητικά μελετηθεί στη χώρα μας και στις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και έχει αποτελέσει ένα από τα πιο αγαπημένα αντικείμενα στην έρευνα των κοινωνικών επιστημών, γιατί όπως ήδη τονίσαμε προωθείται από τους μεγάλους διεθνείς οργανισμούς και τους επίσημους φορείς των διακρατικών οργανισμών. Ένα μεγάλο μέρος της κοινωνικής επιστήμης,

¹³⁴ Reynaud J.-D., 1989, *Les règles du jeu, L'action collective et la régulation sociale*, Paris, éd. Armand Colin, σελ. 25-32.

¹³⁵ Βλ., Reynaud, ο.αν. σελ. 240.

εξαντλεί το θέμα του αποκλεισμού στην αναπαραγωγή των ανισοτήτων και στην κατάσταση που παρουσιάζουν τα δικαιώματα με τα οποία θα ασχοληθούμε παρακάτω. Πολύ λίγες έρευνες, που προέρχονται κατά κανόνα από τη γαλλική κοινωνική επιστήμη, προχώρησαν στο λεπτό και ευαίσθητο θέμα της κατάστασης του κοινωνικού δεσμού και της συνοχής, που κατά τη γνώμη μας συνδέεται άμεσα με τα προβλήματα του κοινωνικού αποκλεισμού, αποτελώντας ταυτόχρονα μία ξεχωριστή θεματική ενότητα και άρα συνιστά τον τρίτο άξονα εκδήλωσης του φαινομένου.

Οι διαφορετικές μορφές του αποκλεισμού απειλούν κατά πρώτο λόγο την κοινωνική συνοχή και διασπούν τον κοινωνικό ιστό. Την ίδια στιγμή, ένας σοβαρός προληπτικός και θεραπευτικός μοχλός, που κινείται ενάντια στην εξάπλωση αυτού του φαινομένου είναι η σύσφιξη του κοινωνικού δεσμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης της σύγχρονων κοινωνιών. Το ένα κινείται ενάντια στο άλλο, ο κοινωνικός δεσμός αποτελεί αντίδοτο στον αποκλεισμό και τα αποτελέσματα φαίνεται ότι είναι πολύ αρνητικά όταν δεν λειτουργεί αυτό το αντίδοτο: όσο αυξάνουν οι εύθραυστοι πληθυσμοί σε μία κοινωνία, τόσο χαλαρώνει η κοινωνική συνοχή και ο δεσμός και αντίστροφα ένας δυνατός κοινωνικός δεσμός προστατεύει ή κάνει ελεγχόμενες τις διαδικασίες του αποκλεισμού.

Το θέμα χρήζει ιδιαίτερης προσοχής. Για παράδειγμα, τι μπορεί να προσφέρει μία οικογένεια στο νέο ενήλικο άνεργο, με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, χωρίς στέγη και όταν η ίδια η οικογένεια αντιμετωπίζει σοβαρά οικονομικά προβλήματα που την καθιστούν ανίκανη να κρατήσει το μέλος αυτό μέσα στους κόλπους της ; Η απάντηση δεν είναι δεδομένη και το κυριότερο, διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία, από εποχή σε εποχή και από οικογένεια σε οικογένεια. Η άλλο παράδειγμα, ακόμα πιο ενδεικτικό της σοβαρότητας του προβλήματος : νεαρή άγαμη μητέρα, χωρίς προσωπικά εισοδήματα, αρνείται να προσφύγει σε κάθε μορφή οικογενειακής βοήθειας, γνωρίζοντας εκ των προτέρων ότι δεν θα της προσφερθεί «λόγω διαφορετικών αντιλήψεων» που επικρατούν στην οικογένεια της. Το αποτέλεσμα είναι να γλιστρήσει σε μία διαδικασία αποκλεισμού από την οποία πολύ δύσκολα θα μπορέσει να ξεφύγει στα επόμενα χρόνια της ζωής της.

Τα δύο αυτά παραδείγματα φέρνουν στην επιφάνεια τη σημασία που μπορεί να παίζει η κατάσταση των κοινωνικών σχέσεων για ένα άτομο σε μία κρίσιμη στιγμή. Το φαινόμενο του αποκλεισμού είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με την κρίση των κοινωνικών δεσμών και δη των οικογενειακών σχέσεων, με την ανεύρεση των

παραγόντων που διαμορφώνουν την κοινωνική συνοχή, με τα ρήγματα στην κατασκευή των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων, με τις διαδικασίες που οδηγούν σε αποκοινωνικοποίηση των ατόμων και των ομάδων. Δεν είναι λίγες οι φορές που για να καταλάβει κανείς τη διαδικασία του αποκλεισμού, δεν αρκεί η προσέγγιση της οποιασδήποτε μορφής ανισότητας, πολύ λιγότερο ακόμη για να εξηγήσει το φαινόμενο μέσα από τα βιώματα της μακροχρόνιας ανεργίας, της φτώχειας ή της ανυπαρξίας οικονομικών πόρων. Οι έρευνες έδειξαν ότι άτομα που χαρακτηρίζονταν από ολοκληρωτική απουσία οικονομικών πόρων και έλλειψη επαγγελματικής ταυτότητας, βρίσκονταν πολύ πιο κοντά στην κοινωνία της οποίας ήταν μέλη, λόγω των ισχυρών κοινωνικών δεσμών που είχαν αναπτύξει, από άλλα άτομα που αν και είχαν επαφή με κάποιο επαγγελματικό περιβάλλον, βρίσκονταν στην κυριολεξία στο περιθώριο και σε μία πορεία αποκλεισμού λόγω έλλειψης πλέγματος κοινωνικών σχέσεων να τους στηρίζουν.

Η χαλάρωση του κοινωνικού δεσμού εκφράζεται σε μία πληθώρα διαφορετικών σφαιρών της συλλογικής ζωής, όπως είναι ο χώρος της εργασίας με το τέλος της εργατικής τάξης, ο χώρος της οικογένειας με τη βαθιά αμφισβήτηση του θεσμού, ο χώρος της γειτονίας με το τέλος των εργατικών συνοικιών, ο χώρος του σχολείου με τη αναδιαμόρφωση του παραδοσιακού εκπαιδευτικού συστήματος, κλπ. Αυτό που κάποτε ονομάσαμε «κοινωνική αλληλεγγύη» και που αποτελούσε τον αόρατο ιστό που συνέδεε τα μέλη των κοινωνιών μεταξύ τους, φαίνεται τις τελευταίες δεκαετίες να έχει δεχτεί ανεπανόρθωτο χτύπημα: οι ατομοκεντρικές κοινωνίες στηρίζονται όλο και περισσότερο πάνω στην αξία και τη δόξα του ατόμου και μέσα από την κρίση που διανύουν οι βασικοί θεσμοί τους, διασπάται η κοινωνική συνοχή, διαρρηγνύεται ο κοινωνικός δεσμός και η διαδικασία της κοινωνικοποίησης υφίσταται διαβρώσεις. Αυτή τη νέα πραγματικότητα, οι κοινωνίες την αντιμετώπισαν και προς στιγμή φάνηκαν να τη θεραπεύουν μέσα από την ανάπτυξη του κράτους-πρόνοιας και της αρχής της αναδιανομής του πλούτου. Έτσι οδηγηθήκαμε στο φαινόμενο της ανάπτυξης των κοινωνικών υπηρεσιών που στις χώρες όπου τα οικογενειακά και κοινωνικά δίκτυα δεν «προστατεύουν», οι κοινωνικές υπηρεσίες έχουν αναλάβει αυτό το ρόλο. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στις χώρες του αναπτυγμένου βορρά και του υπανάπτυκτου νότου παραπέμπει δικαίως στο παραπάνω σχήμα: εκεί όπου οι δημόσιοι θεσμοί εμφανίζονται αδύναμοι, οι οικογένεια και ο ευρύτερος κοινωνικός χώρος παλεύουν να διατηρήσουν και να ενισχύσουν τον κοινωνικό δεσμό και αντίστοιχα, εκεί όπου το κράτος αναπτύσσει

διευρυμένα δίκτυα παρέμβασης, ιδιαίτερα στο τοπικό επίπεδο, η αναγκαιότητα της οικογενειακής αλληλεγγύης υποχωρεί και διασπάται.

Όμως η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού έχει μία βαθύτερη διάσταση. Το πρόβλημα δεν είναι αυτό του κοινωνικού στιγματισμού εξ' αιτίας μίας παρέμβασης του κοινωνικού κράτους ή της οικογένειας ως ρυθμιστές της κοινωνικής ζωής και συμπεριφοράς. Με άλλα λόγια, δεν είναι η κρατική βοήθεια που φαίνεται να αποκλείει από την συμμετοχή στη διαμόρφωση των κοινωνικών θεσμών και σε κάθε μορφή άσκησης εξουσίας, αλλά τα ρήγματα που δημιουργούνται κατά τη διάρκεια της διαδικασίας κοινωνικοποίησης του ατόμου, αλλιώς κατά την κατασκευή της κοινωνικής του ταυτότητας. Μήπως ο αποκλεισμός ως διαδικασία δεν αναφέρεται πριν απ' όλα στην ευθραυστοποίηση του ατόμου σαν μονάδα και σαν μέρος ενός συνόλου; Δεν είναι τα αρνητικά βιώματα του μακροχρόνια άνεργου, της διαζευγμένης γυναίκας, του εφήβου που απορρίπτεται από το σχολικό του περιβάλλον που υποχρεώνουν σε μία αναδίπλωση του ατόμου στον εαυτό του, σε μία κοινωνική απομόνωση ή σε μία αποχή από κάθε μορφή συμμετοχής στη ζωή και ανάληψης ευθύνης;

Το πρόβλημα φαίνεται να εντοπίζεται επιφανειακά σ' ένα φαντασιακό επίπεδο, αφού μοιάζει να βιώνεται από τα υποκείμενα ως μία «υπέρτατη απειλή», να μη χάσουν τη θέση που κατέχουν στην κοινωνία. Αυτό όμως το πρόβλημα αποκτά μία αντικειμενική και μία πραγματική διάσταση, από τη στιγμή που «κάτι φαίνεται να μην πηγαίνει καλά» στη ζωή του ατόμου. Αν και επιφανειακά εμφανίζεται ως μία ατομική εμπειρία, στο βάθος πρόκειται για ένα πρόβλημα συλλογικής τάξης, αφού έχει άμεση σχέση με τη λειτουργία των θεσμών και του κοινωνικού συστήματος γενικότερα.

Το πρόβλημα της χαλάρωσης και διάρρηξης του κοινωνικού δεσμού εκφράζει άμεσα την συνθετότητα των σύγχρονων κοινωνιών γιατί πρόκειται για τον κατ' εξοχήν χώρο έκφρασης της ατομικής ιδιαιτερότητας. Για να απαντηθούν ζητήματα πολύπλοκα και λεπτά που να αφορούν την κοινωνική συμπεριφορά λαμβανόμενη σε ατομικό επίπεδο, θα πρέπει κανείς να γνωρίζει, έτσι ώστε να λάβει υπόψη του, στοιχεία που μόνο μία μικροκοινωνιολογική έρευνα πεδίου θα μπορούσε να συλλέξει. Αυτός είναι ο κυριότερος λόγος, που ο χώρος αποτελεί έναν από τους πιο απροσπέλαστους χώρους των κοινωνικών επιστημών.

Οι Διαδικασίες κοινωνικού Αποκλεισμού: Η θεσμική προσέγγιση: Η αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων

Οι πρώτες προσεγγίσεις για τον κοινωνικό αποκλεισμό, όπως ήδη διαπιστώσαμε, ταύτιζαν το φαινόμενο με τη φτώχεια. Με άλλα λόγια, η βασική διάσταση που αναγνωρίζαμε στο φαινόμενο ήταν η οικονομική του διάσταση ή στην καλύτερη περίπτωση, η συστηματική προσέγγιση άλλων μορφών ανισοτήτων. Όπως είδαμε, ο αποκλεισμός ταυτίστηκε με τις ανισότητες. Το επόμενο βήμα στις έρευνες ήρθε με τις επίσημες έρευνες του Συμβουλίου της Ευρώπης και την επίσημη ερμηνεία των κατευθυντήριων γραμμών της Πράσινης και Λευκής Βίβλου, όπου ο αποκλεισμός ερμηνεύθηκε ως η απώλεια των κοινωνικών δικαιωμάτων και μάλιστα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή ως η παρεμπόδιση απορρόφησης κοινωνικών και δημοσίων αγαθών¹³⁶. Ο κοινωνικός αποκλεισμός στην πράξη εκδηλώνεται εκεί όπου δεν υπάρχουν δικαιώματα ή και όταν υπάρχουν είναι αδύνατη η πρόσβαση σ' αυτά. Προκαλεί και προκαλείται λοιπόν από μία καταστρατήγηση των βασικών δικαιωμάτων του Ανθρώπου, έτσι όπως καταγράφηκαν από την Παγκόσμια Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που ψηφίστηκε από τα Ηνωμένα Έθνη το 1948 και αναφέρονταν στον κλασικό διαχωρισμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε ατομικά, πολιτικά και στα νεοσύστατα για εκείνη την εποχή κοινωνικά δικαιώματα. Η νομική θεωρία και πράξη για πολλές δεκαετίες ακολούθησε αυτή τη διάκριση αφού στη βάση της παρέπεμπε στη φιλοσοφία κατασκευής του μοντέρνου κράτους. Το φιλελεύθερο αστικό κράτος του XVIIIου αιώνα θεμελιώθηκε πάνω στα λεγόμενα αστικά δικαιώματα ή αλλιώς ατομικές ελευθερίες ή αλλιώς ατομικά δικαιώματα, αφού το κράτος καλείται να εγγυηθεί στον πολίτη ένα χώρο όπου ο ίδιος θα μπορούσε να αναπτύξει ελεύθερος τη δημιουργική του δραστηριότητα και άρα για την επίτευξη του σκοπού αυτού, το κράτος καλείται να μην παρεμβαίνει. Στην κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων, ο πολίτης απολαμβάνει την άσκηση των ατομικών του ελευθεριών μέσα στα πλαίσια διαμόρφωσης και συμμετοχής δια της

¹³⁶ Βλ. Γιώργος Τσιάκαλος, στο Κούλα Κασιμάτη (επ.), 1998, *Κοινωνικός Αποκλεισμός : Η ελληνική εμπειρία*, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, εκ. Gutenberg.

αντιπροσώπευσης στο δημοκρατικό πολίτευμα. Η τελευταία φάση ανάπτυξης του κράτους ενσαρκώνεται μέσα από το κοινωνικό κράτος και το κράτος-πρόνοιας. Εδώ, η λειτουργία του κράτους κάνει την αντίστροφη ακριβώς διαδρομή : εδώ το κράτος καλείται να παρέμβει ενεργά για να διασφαλίσει και να κατοχυρώσει την άσκηση των βασικών του δικαιωμάτων, αφού αυτά μοιάζουν να έχουν καταστρατηγηθεί μέσα από την άκρατη και ανεξέλεγκτη άσκηση των αστικών ελευθεριών κατά τη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου. Τίθεται πια ανοιχτά και επίσημα το ζήτημα της αξιοπρέπειας του ανθρώπου και συνδέεται αυτό άμεσα με την εμφάνιση του φαινομένου του αποκλεισμού. Όπως πολύ πετυχημένα γράφει ο μεγάλος γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος Raymond Aron «οι τυπικές ελευθερίες, όπως είναι το δικαίωμα στην ψήφο και οι ατομικές ελευθερίες, δεν αρκούν για να εγγυηθούν μία αξιοπρεπή ύπαρξη σε όλους, δεν αναπτύσσονται παρά μόνο σ' ένα κλίμα ουσιαστικών ελευθεριών, ή αλλιώς με τον όρο να εξασφαλιστεί για το μεγαλύτερο μέρος ένα αξιοπρεπές επίπεδο ζωής και ασφάλειας».

Θέτοντας το ζήτημα του αποκλεισμού, αναγνωρίζουμε αυτόματα ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν γίνονται σεβαστά για ένα μέρος του πληθυσμού και ότι πρώτιστος σκοπός της κάθε κοινωνίας είναι να αποκαταστήσει την ελεύθερη άσκηση τους. Όλες οι κοινωνίες δεν φαίνονται να είναι το ίδιο ευαίσθητες στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και στην οργάνωση μιας κοινωνικής πολιτικής γύρω από τα κοινωνικά δικαιώματα. Η κάθε κοινωνία ακολουθεί συνήθως τους δικούς της κανόνες και νόρμες ανάλογα με την ιστορική δομή των δημόσιων θεσμών και ιδιαίτερα των θεσμών των Κρατών-Πρόνοιας και της κοινωνικής πολιτικής. Για παράδειγμα, τα ζητήματα του αποκλεισμού, αλλιώς αντιμετωπίζονται από τα επίσημα κράτη της Γαλλίας, της Μεγάλης Βρετανίας και της Γερμανίας. Το γαλλικό πρότυπο έχει ανάγει το θέμα του αποκλεισμού σε ζήτημα «εθνικής εμβέλειας» και «ζήτημα λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος», οργανώνει και προγραμματίζει μία σειρά μέτρων για την κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωση. Στο αγγλικό πρότυπο, αναζητούνται τα μέσα εκείνα που θα αναγεννήσουν στους φτωχούς το «πνεύμα της επιχείρησης», έτσι ώστε να μην πέσουν στην παγίδα της παρατεταμένης κοινωνικής βοήθειας. Αντίθετα, το γερμανικό πρότυπο φαίνεται μέχρι πολύ πρόσφατα να μην έχει παραδεχτεί επισήμως την ύπαρξη του προβλήματος του αποκλεισμού και της φτώχειας. Μόνο τα τελευταία χρόνια, και με την αύξηση της ανεργίας ακολουθεί οργανωμένες πολιτικές για την καταπολέμηση του προβλήματος με τις οποίες είναι

επιφορτισμένα τα Lander. Στη χώρα μας, το θέμα αντιμετωπίζεται επίσημα τα τελευταία πέντε χρόνια, με κύριο μοχλό τις πολιτικές και επιδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και για το λόγο αυτό οι πολιτικές καταπολέμησης του αποκλεισμού έχουν ένα χαρακτήρα επίκτητο, αποσπασματικό και πρόσκαιρο, αφού τις περισσότερες φορές σχεδιάζονται μακριά από τον πυρήνα του προβλήματος.

Παρά όμως τη διαφορετική στάση των κρατών-μελών, φαίνεται πως όλες οι κοινωνίες σχεδιάζουν διαφορετικές μορφές κοινωνικής πολιτικής που στοχεύουν στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και ενός ελάχιστου ορίου ανθρώπινης αξιοπρέπειας με τα μέσα που η κάθε μία διαθέτει. Οι εθνικές κοινωνικές πολιτικές αποτελούν λοιπόν ουσιαστικά την εγχειρηματική αποκρυστάλλωση της συνεχούς ερμηνείας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως αυτή κατασκευάζεται δυναμικά στα πλαίσια της κάθε κοινωνίας. Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει μία σύγκληση στη διαδικασία επεξεργασίας των κοινωνικών πολιτικών. Όλες έχουν ένα κοινό στόχο: την καταπολέμηση του αποκλεισμού. Διαφέρουν τα μέσα που χρησιμοποιεί η κάθε κοινωνία και ο τρόπος που ορίζει το πρόβλημα, ανάλογα με τα ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία συγκρότησης τους.

Τέλος, θα πρέπει να προστεθεί εδώ το μεγάλο μειονέκτημα που παρουσιάζουν από τη φύση τους όλες οι κοινωνικές πολιτικές καταπολέμησης του αποκλεισμού. Επειδή ακριβώς είναι προϊόντα του ίδιου πολιτικό-οικονομικού συστήματος, χρησιμοποιούν εργαλεία επίλυσης του προβλήματος που αναπαράγουν το πρόβλημα. Έχουν σαν κύριο στόχο την κοινωνική ταξινόμηση και κατηγοριοποίηση, άρα όπου παρεμβαίνουν, στιγματίζουν τις ομάδες εκείνες στις οποίες απευθύνονται. Προσφέρουν βοήθεια και ταυτοχρόνως ονομάζουν και κατασκευάζουν εκ του μη όντως ομάδες με αρνητικές κοινωνικές ταυτότητες. Οι ατελείωτες λίστες των κοινωνικά αποκλεισμένων για την Κοινότητα και τα Υπουργεία αποτελούν το πρώτο βήμα για το μελλοντικό αποκλεισμό τους. Από τη στιγμή που μιλούμε με όρους «ομάδων-στόχων», τις καθιστούμε αυτόματα ευάλωτες και εύθραυστες ως προς τη διαδικασία ένταξης και ενσωμάτωσης τους στο κοινωνικό σύνολο. Ο μέσος πολίτης εμφανίζεται «υποψιασμένος» ως προς αυτές τις ομάδες και ο επίσημος εκπρόσωπος των κρατικών φορέων τις αντιμετωπίζει ως «δεδομένα αποκλεισμένες». Όλες οι έρευνες στη Γαλλία πάνω στους RMistes, δηλ. στους επίσημα «φτωχούς» για το γαλλικό κράτος, αφού εισπράττουν το ελάχιστο εισόδημα ένταξης (Revenu Minimum d'insertion), η

διανομή του βοηθήματος αποτελεί ένα στιγματισμένο τίτλο που οξύνει το πρόβλημα της κοινωνικής τους ταυτότητας και άρα της ένταξής τους στη γαλλική κοινωνία.

Η συμμετοχή στη νεωτερικότητα και στη μετα-νεωτερικότητα ως μηχανισμός ενσωμάτωσης των σύγχρονων κοινωνιών και σωρευτικής άρσης των τριών αξόνων: Η πολλαπλή και δύσκολη κοινωνική ενσωμάτωση των ομάδων

Υπάρχει μία και μοναδική κοινωνική ενσωμάτωση¹³⁷ σ'ένα κυρίαρχο μοντέλο και άρα μία μορφή αποκλεισμού; Η το κάθε σύστημα προτείνει δικούς του κανόνες. Φαίνεται ότι η εποχή της μετα-νεωτερικότητας προωθεί την αντίληψη της κοινωνικής ενσωμάτωσης των ίδιων των κοινωνιών μόνο και μόνο μέσα από τη συμμετοχή τους σ' αυτή (*intégration de la société*). Και ενώ όμως οι σύγχρονες κοινωνίες θεωρούνται λίγο πολύ ακλόνητες και συστημένες με ισχυρούς κανόνες λειτουργίας, η ενσωμάτωση των ατόμων και των ομάδων σ' αυτές γνωρίζει όλο και περισσότερες απρόβλεπτες μεταβλητές (*intégration à la société*). Συμβαίνει δηλαδή το εξής παράδοξο σχήμα: να έχουμε στοιβαρές αναπτυγμένες κοινωνίες θεμελιωμένες στις αξίες της μετα-νεωτερικότητας, αλλά να διαπιστώνουμε ότι η ενσωμάτωση σ' αυτές δεν είναι δεδομένη ούτε ευθύγραμμα διαγεγραμμένη, ακόμη λιγότερο κατασκευασμένη με καθολικά αποδεκτούς κανόνες.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Ενώ στις παραδοσιακές κοινωνίες οι θέσεις και οι ρόλοι είναι ξεκάθαροι, σταθεροί και προδιαδηλωμένοι, στις σύγχρονες κοινωνίες αυτή η διαδικασία είναι σε αναζήτηση και εναπόκειται στη θέληση του ατόμου.

¹³⁷ Boucher M., 2000, *Les Theories de l'intégration. Entre universalisme et différentialisme*, Paris, L'Harmattan.

Με άλλα λόγια το άτομο είναι υπεύθυνο για την αυτονομία του ή την εξάρτησή του¹³⁸, βρίσκεται συνεχώς μπροστά στο δίλημμα *τι να επιλέξει, ποιά απόφαση είναι ορθή και ποιά λάθος*; Μέσα από αυτή την καθημερινή ερώτηση στην οποία υπόκεινται το άτομο θέτονται άμεσα δύο προϋποθέσεις: πρώτον ότι παρόλη την κοινώς αποδεκτή αυτονομία του ατόμου, το άτομο ανήκει σε ένα κοινωνικό σύνολο και άρα εξαρτάται απ' αυτό. Δεν είναι μόνο του στον κόσμο. Και δεύτερον, ότι υπάρχει μία ορθή και μία λανθασμένη απόφαση, άρα υπάρχει μία ηθική αξιολόγηση της κάθε πράξης και της κάθε συμπεριφοράς του ατόμου. Αυτές οι δύο συνιστώσες οδηγούν είτε στην κοινωνική ενσωμάτωση είτε στον αποκλεισμό.

Η διαδρομή προς το ένα ή προς το άλλο επαναπροσδιορίζεται κάθε φορά που το άτομο καλείται να επιλέξει. Η ενσωμάτωσή του αποτελεί έναν δύσβατο δρόμο γεμάτο αγκάθια και παγίδες που πολύ λίγο είναι προβλέψιμα. Και επειδή στην ενσωμάτωση ο τελικός στόχος είναι πάντα η συμμετοχή του ατόμου στην κοινωνία και η συμμετοχή στους επιμέρους θεσμούς, η απόκλιση εκφράζεται μέσα από την απουσία αυτής της συμμετοχής ως αποτέλεσμα. Η επιλογή που δεν απαντά στην ηθική μιας κοινωνίας αυτόματα αναιρεί την αυτονομία του ατόμου και το καθιστά εξαρτημένο από μία διαδικασία αποκλεισμού του.

Ο βασικός μοχλός κινητικότητας της σύγχρονης μετανάστευσης

Η συμμετοχή στη νεωτερικότητα και τη μετα-νεωτερικότητα εκφράζεται στην πιο καθαρή της μορφή μέσα από την ενδυνάμωση των μεταναστευτικών ρευμάτων σε παγκοσμία κλίμακα. Η μετόπιση/μετακίνηση μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων ακολουθώντας τη ροή της ανάπτυξης και της συσσώρευσης του πλούτου θέτει αυτόματα το ζήτημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης αυτών των πληθυσμών και κατά συνέπεια και της πιθανότητας συμμετοχής τους σε διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού περισσότερο απότι για τους γηγενείς πληθυσμούς. Ποιές αρχές όμως διέπουν τη συμμετοχή αυτή σε μία άλλη κοινωνία και γιατί εμφανίζεται τόσο ισχυρή αυτή η επιθυμία τους ώστε να οδηγεί χιλιάδες μετανάστες να μπουκ στην

¹³⁸ Paugam S., 2008, *Le lien social*, Paris, PUF, que sais-je?

επικίνδυνα πολλές φορές για τη ζωή τους περιπέτεια της φυγής ακόμη και της εγκατάστασης σε αυτή την κοινωνία;

Η αξία της μετα-νεωτερικότητας ασκούσε και συνεχίζει να ασκεί μία τεράστια και επιβεβαιωμένη γοητεία. Η συμμετοχή σ'αυτή συνεπάγεται αξιακά τουλάχιστον την ελευθερία να το διαλέξεις, την ικανότητα να το κάνεις, και την πρόκληση να το πετύχεις. Η συμμετοχή σε μία αναπτυγμένη κοινωνία, οπωσδήποτε περισσότερο από την κοινωνία καταγωγής, ενέχει ένα στόχο ζωής με ότι μπορεί να συνεπάγεται αυτός ο στόχος.

Οι διαδικασίες ενσωμάτωσης των μεταναστών, μιλώντας κοινωνιολογικά, όπως προτείνονται από μία κοινωνία έχουν ένα χαρακτήρα μονιμότητας και συνέχειας. Εάν αυτές οι διαδικασίες δεν είναι συνεχείς, δηλαδή δεν ασκούν πάνω στο άτομο μία κοινωνικοποιητική δύναμη, αποτυγχάνουν. Με άλλα λόγια, εάν ο κοινωνικός δεσμός που συνδέει τα μέλη μιας κοινωνίας μεταξύ τους αλλά και με το σύνολο της κοινωνίας χαλαρώσει τότε υπάρχει πρόβλημα περιθωριοποίησης και αποκλεισμού. Τότε η διαδικασία ενσωμάτωσης αποτυγχάνει και εάν το φαινόμενο αποκτήσει ένα πιο μαζικό χαρακτήρα δημιουργείται διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης. Όπως δείξαμε ο όρος ενσωμάτωση χρησιμοποιείται κυρίως με δύο σημασίες: η πρώτη αναφέρεται στην ενσωμάτωση της κοινωνίας (*intégration de la société*) δηλαδή στη διαδικασία σύστασης και διατήρησης της κοινωνίας στο σύνολό της, αντίληψη που υιοθετούν οι κλασικοί αμερικάνοι ανθρωπολόγοι. Η δεύτερη, που εδώ μας ενδιαφέρει περισσότερο, αναφέρεται στην ενσωμάτωση στην κοινωνία, δηλαδή στις σχέσεις του ατόμου με την κοινωνία, όπου η ενσωμάτωση δείχνει την ένταση αυτής της θετικής και μοναδικής σχέσης μεταξύ ατόμου και κοινωνίας (*intégration à la société*)¹³⁹.

Στην περίπτωση των μεταναστών, έχουμε να εξετάσουμε την ανασύσταση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία υποδοχής και τους όρους συμμετοχής του σε αυτήν. Οι μετανάστες έρχονται ήδη κοινωνικοποιημένοι και έχοντας ήδη ενσωματωθεί σε μία άλλη κοινωνία, την κοινωνία καταγωγής τους. Έχουν ήδη υποστεί μία πρώτη κοινωνικοποίηση. Αυτό το χαρακτηριστικό αλλά και η ιδιομορφία των μεταναστών τους κάνει κατ' αρχήν διαφορετικούς από τα μέλη της κοινωνίας των γηγενών που δεν έχουν γνωρίσει τη διαδικασία

¹³⁹ Schnapper, 1991, οπ.αν., σ.96-97 και Reynaud J-D, 1999, ο.αν.

αποκοινωνικοποίησης και επανακοινωνικοποίησης (désocialisation και resocialisation). Άρα, για να μπορέσουν οι μετανάστες να συμμετάσχουν στην κοινωνία υποδοχής θα πρέπει να αποβάλλουν μέρος των αξιών και συνηθειών της παλιάς κοινωνίας που μόλις εγκατέλειψαν και να υιοθετήσουν μέρος των νέων αξιών της κοινωνίας υποδοχής. Όσο πιο πετυχημένα πραγματοποιηθεί αυτή η διαδικασία τόσο πιο ολοκληρωμένη και επιτυχής είναι και η ενσωμάτωση. Πολλοί κοινωνιολόγοι για να περιγράψουν αυτή τη διαδικασία προτείνουν ως πιο δόκιμο τον όρο «επιπολιτισμός» (acculturation) γιατί δείχνει πιο ξεκάθαρα την απώλεια της παλιάς πολιτισμικής ταυτότητας και την υιοθέτηση μιας νέας¹⁴⁰. Με τον όρο αυτό δεν εννοούν βέβαια ότι οι μετανάστες συμμετέχουν στην κοινωνία υποδοχής προς τη μία μόνο κατεύθυνση της απώλειας της δικής τους κουλτούρας και ταυτότητας, αλλά ότι συμμετέχουν δυναμικά στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και την επηρεάζουν καθοριστικά. Μόνο που αυτή η ανταλλαγή δεν φαίνεται και δεν μπορεί να είναι ισότιμη. Τη διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνουν τα αποτελέσματα πολλών έρευνων πεδίου¹⁴¹.

Στην ουσία η κοινωνική ενσωμάτωση των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής αποτελεί μία πολύ σημαντική δεύτερη ευκαιρία ενσωμάτωσης. Η επικινδυνότητα του αποκλεισμού τους από τη συμμετοχή στις δομές της κοινωνίας υποδοχής βαραίνουν πρωτίστως τους μηχανισμούς του κράτους υποδοχής, αφού στην πλειοψηφία των περιπτώσεων οι μετανάστες είναι από φύση και θέση για τους λόγους που εξηγήσαμε πιο θετικοί απέναντι στην κοινωνία υποδοχής.

Το φαινόμενο της μετανάστευσης βέβαια σαν αποτέλεσμα διχάζει την ελληνική κοινωνία κυρίως στο κομμάτι της κοινωνικής ενσωμάτωσης. Οι μηχανισμοί της διαμόρφωσης της συνοχής και αλληλεγγύης της ελληνικής κοινωνίας, όπως και των περισσότερων δυτικών κοινωνιών, υπακούουν σε πολύπλοκους, σύνθετους και συχνά αντιφατικούς κανόνες: δίνοντας η μετανάστευση ως φαινόμενο το ιδεολογικό και κοινωνικό της στίγμα, αυτόματα δημιουργεί τις προϋποθέσεις για έναν ισχυρό πρόσθετο παράγοντα (εκτός των δομικών και θεσμικών παραγόντων) ομαδοποιήσεων (υπέρ ή κατά της ένταξης των

¹⁴⁰ Βλέπε όλη την ανάλυση της Dominique Schnapper στο *La France de l'intégration* και όλων των κοινωνιολόγων τη δεκαετία του 1990 στη Γαλλία που προσπαθούν να χρησιμοποιήσουν ουδέτερους όρους που δεν θυμίζουν την αποικιοκρατική περίοδο.

¹⁴¹ Βλέπε Παπαδοπούλου Δ. και Δημουλάς Κ., (επ. ευθ. και επιμ.), 2005, *Μορφές Κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών στην Περιφέρεια Αττικής*, Ινστιτούτο Εργασίας του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα. Και Μπάγκαβος Χ και Παπαδοπούλου Δ., (επιμ.), 2006, *Μετανάστευση και Κοινωνική Ένταξη στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg.

μεταναστών) του ελληνικού πληθυσμού, θέτοντας έτσι όλους εκείνους τους όρους της ανασύστασης της ελληνικής κοινωνίας και κατά συνέπεια της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Αυτή η μετατόπιση - μεταβολή, αξιακή και θεσμική, μέσα από τα πρότυπα ένταξης και ενσωμάτωσης που επιβάλλει η ελληνική κοινωνία για τους μετανάστες της, αλλά και οι ίδιες οι μορφές ενσωμάτωσης που εσωτερικεύονται και υιοθετούνται από τους μετανάστες, αποτελούν αντικείμενο πάντα διερεύνησης και κοινωνικής ισορροπίας. Δεν είναι δεδομένες, δεν είναι ορισμένες μία φορά για πάντα και δεν ακολουθούν μία γραμμική πορεία, χωρίς πισωγυρίσματα, συγκρούσεις και αποτυχίες. Επίσης δεν υπακούουν σ' ένα δεδομένο πρότυπο και αυτό δεν οφείλεται κυρίως στα χαρακτηριστικά των μεταναστευτικών πληθυσμών που κι αυτά δεν είναι ομοιόμορφα, αλλά σε ετερογενείς μηχανισμούς της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας που κι αυτοί τώρα συστήνονται και ισχύουν όχι μόνο για τους μετανάστες αλλά και για τους γηγενείς πληθυσμούς. Στον κοινωνικό βίο αλλά και στην πολιτική ζωή, άλλες φορές μιλάμε για κοινωνική ένταξη δανειζόμενοι τον όρο της ΕΕ, άλλες για ενσωμάτωση δανειζόμενοι τον όρο κυρίως από Γαλλία, ακόμη και για αφομοίωση δανειζόμενοι τον όρο από ΗΠΑ. Οι όροι όμως ούτε ιστορικά ούτε νοηματικά ούτε σαν πρακτική έχουν το ίδιο περιεχόμενο.

Κοινωνική Ένταξη και Κοινωνική Ενσωμάτωση

Υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές μεταξύ των όρων και των διαδικασιών «κοινωνικής ένταξης» και «κοινωνικής ενσωμάτωσης»; Για να μιλήσουμε όμως για κοινωνική ένταξη και ενσωμάτωση θα πρέπει πρώτα να αναφερθούμε στους όρους της Ένταξης (Inclusion και Insertion). Ο άνθρωπος εντάσσεται στο κοινωνικό σύνολο με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης (Inclusion-Socialisation). Είναι αυτή η διαδικασία που ξεκινώντας από τη μηδενική στιγμή της γέννησης του ανθρώπου ξεκινάει μία διαδικασία ένταξης και προσαρμογής του στην κοινωνία που ολοκληρώνεται με το πέρας της ζωής του. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας της κοινωνικοποίησης κάποιοι παράγοντες παίζουν πρωταρχικό ρόλο έτσι ώστε η ένταξη του να επιτευχθεί ή να μην πραγματοποιηθεί. Παράγοντες και μηχανισμοί κοινωνικοποίησης όπως είναι η οικογένεια, το σχολείο, η εργασία, και το σύνολο των θεσμών μιας οργανωμένης κοινωνίας σηκώνουν το βάρος των διαδικασιών κοινωνικοποίησης και η κάθε δυσλειτουργία τους ευθύνεται για την αποκοινωνικοποίηση του ατόμου και των ομάδων. Επίσης θα πρέπει να τονιστεί ότι

η διαδικασία ένταξης δεν είναι μία και μοναδική, αντίθετα υπάρχουν πολλές διαφορετικές μορφές ένταξης τόσες όσες προωθεί και / ή έστω εκ των υστέρων νομιμοποιεί η ίδια η κοινωνία. Ο όρος Insertion αναφέρεται κυρίως στην προσπάθεια ένταξης όταν υπάρχουν εμπόδια στην ομαλή κοινωνικοποίηση¹⁴². Με άλλα λόγια ο όρος σηματοδοτεί και περιγράφει τις πολιτικές κοινωνικής ένταξης και επανένταξης της Ε.Ε και αναφέρεται κυρίως στις ευπαθείς κοινωνικά ομάδες. Πρόκειται για όρο καθαρά πολιτικό με εκτεταμένη κοινωνική χρήση.

Ο όρος Κοινωνική Ενσωμάτωση δεν υφίσταται γενικά και αόριστα ούτε έχει το ίδιο περιεχόμενο σε κάθε εποχή και για κάθε εθνική κοινωνία. Ο όρος αποτελεί το προϊόν πολιτικής ερμηνείας και κοινωνικής διαπραγμάτευσης, ανάλογα με την πολιτική και οικονομική συγκυρία αλλά και τις ιδιαιτερότητες και τις ευαισθησίες της εκάστοτε κοινωνίας. Οι διαδικασίες ενσωμάτωσης συνδέονται άμεσα με τους όρους συγκρότησης μιας εθνικής κοινωνίας. Μία κοινωνία «ενσωματώνει» τα μέλη της ανάλογα με τις αξίες και το ιδεολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο έχει κατασκευαστεί. Οι μετανάστες δεν κάνουν τίποτα περισσότερο από το να αναδεικνύουν την εσωτερική εξέλιξη του έθνους και τους όρους συγκρότησής του: είναι η σχέση μεταξύ μεταναστών και εθνικού πολιτικού σχεδίου που έχει αλλάξει και όχι ο αριθμός των μεταναστών αυτός καθ' αυτός που θέτει πρόβλημα στην ενσωμάτωσή τους¹⁴³.

Στην περίπτωση των μεταναστών, έχουμε να εξετάσουμε την ανασύσταση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία υποδοχής και τους όρους συμμετοχής του σε αυτήν. Οι μετανάστες έρχονται ήδη κοινωνικοποιημένοι και έχοντας ήδη ενσωματωθεί σε μία άλλη κοινωνία, την κοινωνία καταγωγής τους. Έχουν ήδη υποστεί μία πρώτη κοινωνικοποίηση. Αυτό το χαρακτηριστικό αλλά και η ιδιομορφία των μεταναστών τους κάνει κατ' αρχήν διαφορετικούς από τα μέλη της κοινωνίας των γηγενών που δεν έχουν γνωρίσει τη διαδικασία αποκοινωνικοποίησης και επανακοινωνικοποίησης (*désocialisation* και *resocialisation*). Άρα, για να μπορέσουν οι μετανάστες να συμμετάσχουν στην κοινωνία υποδοχής θα πρέπει να αποβάλουν μέρος των αξιών και συνθηθειών της παλιάς κοινωνίας που μόλις εγκατέλειψαν και να υιοθετήσουν μέρος των νέων

¹⁴² Για την κοινωνικοποίηση και το ρόλο των θεσμών βλέπε, Claude Dubar, 1991, *La socialisation : Construction des identités sociales et professionnelles*, Paris, Armand Colin, pp. 114-119 et 3eme édition 2000 και του ιδίου, 2000, *La crise des identités, L'interprétation d'une mutation*, collection le lien social, Paris, PUF.

αξιών της κοινωνίας υποδοχής. Όσο πιο πετυχημένα πραγματοποιηθεί αυτή η διαδικασία τόσο πιο ολοκληρωμένη και επιτυχής είναι και η ενσωμάτωση. Πολλοί κοινωνιολόγοι για να περιγράψουν αυτή τη διαδικασία προτείνουν ως πιο δόκιμο τον όρο «επιπολιτισμό» ή «πολιτισμική αφομοίωση» (acculturation) γιατί δείχνει πιο ξεκάθαρα την απώλεια της παλιάς πολιτισμικής ταυτότητας και την υιοθέτηση μιας νέας. Με τον όρο αυτό δεν εννοούν βέβαια ότι οι μετανάστες συμμετέχουν στην κοινωνία υποδοχής προς τη μία μόνο κατεύθυνση της απώλειας της δικής τους κουλτούρας και ταυτότητας, αλλά ότι συμμετέχουν δυναμικά στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και την επηρεάζουν καθοριστικά. Μόνο που αυτή η ανταλλαγή δεν φαίνεται και δεν μπορεί να είναι ισότιμη.

Οι πολλαπλές και ποικίλες μορφές ένταξης και ενσωμάτωσης αποτελούν επίσης μία επιπλέον σημαντική διαπίστωση. Δεν υπάρχει μία και δεδομένη ένταξη ή ενσωμάτωση. Η κοινωνία δεν προωθεί στις περισσότερες των περιπτώσεων μία διαδικασία ένταξης ή μία διαδικασία ενσωμάτωσης που είναι κοινώς αποδεκτή, αλλά προωθεί πολλές, διαφορετικές και καμιά φορά αλληλοσυγκρουόμενες μορφές ένταξης και ενσωμάτωσης. Εδώ οι πολιτικοί όροι «ένταξη» και «ενσωμάτωση» έχουν πολύ μεγάλη βαρύτητα. Το τι είναι αποδεκτό και τι δεν είναι σε μία κοινωνία αποτελεί πάντα προϊόν πολιτικής ερμηνείας αλλά και κοινωνικής αποδοχής ή μη αποδοχής. Εδώ το παράδειγμα της πολυγαμίας είναι και πάλι πολύ χαρακτηριστικό. Η πολυγαμία είναι ανεκτή στις μουσουλμανικές κοινωνίες αλλά δεν αναγνωρίζεται στο πλαίσιο των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών. Η πρακτική της λοιπόν σ' αυτές τις κοινωνίες αποτελεί προσβολή της δημόσιας τάξης και αιδούς και άρα είναι απορριπτέα από το σύνολο τόσο του πολιτικού κόσμου όσο του συνόλου αυτών των κοινωνιών. Οι δε μετανάστες που την «μεταφέρουν» ως πρακτική στις κοινωνίες υποδοχής, λόγω πολιτισμικής και θρησκευτικής ταυτότητας, αντιμετωπίζουν σοβαρές πιθανότητες περιθωριοποίησης εάν και μιλάμε για την καθαρά ιδιωτική σφαίρα του ατόμου. Σε κάθε περίπτωση, αυτοί οι μετανάστες δε θεωρούνται «ενσωματωμένοι» στην κοινωνία υποδοχής αφού δεν υιοθετούν τις αξίες της. Το ερώτημα είναι εάν θεωρούνται «ενταγμένοι» και πάντα αναζητούνται λύσεις ισορροπίας προς αυτήν την κατεύθυνση. Στη γαλλική έννομη τάξη εάν και δεν αναγνωρίζονται ως νόμιμες περισσότερες της μίας συζύγου, τα παιδιά από

¹⁴³ Βλ. Schnapper D., 1991, *La France de l'intégration*, ο.α.ν., σ.139 και Schnapper D, 2002, *La relation à l'autre*, ο.α.ν. σελ. 151.

διαφορετικές συζύγους αναγνωρίζονται όλα ως νόμιμα και έτσι επωφελούνται των οικογενειακών επιδομάτων που είναι σημαντικά στη Γαλλία.

Με μία πιο λεπτή ματιά πάνω στους όρους της ένταξης και ενσωμάτωσης, παρατηρούμε ότι οι όροι και σήμερα παραπέμπουν σε διαφορετικής έντασης φαινόμενα, εάν και όχι ξεκάθαρα οριοθετημένα. Τα αποτελέσματα των εμπειρικών ερευνών στην Ελλάδα¹⁴⁴ εντόπισαν ότι όλοι οι τομείς της καθημερινής ζωής του ατόμου που άπτονται του δημόσιου βίου του (η απασχόληση, η κατοικία, η γλώσσα και η εκπαίδευση σε ελληνικό σχολείο που σηματοδοτεί ακριβώς το πέρασμα από την ένταξη στην ενσωμάτωση) αποτελούν τους βασικούς παράγοντες μιας κοινωνικής ένταξης, ενώ αντίθετα η σφαίρα του ιδιωτικού βίου (οικογένεια, θρησκεία, κοινωνικές σχέσεις, πολιτισμικές διαστάσεις) και οι δραστηριότητες του ατόμου μέσα σε αυτήν παραπέμπουν σε μία κοινωνική ενσωμάτωση που σαφώς υποδηλώνει μία διαφορετική σχέση με την ελληνική κοινωνία και τους Έλληνες. Με την έννοια αυτή, η διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού βίου, θεμελιώδης αρχή των δημοκρατικών κοινωνιών, προσανατολίζει καθοριστικά τις διαδικασίες ένταξης και ενσωμάτωσης για τους μετανάστες.

Για ενσωμάτωση μιλάμε συνήθως ξεκάθαρα όταν αναφερόμαστε στα παιδιά της δεύτερης γενιάς. Οι χώρες που έχουν μεταναστευτικό παρελθόν ως χώρες υποδοχής αναγκάστηκαν από το δεκαετία του '80 και έπειτα να ενσωματώσουν με διαφορετικά η καθεμία εργαλεία πολιτικών αυτών τους πληθυσμούς. Τα παραδείγματα της Γαλλίας και της Γερμανίας αναδεικνύουν ανάγλυφα ότι οι πολιτικές που ακολούθησαν στον τομέα της μετανάστευσης ουσιαστικά ήταν γνήσιες εκφάνσεις της αντίληψης, του ιδεολογικού υπόβαθρου αλλά και της πρακτικής που εφαρμόζονταν για την ενδυνάμωση του εθνικού μηχανισμού. Η Γαλλία ενσωματώνει τα παιδιά των μεταναστών δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι γεννήθηκαν σε γαλλικό έδαφος, στη λήψη της γαλλικής ιθαγένειας και στο ότι πήγαν σε γαλλικό σχολείο, ενώ η Γερμανία τα ενσωματώνει δίνοντας έμφαση στη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας και στους ενδιάμεσους θεσμούς διαμεσολάβησης διατηρώντας όμως την ταυτότητα του «ξένου». Η ενσωμάτωση ως διαδικασία συμμετοχής στην εθνική κοινωνία λαμβάνει διαφορετικές διαστάσεις

¹⁴⁴ Βλέπε Δημουλάς Κ., Παπαδοπούλου Δ., 2005, *Μορφές ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών στην περιφέρεια Αττικής*, Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, μελέτες,

και περιεχόμενο στα δύο παραδείγματα και ελέγχεται με διαφορετικά κριτήρια στην κάθε περίπτωση.

Παράγοντες και Μηχανισμοί Ένταξης και Ενσωμάτωσης των Οικονομικών Μεταναστών

Οι παράγοντες που συνήθως αναλύονται ως παράγοντες ένταξης και ενσωμάτωσης δεν βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο σπουδαιότητας ούτε έχουν τα ίδια αποτελέσματα για όλους τους μετανάστες. Οι ασιατικοί πληθυσμοί ενώ εμφανίζονται σε όλες τις χώρες του κόσμου πλήρως ενταγμένοι (οργανώνονται και ασκούν ελεύθερα επαγγέλματα και κυρίως εμπόριο) δεν τους συναντάμε σχεδόν ποτέ ενσωματωμένους και ακόμη λιγότερο αφομοιωμένους. Η περίπτωση των ευρωπαϊκών πληθυσμών αποδείχθηκε μέσα στους αιώνες η πλέον προσαρμοστική, αόρατη μετά την πρώτη γενιά μεταναστών και απόλυτα ενσωματωμένη στις αρχές και αξίες της εκάστοτε χώρας καταγωγής (το παράδειγμα είναι πιο ξεκάθαρο για την περίπτωση των ΗΠΑ). Το παράδειγμα των μουσουλμανικών πληθυσμών αποδεικνύεται να υιοθετεί μία τεράστια γκάμα διαφορετικών αντιδράσεων και πρακτικών, από τους πλέον προσαρμοστικούς πληθυσμούς (η περίπτωση ενός μέρους του Μαγκρέμπ στη Γαλλία) μέχρι το πλέον ανθιστάμενο φονταμενταλιστικό Ισλάμ σε ολόκληρη την Κεντρική Ευρώπη. Η συμμετοχή στο εθνικό εκπαιδευτικό σύστημα σηματοδότησε την ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στις δύο διαδικασίες αλλά και τον ισχυρότερο μηχανισμό ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας για τα παιδιά της δεύτερης γενιάς. Η εκπαίδευση αποτέλεσε τον κυριότερο παράγοντα απαρχής μιας βασικής μορφής κοινωνικής ενσωμάτωσης. Με την έννοια αυτή, τα παιδιά της δεύτερης γενιάς, ή αλλιώς τα παιδιά των μεταναστών, ή τα παιδιά που προέρχονται από μετανάστευση δεν εντάσσονται μόνο στην κοινωνία της οποίας συμμετέχουν στο εκπαιδευτικό της σύστημα, οι γονείς τους έχουν ενταχθεί όχι τα παιδιά, αλλά επιπλέον ενσωματώνονται σε αυτό το σύστημα, υιοθετώντας βαθύτερες κοινωνικές αξίες της κοινωνίας εγκατάστασης.

www.inegsee.gr, και Μπάγκαβος Χ., Παπαδοπούλου Δ., Συμεωνάκη Μ., 2008, *Η παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες στην Ελλάδα*, σειρά Μελέτες, Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα.

Για το λόγο αυτό και την κύρια ευθύνη της κοινωνικής ενσωμάτωσης των παιδιών των μεταναστών την έχει η πολιτική της χώρας εγκατάστασης. Οποσδήποτε στην πράξη οι δύο διαδικασίες αλληλοπλέκονται και αλληλοσυμπληρώνονται, η δε ένταξη αναμφισβήτητα τροφοδοτεί τη διαδικασία ενσωμάτωσης και θεωρητικά τουλάχιστον προηγείται αυτής. Αλλά η πραγματικότητα είναι πολύπλοκη και δεν στηρίζεται πάντα σε γραμμικές σχέσεις. Κατά συνέπεια, η ένταξη δεν οδηγεί πάντα σε ενσωμάτωση ακόμη και εάν στην πλειοψηφία των περιπτώσεων αποτελεί τον αναγκαίο προθάλαμό της. Ειδικά στην Ελλάδα, που αυτές οι διαδικασίες αναζητούν ταυτότητα και ρυθμό, μπορεί να συναντήσουμε ομάδες πλήρως ενσωματωμένες, όπως π.χ. οι Αλβανοί (αγορά σπιτιού στην Ελλάδα, συμμετοχή στο εκπαιδευτικό σύστημα, οικογενειακή επιχείρηση, συνεχή διαμονή τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια), αλλά προβλήματα νομιμοποίησης της πρώτης και κυρίως της δεύτερης γενιάς¹⁴⁵.

Η ενσωμάτωση αποτελεί μία διαδικασία που αφορά το σύνολο των μελών μιας κοινωνίας και όχι μόνο τους μετανάστες. Δείξαμε ότι ο περιορισμός της χρήσης του όρου στους μετανάστες έχει αμερικάνικη καταγωγή, σηματοδοτώντας τη σύσταση και συγκρότηση της κοινωνίας των Ηνωμένων Πολιτειών μέσα από τη μεταναστευτική παρουσία στην αρχή του αιώνα. Η μετανάστευση αποτελεί συστατικό και δομικό στοιχείο της Αμερικανικής αστικής κοινωνίας, όχι όμως και της Ευρωπαϊκής. Το θέμα της ενσωμάτωσης για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες τίθεται διαφορετικά και για το σύνολο των πληθυσμών τους αφού αυτοί τις συγκροτούν. Η μετατόπιση του κέντρου βάρους της κοινωνικής ενσωμάτωσης μόνο στους μετανάστες αποτελεί μία πολιτική πράξη με αποπροσανατολιστικό περιεχόμενο. Οι διαφορετικοί τρόποι ενσωμάτωσης και μεταναστευτικής πολιτικής για την κάθε χώρα εγκατάστασης αντλούν τη νομιμοποίησή τους από τις διαδικασίες συγκρότησης της εθνικής κοινωνίας. Είναι συνυφασμένοι με αυτές. Από τις «πολιτικές αφομοίωσης» των Γάλλων¹⁴⁶ που στιγμάτισαν την αποικιοκρατική περίοδο, με κύριο στόχο την απόλυτη και ολοκληρωμένη αφομοίωση των

¹⁴⁵ Η Ελλάδα αποτελεί ένα παράδειγμα μεταναστευτικής πολιτικής που ακόμη δεν έχει επιλύσει το θέμα των παιδιών των μεταναστών, με αποτέλεσμα όποιος έχει κοινωνικοποιηθεί σε ελληνική σχολείο και πολύ συχνά γεννηθεί στη Ελλάδα μέχρι πέρυσι να έπρεπε να βγάλει άδεια παραμονής με την ενηλικίωσή του σαν να μπήκε για πρώτη φορά στη χώρα. Ο νόμος άλλαξε τον Ιούλιο του 2011 όπου δίνεται η δυνατότητα πρόσβασης στην ελληνική ιθαγένεια με έξι χρόνια επιτυχούς φοίτησης σε ελληνικό σχολείο, όμως και πάλι ο νόμος έχει πολλά κενά, βλέπε μέρος τέταρτο.

αποικιακών πληθυσμών ως λεγόμενων «κατώτερων πολιτισμών», μέχρι τις «πολιτικές απλής επαγγελματικής ένταξης και συμμετοχής» των ξένων μεταναστών των Γερμανών, με κύριο στόχο τη διατήρηση των πολιτισμικών χαρακτηριστικών και την προσωρινότητα στη διαμονή, υπάρχει μία ποιοτική και χρονική απόσταση περίπου δύο αιώνων που αλλάζει τελείως το εθνικό τοπίο. Κυρίως όμως υπάρχει μία διαφορετική ιστορική βάση πάνω στην οποία δομήθηκαν οι δύο κοινωνίες. Το στάδιο των «πολιτικών ενσωμάτωσης» που μεσολαβεί ιστορικά ανάμεσα στους δύο τύπους πολιτικών που αναφέραμε, αποτελεί την ενδιάμεση «λύση» στις αποτυχίες ή τις ανεπάρκειες των δύο προηγούμενων σταδίων. Έχει όμως και ένα περιεχόμενο που βρίσκεται πάντα στην επικαιρότητα λόγω των βαθέων κοινωνικο-οικονομικών, άλλα και σε ολόκληρο το φάσμα των θεσμών, κρίσεων που διανύουν οι κοινωνίες μας. Όπως και να ονομαστούν οι εθνικές πολιτικές πάνω στο θέμα της συμμετοχής των μεταναστών στον κοινωνικό και οικονομικό βίο, η μόνιμη παρουσία τους χρήζει επειγόντως θετικών μέτρων ενθάρρυνσης αυτής της συμμετοχής, γιατί όλα δείχνουν ότι οι γενιές που ακολουθούν θα αντιμετωπίσουν οξυμένο το πρόβλημα της ενσωμάτωσης της κοινωνίας τους και της ενσωμάτωσης στην κοινωνία τους όχι μόνο στο κομμάτι που αφορά στους μετανάστες αλλά στο σύνολό τους.

Τα δύο πρώτα μέρη της μελέτης μας έθεσαν τα θεμέλια για την κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, προσεγγίζοντας κατά βάση την έννοια και το φαινόμενο του αποκλεισμού, την έννοια και το φαινόμενο της ενσωμάτωσης και θέτοντας αυτές τις διαδικασίες στην ιστορικής τους διάσταση. Το τρίτο και το τέταρτο μέρος μοιράζονται τις δύο βασικές προσεγγίσεις για τον αποκλεισμό όπως ήδη τις έχουμε ορίσει: την κοινωνική πρόσεγγιση μέσα από τη διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού (μέρος τρίτο) και την θεσμική προσέγγιση μέσα από την αδυναμία άσκησης των κοινωνικών δικαιωμάτων και την πρόσβαση στα δημόσια αγαθά (μέρος τέταρτο). Οι πολιτικές καταπολέμησης του αποκλεισμού αποτελούν αντικείμενο του πέμπτου και τελευταίου μέρους.

¹⁴⁶ Βλ. πάνω στις αποικιοκρατικές πολιτικές και τις πολιτικές αφομοίωσης, το πολύ γλαφυρό και αναλυτικό άρθρο του Henry, 2001, σελ. 26-37.

